Fx 630
II e Rényi

ÚJ FOLYAM XXVII. 5–6. SZÁM 2018. MÁJUS–JÚNIUS

MAGYAR SZEMLE

KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR

Gróh Gáspár a választásokról • Miskolczy Ambrus: Széchényi Ferenc perújrafelvétele • Egedy Gergely Kornis Gyula középosztály-elképzeléséről • Jerzy Snopek: Lengyelország a keresztény Európában • Körmendy Lajos: Az időben elveszett posztmodern ember • Csontváry és a selyemhernyó-tenyésztés • Lőkös István: Miroslav Krleža 1922-es torzképe a magyar irodalomról • Juhász Antal a szegedi tanyavilágról • Ludmann Mihály a 150 éve született Árkay Aladárról • Ágh István köszöntése

ÚJ KIADVÁNYUNK

A sorsot a lét felé emelni címmel lapzártánk után jelenik meg Kodolányi Gyula írói világáról összeállított kötetünk a *Magyar Szemle Könyvek* sorozat következő darabjaként.

Alapítványunk volt elnöke, Granasztói György születésének 80. évfordulójára a Magyar Szemle Alapítvány kiadásában megjelent a szerző válogatott – politikai, közéleti, kulturális, valamint történelmi – publikációit tartalmazó, *Szabados szabadság. Granasztói György válogatott írásai* című kötet.

Neurotikus nemzettudat címmel a Nap Kiadó gondozásában az Ünnepi Könyvhétre jelenik meg Gróh Gáspár új esszé- és tanulmánykötete, melynek legtöbb írása folyóiratunkban látott először napvilágot.

HÍREINK

Szeretnénk honlapunk böngészésére buzdítani minden érdeklődőt. Honlapszerkesztőink befejezték a digitalizálás előtti cikkeink beemelését, így ott az 1992-ről napjainkig megjelent összes írás olvasható, illetve szerzőink teljes névsorát is megtalálják. A *Magyar Szemle* honlapján találhatók olyan anyagok is, amelyek csak az online rovatban hozzáférhetők. Kérjük, keressenek minket a világhálón, a www.magyarszemle.hu címen.

Sajnálatos módon előző számunkban tévesen közöltük Trócsányi László új kötetének címét, mely helyesen: *Párizsi napló – avagy ami a nagyköveti jelentésekből kimaradt* (Századvég).

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

http://www.magyarszemle.hu

DRÓTPOSTACÍMEINK

A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magyarszemle.hu
Szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu
Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

Prima Primissima Díj 2003
otpbank
Emberi Erőforrások Minisztériuma
PA
Nemzeti Művelődési Intézet
Batthyány Alapítvány
MFB
Magyar Fejlesztési Bank Részvénytársaság

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:
Kodolányi Gyula
Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*
Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*
Online szerkesztő: *Horváth István*
Tördelés: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Kiss István*

Új folyam XXVII. *2018/5-6. szám*

Gróh Gáspár	*Választások 2018*	3
Miskolczy Ambrus	*Széchényi Ferenc perújrafelvétele*	7
Veliky János	**A Kelet Népe-*vita* és Széchenyi politikai iránya** – *2. rész*	21
Egedy Gergely	***A középosztály küldetése*** – *Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról*	32
Kozma Miklós	***Napló*** *(részlet)* – *2. rész*	43
Guitman Barnabás	***Bártfa reformációja fél évezred távlatából az elmélet és a források tükrében***	48
Jerzy Snopek	***Lengyelország a keresztény Európában*** – *A vallásosság a popkultúra árnyékában*	61
Körmendy Lajos	***Társadalom és időkép*** – *A múlt és jövő nélküli posztmodern ember – 1. rész*	65
Temesvári István Péter	***Csontváry és a selyemhernyók***	79
Lőkös István	***Miroslav Krleža 1922-es torzképe a magyar irodalomról***	90
Juhász Antal	***„Ha este mögkoppasztják, reggelre kitollasodik"*** – *Tanyai életutak*	101

1% METAFIZIKA

MÓRICZ ZSIGMOND *Uraim, nyugalom* 112

KÖRKÉP

LUDMANN MIHÁLY *150 éve született Árkay Aladár* 114

TÓTH KLÁRA *Tűz volt, babám* – *Milos Forman halálára* 119

GRÓH GÁSPÁR *Ágh István köszöntése* 122

KODOLÁNYI GYULA *Kóda a 80. születésnapra* – *Egy Ágh István-esszéhez* 124

SZERZŐINK 126

Lapszámunk illusztrációit Guitman Barnabás, illetve Ludmann Mihály jóvoltából közölhetjük. A borítón a bártfai Szent Egyed-bazilika Szent András-oltárának (15. sz. eleje) részlete látható (fotó: Guitman Barnabás).

GRÓH GÁSPÁR

VÁLASZTÁSOK 2018

Ha a választásokat a demokrácia ünnepének tekintjük, akkor azzal is számolnunk kell, hogy a kampányok a demokrácia szégyenévé válhatnak. A *Korteskedés és ellenszerei* című 1843-as röpiratában Kemény Zsigmond, a kor legélesebben látó közéleti kritikusa lesújtó képet festett a megyei választásokról, nemcsak a szavazatvásárlásokról, hanem a józan ész vezérelte magatartás nélkülözésének durva módjairól – pedig akkoriban még messze álltak az általános és titkos választójogtól, a modern tömegdemokráciáktól: választójoga csak a társadalom felső rétegének volt. Kemény a választásokhoz kapcsolódó atrocitásokra utalva „bunkókráciáról" beszél, ahol a bunkó nem átvitt, hanem közvetlen értelemben értendő. Természetes, hogy fejtegetéseit tágas történelmi kitekintéssel vezeti be a régi rómaiakkal kezdve, a kortárs angol és francia választási jogot és szokásokat elemezve lesújtó véleménye alakul ki azzal kapcsolatosan, hogy vajon a választások eredménye kifejezi-e azt a célt, ami a közakarat kinyilvánítása lenne. Arra a következtetésre jut, hogy nem, sehol sem, bár a magyar viszonyok durvasága kétségkívül rémisztő. Az egykori források szerint különösen az volt 1843-ban, és éppen ez volt a Kemény-írás kiváltó oka.

Úgy látszik, minden kornak vannak az átlagot meghaladó mértékben túlfeszített választásai, ahogyan tartós emlék maradt a Gömbös-időkben az 1935-ös, vagy éppen legújabb demokráciánkban a 2002-es. Szögezzük le: minden érzelmi hullámverés, a megelőző, kevés szellemi izgalmat kiváltó, ám annál több alpári vádaskodást és bántó intellektuális lefokozottságot mutató „korteskedés" ellenére a mostani választás nem ilyen volt. A kampány anomáliáin – gondoljunk a kritikus gondolkodók megjegyzéseire, akik kortól és helytől függetlenül majd minden választásban meglátták azok negatív természetét – nincs mit csodálkoznunk. Különösen akkor, ha ismerjük a legnevesebb mai kampányguruk egybehangzó véleményét, akik szerint, ha kimondják, ha nem, csak a negatív kampány az igazi kampány. Amit nem könnyű tudomásul venni. Még nehezebb elfogadni, hogy a kampány a választásokkal nem ér véget: minden új kampány akkor kezdődik, amikor az előző véget ér. Ezúttal a helyzet annyival rosszabb, hogy Magyarországon a következő bő egy évben két újabb választás vár ránk, az uniós képviselőké és az önkormányzatoké.

Ne reménykedjünk tehát a közeli megbékélésben, nem várható a kedélyek lecsillapodása, nem érkezik el a nyugodt és békés, kiegyensúlyozott politikai munka korszaka, benne a valós tartalmak körüli, konstruktív politikai versengés. A kampánylogika a belátható jövőben is meghatározza a közéletet. Még arra sem nagyon jut idő, hogy a győztesek a nép bölcsességét dicsérjék és a vesztesek a tudatlanságát kárhoztassák, pedig utóbbiak ezúttal frusztráltabbak és hangosabbak, mint a sok évtizedes átlag.

Hasonló túlfűtöttségre 2002-ben volt példa. Akkor a máig elképesztő, kiélezett versenyben az előrejelzésekkel és a társadalmi várakozással ellentétes eredmény született. Utóbb egy bírósági ítélet ki is mondta, hogy az akkori győztesek jogellenes eszközöket is felhasználtak választóik mozgósítására, vagyis a leváltott korábbi kormány támogatói joggal háborogtak: a végeredmény, sok más okkal együtt, nem tükrözte a választók akaratát. „Tetszettek volna elmenni szavazni, és választást nyerni" – válaszolták erre a győztesek.

A mostani helyzet azonban egészen más. Minden mesterségesen korbácsolt indulat ellenére abszolút papírforma eredmény született, messzemenően igazolva az összes számításba vehető közvélemény-kutatás elemzéseit: felméréseik lényegében 2006 ősze óta folyamatosan és egybehangzóan a jobbközép erők hatalmas fölényét mutatták. Ez arra utalt, hogy a Fidesz meg tudja tartani a választásokat meghatározó nemzeti érzelmű középosztálybeli többségét, és bőven talál támogatókat a választók többi rétegében is. De ugyanez a prognózis, vagyis az Orbán Viktor vezette koalíció újraválasztása volt kiolvasható abból is, hogy a forint árfolyama semmilyen értelmezhető kilengést nem mutatott a választásokhoz közeledve, vagyis a változásokra mindig roppant érzékeny nemzetközi piac is a hatályos kormány helyén maradását várta. Ilyen alapon egyenesen érthetetlen az a hisztéria, ami a vesztesek támogatói körében a választási eredmények megismerése után mutatkozott. A vesztesek csalásról, kormányzati véleményterrorról beszéltek, meg arról, hogy a kormányoldalra csak a csőcselék, a birkanép, a könnyen megtéveszthető mucsaiak stb. szavaztak. A tényekkel alá nem támasztható indulatok, túlfűtött érzelmek jegyében elhangzott vádaskodásokkal, tajtékzó szónoklatokkal szemben az ellenzék újbóli veresége mögött pártjaik tartós mélyrepülése áll. Ha intellektuális teljesítményhiányról, alkalmatlanságról beszélhetünk a választások után, az nem a győzteseket és szavazóikat, hanem a vesztesek vezetői körét jellemzi. Ha nem így lenne, győzhettek volna, sikerükhöz számos körülmény adott volt, de a legfontosabb, az alkalmasság hiányzott. (Ezt többen el is ismerték, így a balliberális pártok neves korábbi vezetői is.)

A Fidesz-KDNP pártszövetség sikerének titka (az ellenzék által természetesen soha el nem ismerhető kormányzati teljesítményen kívül) az, hogy a 2002-es és a 2006-os keserves választási tapasztalatok után a Fidesz kampánytechnikája alapjaiban átalakult: pragmatizmusa kivételesen hatékonynak bizonyult. Megtanulták például, hogy egy kormány helyén maradása vagy leváltása nem működésének minőségétől, hanem a választási kampány eredményességétől függ. Ezért nem arról beszéltek, hogy mi minden jót hozott kétszer négy éves kormányzásuk, hanem szinte kizárólagosan az ellenzék migránsügyben elkövetett stratégiai hibájára építették kampányukat, s nem tettek mást, mint az e kérdés kezelésében két éve megszerzett fölényüket őrizték. Megfelelő kormányzati teljesítmény nélkül azonban egy jó politikai döntés vagy kampánystratégia semmiképpen nem lett volna elegendő Orbán Viktor harmadik győzelméhez, amit alighanem az utókor szemében is történelmi jelentőségű, példátlan támogatással ért el.

A siker pillanatnyi eufóriáján túl a győztesek körében mégsem mutatkozik felhőtlen öröm. Nemcsak azért, mert a most már szokásosnak érzett győzelem kevesebb érzelmi energiát szabadít fel, nem is a hazai helyzet sajátos ellentmondásai, hanem a világban zajló aggasztó folyamatok miatt. Amelyek közt az utóbbi években különös erővel jelent meg Európában a legújabb kori népvándorlás fenyegetése. Éppen az a jelenség, amely nemcsak a magyar, hanem az európai választások eredményeit egyre nagyobb mértékben befolyásolta és a jövőben is befolyásolni fogja. A háromnegyed évszázada tartó európai béke és példátlan gyarapodás veszélyes következményei, a környezetrombolás, túlfogyasztás, közeledő demográfiai összeomlás, a távlatos gondolkodás térvesztése, a gyökereitől elszakadó európai gondolkodás, erkölcsi, szellemi válság és más tényezők nem aggasztották azt a közvéleményt, amely a mindezt kiváltó, jövőt felélő bőség előnyeit élvezte. Az elmúlt években már láthatóvá vált külső fenyegetettség nem pusztán a nyomorgó kontinensek jólétre vágyó tömegeinek beáramlásában mutatkozik. Ez csupán látványos jele annak, hogy Európa és az európaiság mély válság felé tart, némely területeken már válságba is került. A maga hibái okán jelentkező kihívásokra Európa eddig még nem válaszolt. A magyar kormány mostani megerősítése a nem kis mértékben általa újraélesztett közép-európai együttműködés súlyát is növeli, és ezzel a megválaszolatlan stratégiai kérdésekre adandó válaszok keresését szorgalmazó politika is megerősítést nyert. Bármennyire is nem tetszik a veszteseknek és külhoni támogatóiknak, ez európai kihatású fejlemény. Ennek megfelelően a kontinens jövőjét befolyásoló politikai harc tovább folyik, és mint ilyenkor mindig, a kampánylélektan felülírja a közéleti józanság és felelősség kívánatos határait.

Eközben saját gondunk is van bőven. Ezek egy része ugyan jellemzően európai gond, más része viszont kifejezetten a mienk. Jó volna erről is beszélni, nem elég, hogy bárki láthatja, mi mindennel kellett megküzdenie a kormánynak az előző ciklusokban: a többszörös (állami, vállalati, egyéni) adósságcsapdával, a társadalom gazdasági passzivitásával, de megoldandó feladatok vártak rá a közterhek igazságtalan elosztása, és, igen, a korrupció elleni harcban is. Utóbbi mindenütt olyan kérdés, amely a közvéleményt könnyen mozgósítja, de igazából csak a személyi korrupció irritálja a választókat – amely úgyszólván jelentéktelen a strukturális korrupcióhoz képest. Gondoljunk arra, hogy miként alapozta meg az 1990-es évek közepén a bűnözésipart az „olajszőkítés" mára feledésbe merült intézménye, ezermilliárdos nagyságrendű veszteséget okozva az államnak – amely ezt a hiányt a tisztességes adófizetőkre terhelte. Óriási rombolást végzett a közerkölcsökben is a maffiabűnözés, amelynek egyes rejtett szálai most tárulnak csak fel. Ugyanígy rombolta a közerkölcsöt a tömeges áfacsalás gyakorlata is. De méretében és hatásában ehhez volt hasonló bizonyos nagy, gazdasági eszközökkel dolgozó globális pénzszivattyúk (pénzpiac, energiaszektor) működésének cinikus kormányzati eltűrése is. Ennek a strukturális korrupciónak leküzdése kellett ahhoz 2010 és 2018 között, hogy megmozduljon a munkaerőpiac és lakossági fogyasztás, hogy a reálbérek mind dinamikusan növekedhessenek. Vagy-

is gazdagodhasson az ország és gazdagodhassanak a lakói. Enélkül ugyanis semmilyen probléma nem oldható meg, sem az egészségügyben, sem az oktatásban. Hogy mit jelent ez, azt a lakosság drámai, sőt tragikus eladósodását okozó devizaalapú kölcsönök példája igazolja. Alapvetően téves ugyanis az a megközelítés, hogy a hitelválság oka a lakosság pénzügyi ismereteinek hiánya és a bankok profitéhsége volt – persze, ezek is kellettek hozzá. Azonban a lakáshitelek önsorsrontó fölvételének döntő strukturális oka az volt, hogy még a szocializmus örökségeként a magyar bérekbe nem voltak beépítve a lakhatási költségek (ez a probléma az Országgyűlésben a kilencvenes évek eleje óta nem került említésre). Ezért lakáshoz jutni csak mértéken fölüli eladósodással lehetett. Most, a lassanként három évtizede végbement rendszerváltás utolsó adósságainak törlesztésével, a bérek emelkedésével ez a probléma is kinőhető. (Aminek járulékos hasznaként a magyar munkaerő nem kényszerül olyan országokba menni, ahol bevételéből meg tudja oldani a lakhatását, hanem idehaza is mobilizálható lesz, tekintve hogy magasabb jövedelméből ki tudja gazdálkodni lakásbérletét, s nem lesz az egyetlen vagyonát jelentő házához vagy lakásához kötve.)

Sorolhatnánk tovább az eredményeket, amelyek, részeredmények lévén, egyúttal feladatokat is kijelölnek. Így az egészségügyben, oktatásban, leszakadt térségek, társadalmi csoportok felzárkóztatásában, a demográfiai helyzet javításában, családpolitikában, a kulturális értékek rangjának visszaadásában – lényegében mindenben, ami egy társadalom és egy nemzet életében fontos.

Minderre lehetőséget ad a kétharmados parlamenti többség. Ami a kormányzati munkához elég, de sok máshoz kevés. A választási eredmények azt mutatják, hogy a kormányt aktívan a társadalom egyharmada támogatja. Van ok tehát az alázatra is. Ahhoz, hogy a nemzet előtt álló hatalmas feladatokat meg lehessen oldani, hogy meg lehessen maradni, még nagyobb összefogásra van szükség. Az új kormány legösszetettebb és legnehezebb feladata az, hogy parlamenti támogatottságához hasonló mértékű társadalmi támogatottságot szerezzen.

MISKOLCZY AMBRUS

SZÉCHÉNYI FERENC PERÚJRAFELVÉTELE

A per tárgya: Széchényi Ferenc (Fertőszéplak, 1754. április 29. – Bécs, 1820. december 13.) minősítése. A *haladóból reakciós* paradigma egyszerű, de hamis. A történetírásban azonban többé-kevésbé él és virul, mert éppen a fiú, István ütötte rá a hitelesítő pecsétet, amikor 1820-ban naplójába beírta: *„Az én jó öreg atyámat látta Viczay* [Mihály id.] *papa mint ateistát, mint lángoló hazafit, mint bősz royalistát, mint vakbuzgót* [Bettbruder=vakbuzgó, szenteskedő!], *és így tovább. Így sodorták őt a hullámok, hogy fognak engem sodorni?"*[1] Ez már Széchenyi István kérdése, a mi kérdésünk: mi lehet ebből igaz és miként?

Kezdjük a hullámokkal! A történelem hullámai ezek, amelyek mindig és mindenütt, kivétel nélkül mindenkit sodornak. A 18. század embereit a felvilágosodás hullámai sodorták. Széchényi Ferenc Bécsben, a Theresianumban azt a modern természetjogot tanulta, amely a mi emberi jogaink elvi alapvetése. A társadalmi egyensúlyviszonyok pedig az egész kontinensen kivételes hatalomgyakorlási lehetőségeket kínáltak az uralkodóknak. Az elitek és a tömegek várták a korszaknyitó megváltót. De amíg a németeknek egy Nagy Frigyes jutott, az oroszoknak egy Nagy Katalin, nekünk egy nagyon kis József. Illúziókat persze tápláltunk. Utólag is sokan fényezik a jozefinista rendszert. Lipót, a toscanai herceg azonban nem véletlenül tartotta bátyját – a császárt – őrültnek, miután elolvasta, hogy az utóbbi *Álmodozások* című politikai hitvallásában államrezonná emelte az arisztokrácia megalázását és elszegényítését. Mária Terézia is meg akarta olykor fosztani fiát az utódlástól. És talán meg is tette volna, ha minimális románttudással rendelkezik, mert akkor megértette volna, hogy fia, a német-római császár neki, az anyának román egyszerűséggel szemébe vágta: *„Fututz Mumata!"* (b… meg anyádat!). Kár, hogy a jelen lévő és románul is tudó Brukenthal Sámuel, tartományi kancellár – hiába kérte az uralkodónő – nem fordította le a császár mondását, hanem azzal vágta ki magát, magyarázza meg Őfelsége azt, amit mondott.[2] Nem véletlen, hogy Kazinczy Ferenc, aki a nyilvánosságnak szánt írásaiban magasztalta a császárt, magának lejegyezte, hogy *„a József felvilágosodottsága hadnagyocskai felvilágosodás volt, s igen gyakran csak pajzánság."*[3] Valójában önmegsemmisítő önkényuralom, reform-, pontosabban esztelen észdiktatúra és annak paródiája, de kezdetben még lehettek illúziói annak, aki nem ismerte közelebbről II. Józsefet. Talán Széchényi Ferencnek is. Amikor Széchényi Ferenc 1817-ben alkotmányvédő

[1] Széchenyi István: *Napló*. Szerk. Oltványi Ambrus. 1978, Budapest, 180.

[2] Michael Conrad von Heidendorf: *Eine Selbstbiographie. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, XVIII. 1883. 157.

[3] Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig I. Orpheus világában avagy a magyar demokratikus politikai kultúra kezdetei*. 2009, Budapest, 57.

munkáját átjavította, az általa diktált kéziratba az elmúlt idők jellemzését saját kézzel egészítette ki, és az időközben eltelt „harminc szerencsétlen esztendő"-ről (30 unglücklichen Jahren) is írt.[4] Tehát 1787-től számította volna a szerencsétlenség kezdetét. Ekkor mondott le királyi biztosi állásáról, aztán Angliába utazott, és közben talán a weimari herceg magyar trónra léptetése érdekében tárgyalt,[5] hiszen a magyar felvilágosult elit zöme szabadulni akart immár a Habsburg-háztól, amit később megbánt, de mindenkit sodortak a hullámok.

Vajon az ateizmus hulláma is magával ragadta volna Széchényi Ferencet? Nincs rá bizonyíték. Arra viszont már több, hogy belépett a szabadkőműves mozgalomba. Elképzelhető, hogy azok közé tartozott, akik kevesellték az 1782-es tolerancia pátensben a protestánsoknak tett engedményeket. Ateizmusa – amelyet Viczay említett – a szabadkőművesség lehetett. Az ateizmus vádja elég általános. A szabadkőművesek nagy része azonban valamiféle isteni immanenciát vallott. Ennek lényege: Isten ugyan már visszavonult, de a lét nagy láncában isteni erők hatnak. Széchényi könyvtárában sok szabadkőműves könyv maradt ránk, de eddig egyetlen szabadkőműves megnyilatkozását sem ismerjük. Viszont sokat elárul az, ahogy sógora, Festetics György hozzá intézett levelében – miután mint emberbarátnak köszönetet mondott neki két szimbolikus kesztyű megküldéséért – így vallott: *„És keblem neked addig hevül, amíg minket a végtelen láncolat – az erény körében – a szenvedés utjairól a jótékony napmeleggel egyesít, és porunkat az* ✡ [örökkévalóság] *ragyogó éterébe felmagasztosítja."*[6] De mint tudjuk, nemsokára megosztotta őket a birtokper és némileg a politika is.

Széchényi Ferenc mindig is hazafi volt, de éppen akkor nem lángolt, amikor a nemzeti lelkesedés lángja a legmagasabbra csapott: 1790-ben. Megriadt a szenvedélyek elszabadulásának lehetőségétől, és még a diéta összeülése előtt javaslatot tett arra *Pártatlan gondolatok* című elaborátumában Lipótnak, az új uralkodónak, hogy a koronázás és az alkotmányra tett eskü után oszlassa fel a diétát, majd írjon ki újat a szükséges reformok kivitelezésére, és aztán kétévente összehívott diétákon tíz év alatt megfelelő alkotmányt alakítsanak ki. Ezt a munkát Marczali Henrik – máig klasszikus érvényű művében – Burkenek a francia forradalom ellenében írt értekezésével rokonítja, méghozzá azt hangsúlyozva, hogy *„a magyar mágnás megelőzte a nagy angol államférfiút"*[7]. A magyar munka kevésbé szofisztikált, mint az angol mű, kevésbé aktuális, hacsak azoknak nem, akik különböző helyekről gerjesztett káosztól, továbbá az ettől kiváltott leszámolásoktól és rendcsinálástól tartanak. Széchényi ugyanis nemcsak a nemesség turbulenciájára figyelmeztetett, hanem arra is, hogy a parasztokat titkos kémek bujtogatják, a felekezeti gyűlölködés fokozódik, az uralkodók egymás ellen használhatják fel a nemességet és a parasztságot. Ezzel

[4] MNL, P 623. 93. cs. Ungarns Regierungsform und Constitution. 82.

[5] H. Balázs Éva: *A nyolcvanas esztendők drámája. Magyarország története. IV/2.* Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv. 1989, Budapest, 1114., 1491.

[6] MNL, P 623 25. cs. 438. (A levél kelt: Keszthely, 1782. aug. 14.) Az eredetiben a végtelent jelképező hatágú csillag közepére egy pontot is tett a levélíró.

[7] Marczali Henrik: *Az 1790/1-diki országgyűlés. I.* 1907, Budapest, 88.

szemben a cél az, *„hogy a protestáns a katolikus klérussal, a nemes a mágnással és a paraszt a földesúrral összefogjon, és egyforma hajlandósággal védje a közjót. És akkor nyeri el alkotmányunk áthatolhatatlan biztosítékát, mert kilenc millió ember védelmezi, akinek ugyanaz a hazája, akinek együtt ver a szíve."*[8] Széchényi így üzent Lipót császárnak, aki pedig mindent tudott minden jelentős politikai szereplőről. Így azt is, hogy miután megnyílt a diéta, a résztvevők jelentős része az uralkodói hatalmat korlátozó nemesi köztársaságot akart, és a porosz királlyal akart szövetkezni. A császár is értett a szóból, és éppen a vizionált összefogást akarta megakadályozni. Ezért állított fel titkos propagandaközpontot, és különböző karriersérült elemeket, köztük egykori szabadkőműveseket is alkalmazott, akik lelkesen hergelték az elégedetlen rétegeket és csoportokat.

1790-ben Széchényi munkájához hasonló súlyú csak kettő született. Az egyik Ócsai Balogh Péter programja, amelyben a társadalmi szerződéssel mozgósított, a Habsburg-ház magyar trónra való jogának megszakadását vallva a király és a nemzet között új szerződést és emellett az eddigi törvények fokozatos tökéletesítését tartott szükségesnek. Ez a kézirat a szabadkőműves hálózat révén terjedt, és részben be is épült a követutasításokba, de erősen sarkítva és a régi állapotok visszaállításának követelésével ötvözve. Ezektől a követutasításoktól lett rosszul Skerlecz Miklós, aki Széchényivel szabadkőműves nevén – Hieronymus – levelezett,[9] és olyan reformjavaslatot tett a diétának, amelyet nemsokára a magyar alkotmányról szóló értekezéssé fejlesztett tovább Forgách Miklós, és talán Berzeviczy Gergely közreműködésével, valamint Széchényi egész habitusával egyező módon. Valamennyien a rendi dualizmust akarták korszerűsíteni. De míg Balogh és Skerlecz olyan állambölcseleti térre léptek, ami az uralkodót ingerelte, Széchényi igyekezett olyasmit írni, amit Bécsben is megszívlelhettek volna. Nem feszegette a felségjogok kérdését, kezdettől fogva igazi államférfiként próbált a diéta és az uralkodó között közvetíteni. De hiába, Lipót veszélyesnek tartotta, és nem bízott benne.[10] És hiába került ki a követek egyharmada a szabadkőműves páholyokból, ahol a bölcs hallgatás erényét kellett volna elsajátítani, nagy lett a hangzavar. Skerlecz a diétát *„műveletlen fecsegő csőcselék gyűlésének tartotta"*.[11] Széchényi pedig néhány ülés után kertelés nélkül megírta Pászthory Sándor kancelláriai tanácsosnak, hogy *„én már egy pipa dohányt sem adok az diétánkért"*.[12] Az eredmény azonban nem igazolta a komor jóslatot. Olykor kilátástalannak tűnő helyzetek után mégiscsak megszületett a kiegyezés, nem utolsósorban Pászthory bölcsességének köszönhetően. Amikor felállították a diétai bizottságokat, Széchényi Ferencnek szóló levelében Pászthory a szabadkőműves szimbolikával élve fejezte ki reményét: *„Te pedig most az haza templomának belsőbb rekeszében vagy, az hol annyi oltár, amennyi deputáció vagyon, lévén felállítva. Te is igaz magzatja kedves anyai hazánknak, tömjént hozol mind egyik, mind másik oltárára, s meg nem elégedvén azzal, hogy tömjénednek*

[8] *Magyarország története a 19. században.* Szerk. Pajkossy Gábor. 2003, Budapest, 38.
[9] MNL, P 623 28. cs. 82
[10] *Sándor Lipót főherceg nádor iratai,* 443.
[11] Marczali: *Az 1790/1-diki országgyűlés. II.* 331.
[12] OSZKK, Fol. Hung. 1894. 245. Marczali Henrik másolata

szép illatával ezen szent helyet eltölted, és avval kultuszodat bizonyítod, de még éjjel-nappal azon törekedvén, hogy ezen gotica struktúra, amelynek főbb szentsége csak az óságban vagyon, helyében más és világos szemeknek tetszetősebb és nagyobb együgyűséggel, de maiestással alkottatott templom emelkedik fel, mely az igaz hazai panteonnak nevét érdemelje meg [a Széchenyi-család monográfusa ide, a vessző helyére felkiáltójelet tett, és a továbbiakat nem idézte, ki tudja miért? – túl nemzetinek és túl szabadkőművesnek, vagy a kettőnek egyszerre tűnt az egész[13]], *de avval az eddig való panteonoktól való különbséggel, hogy valamint ezek eddig az idegen isteneknek valának szentelve, úgy ezen és a te kezeid által is felemelendő hazai panteon az nemzeti erkölcsöknek légyen felszentelve, és ott minden nationalis virtusoknak légyen meg maga oltára, reménylem hogy a nemzeti fösvénység kiüzettetvén ezen szent helybül a nacionális generositasnak is lészen itten maga oltára. Ezen allegória barátom in fundo igaz: és én te tőled és még némely jó férfiaktól megvárom aztat, hogy tik lesztek azon szent kőművesek, kik ezen templomot fogjátok felállítani."*[14] Az alapvetés sokban Pászthory műve volt, hiszen jelentős szerepet játszott azon törvény végső formába öntésében is, amely kimondta az ország „függetlenségét,"[15] ő mentette meg a magyar nyelv hivatalossá tételéről szóló törvényt is.[16] Bízott is a jövőben, odaadó szabadkőművesként nem véletlenül vette fel az Isacus nevet, hiszen Izsák héberül azt jelenti, hogy nevetni fog. De nem nevetett, mert a király vele kezdte a tehetségek eltávolítását, amikor fiumei kormányzónak nevezte ki. Széchényire is okkal neheztelt.

Széchényi 1791-ben a diétai bizottsági tagokhoz programszerű felhívást intézett. Ebben felhívta figyelmüket, hogy a reformmunka során a birodalom egészére tekintsenek, és ne csak a nemesség, *„50–60 ezer familiák jussait"* védelmezzék, mert ha így járnak el, csupán *„irigységet és áskálódásokat"* fognak *„felélesztení,"* *„az udvar politikájának örökös játékjává, lakótársaink meg nem elégedésének tárgyává s a többi császári tartományok irigységének okává"* marad Magyarország. Viszont, ha Magyarország a reformok révén mintaállammá válik, akkor *„annak elhíresedése által titkos részeltetést öntünk a többi tartományok szívébe mindazon jók iránt, melyek által mi boldogok vagyunk, s az ő szíveiket már előlre magunkhoz nemcsak vonszani fogjuk, hanem ő bennek megfogyatkozhatatlan garanciát is találunk"*. Javaslatai röviden a következők: gyárosok és kereskedők, valamint *„a nemtelenek"* nagyobb részt kapjanak a hivatali életben; a városi polgárjog megszerzését könnyítsék meg az arra érdemesek számára; lazítsanak a cenzúrán; adóreform szükséges a nemesség részleges megadóztatásával, illetve a jobbágyok helyzetének javítása, többek között földtulajdonszerzésük lehetőségének biztosításával; nemesek útvámfizetési kötelezettségének bevezetése; adókedvezmények a bevándorló iparosoknak; hitel biztosítása a hitelezők helyzetének megszilárdításával; a tankönyvek színvonalának emelése.[17]

[13] Bártfay Szabó László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. II.* 1913, Budapest, 360.
[14] Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) P 623 Széchenyi család, 27. cs. Pászthory levele Széchényi Ferencnek, Bécs, 1790. szept. 2.
[15] *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* Szerk. Mályusz Elemér. 1926, Budapest, 28., 35., 413.
[16] Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848.* 1926, Budapest, 138.
[17] Bártfai Szabó László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. II.* 1913, Budapest, 584–597.

Elvben és gyakorlatban Széchényi reformpolitikája megfelelt volna a birodalmi vezetés szándékainak, de annak az uralkodói igénynek egyre kevésbé, amely a diéta törvényhozó hatalmát korlátozni akarta. A francia forradalom radikalizálódása az abszolutizmust, a forradalmi paranoia pedig az ellenforradalmi paranoiát is radikalizálta. Lipót némi leszámolásra készült, de óvatosan járt el. Természetesen az is ingerelte, hogy a diéta Széchényit akarta delegálni a törökökkel való béketárgyalásokhoz,[18] ezért abban a megtiszteltetésben részesítette, hogy a nápolyi udvarba vihesse a koronázási emlékérmet. Az útnak némi kanosszajárás jellege volt, és nem is volt olcsó. Széchenyi Ferencnek több mint 46 ezer forintjába került ez az itáliai körút, míg közkönyvtára felállításának és katalógusainak kiadási költségei 160 ezer forintra rúgtak.[19] És a további összehasonlítás kedvéért jelezzük, hogy az érmék előállítása mintegy 8500 forintot tett ki, és ehhez gyűjteni kellett; az arányok érzékelésének kedvéért pedig hadd jelezzük, hogy az egyik Esterházy bizonyult a legnagylelkűbbnek, amikor 1000 forintot vállalt.[20]

Széchényi habitusára is jellemző szabadkőműves neve: Placidus (=Békés). Viszont amikor úgy látta, hogy az úrbéri bizottságban háttérbe szorulnak a jobbágyok érdekei, a jobbágytelket továbbra is földesúri tulajdonnak tartják, kilépett, majd az új királynak valamennyi bizottság feloszlatását javasolta. A bizottsági munkálatok megszakítása biztatás nélkül is bekövetkezett. Lipót halálával véget ért a rövid és sanda reformkor.

Ferenc császár és király azzal kezdte működését, hogy apja bizalmas iratait gyorsan elégette,[21] a besúgók zömét szélnek eresztette, és felhagyott a reformpolitikával. Ma is folyik a vita, hogy ez a bürokratikus abszolutizmus milyen mértékben reakciós, nyomasztó vagy éppen a közjót szolgáló reformok lassú folytatása. A Lajtán túl kétségtelenül fejlesztették a népoktatást, új és jobb polgári törvénykönyvet vezettek be. Magyarországnak mostohább sors jutott osztályrészül. Jól példázza ezt az úgynevezett jakobinus mozgalom megtorlása. Ausztriában – ahol az összeesküvők radikálisabbak voltak, mint magyar társaik – három halálos ítéletet hoztak, Magyarországon 18-at, amelyből hetet hajtottak végre, 41 osztrákot és 32 magyart ítéltek börtönre.[22] Az ítélet Párizsnak is szólt, ahol a királynő, Ferenc császár-király nagynénje is áldozatul esett a terrornak, és kemény figyelmeztetés volt a magyar felvilágosultaknak, akik néhány kivételtől eltekintve mind szabadkőművesek voltak. Nemcsak a bécsi uralkodó körök, de sokan az előbbiek közül is elhitték, hogy a forradalom a szabadkőművesség műve, mert nem nézték ki a franciákból a hódító útjára induló világtörténeti fejleményt; ezt csak titkos szervezkedéssel tudták magyarázni. Ez lenne a titok mítosza. Kétségtelen, hogy a magyar felvilágosodás színtere a páholyok világa volt, az elit ott tervezgetett reformokat, és részben ott sajátítot-

[18] Anton Springer: *Geschichte Österreichs. II.* Leipzig, 1863. 41.
[19] Bártfay Szabó: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. II.* 551.
[20] Fraknói Vilmos: *Gróf Széchényi Ferenc.* Az utószót írta Soós István. Bp., 2002. 137.
[21] Helmut Reinalter: *Aufgeklärter Absolutismus und Revolution.* Wien–Köln–Graz, 1980. 211.
[22] Helmut Rumpler: *Österreichische Geschichte 1804–1914.* Wien, 1997. 38–42.

ta el a politikai titoktartás erényét. 1795-ben betiltottak minden titkos társaságot, viszont egykori hazánkra is érvényes Fichte jellemzése: *„a szabadkőművesek legnyilvánvalóbb és mégis legrejtettebb titka az, hogy ők maguk vannak és léteznek"*[23]. Igaz, a vérmezei kivégzésekkel és bebörtönzésekkel a magyar szabadkőműveseket megtizedelték. Széchényi titkára és barátja, Hajnóczy József másodikként lépett a vérpadra. Mindez Fraknói Vilmos szerint – *„egész életére kiterjedő fordulatot idézett elő gondolkodásának és közpályájának irányzatában."*[24] A véres megtorlás tényén túlmenően az is megrázhatta, hogy egykori munkatársa milyen messzire ment el a radikalizmusban, amikor ő is programozott forradalmat tervezett, egy nemesi felkelést és egy rákövetkező nemességelleneset. Mégis, néhány évig élt még Széchényiben a szabadkőműves. Egy húron pendült Fekete Jánossal, nemzeti nudizmusunk jeles alapító egyéniségével, aki le is fordította Voltairenek Jeanne d'Arcról szóló trágár vígeposzát, és Széchényi, bár még nem is olvasta, már csámcsogott a pikáns részleteken: *„Én* – írta a szerzőnek 1797-ben – *örömmel fogok gyönyörködni furcsa gondolatidnak olvasásában, mert elképzelhetem, hogy még Voltaire-nél is mulatságosabban írod majd le a francia szűznek szemtelen szüzességét!"*[25] Kazinczy szerint e mű *„undok cinizmus, melyet ez az ember nemcsak verseiben, hanem életében is affektált,"*[26] például, amikor egy pornó-bálon pipázgatva nézte, hogy fia és annak neje *„minden figelevél nélkül"* miként táncolnak.[27]

Ebben már nem követte Széchényi szabadkőműves testvérét. Viszont könyvtáralapításában érvényesült még valami a szabadkőműves múltból és jelenből, ha arra gondolunk, hogy Herdernek a *„láthatatlan-látható társadalomról"* folytatott képzelt dialógusában *„valamennyi gondolkodó ember szerte a világon"* szabadkőműves, akik *„láthatatlan egyházat"* alkotnak, de *„ha összegyűlnek, láthatók"*.[28] A láthatás helyszíne a könyvtár,[29] a nyitva tartást viszont a nádor szabályozta.

Széchényi a nyilvánosság előtt Somogy megye főispánjaként szerepelt, de a vármegyei igazgatás mellett az országos, sőt a Monarchia egészének a politikájába is beleszólt. 1800 körül – Viszota Gyula szerint – több magyar főúr, köztük Széchényi Ferenc is új osztrák alkotmányról tárgyalt az udvarral, és elfogadták volna az összbirodalmi közös kormányzatot, ha az egyes tartományok belügyi önállóságát biztosítják.[30] Erre nincs más forrás, arra viszont van, hogy Széchényi Ferenc vissza akart vonulni a közélettől, de 1807-ben elvállalta Vas megye vezetését, mert úgy érezte, az ország léte forog kockán, hiszen Napóleon irgalmatlanul bekebelezte Belgiumot és Hollandiát, Itáliában pedig bábállamokat állított fel.[31]

[23] id. Norbert Schindler: *Der Geheimbund der Illuminaten – Aufklärung, Geheimnis und Politik. Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa.* Szerk. Helmut Reinalter. 1983, Frankfurt am Main, 284.

[24] Fraknói: *Gróf Széchényi*, 153.

[25] MNL, E 584 Királyi Jogügyigazgatóság, 52.cs. 338. Széchényi levele kelt: Sopron, 1797. dec. 1.

[26] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, (továbbiakban: MTAKK) K 610 27.

[27] *Kazinczy Ferenc levelezése. XVII.* Szerk. Váczy János. 1907, Budapest, 79. 3060. sz. levél

[28] Johann Gottfried Herder: Briefe zur Beförderung der Humanität. *Herders Werke. IV.* Leipzig, [é. n.], Verlag des Bibliographischen Instituts, 103–104.

[29] Paul Müller: *Untersuchungen zum Problem der Freimaurerei bei Lessing, Herder und Fichte.* 1965, Bern, 59.

[30] Viszota Gyula: *Előszó. Gróf Széchényi István naplói. I.* 1925, Budapest, CL.

[31] *Beszéd mellyet gróf Szétsényi Ferentz Ő Excellentiája* [...] *Vass vármegyei fő ispányi hivatalnak administratorságában lett bé iktatása alkalmatosságával mondott martius 17-dikén 1807.* Szombathely, 1807.

Széchényi a hagyományos rendi szerkezeten túllépve alkotmányos összbirodalomban kereste hazája biztonságát. 1808-ban rövid alkotmánytervet állított össze, amely eddig talán azért kerülte el a figyelmet, mert titkárának diktált olvasmányjegyzetei között rejtőzködik, bár az feltűnhet, hogy ő maga is beleírt. Ennek az alkotmánytervnek első pontja kimondja: *„Az osztrák monarchia Császárság (Imperium) név alatt egy és oszthatatlan, mindazok az országok és tartományok, amelyek ezt a monarchiát alkotják, ugyanezt az alkotmányt bírják."* Az uralkodó a császár, aki senkinek sem tartozik felelősséggel, a miniszterek viszont igen. A császár a birodalmi gyűlésen (Reichsversammlung) birodalmi rendekkel (Reichsstände) együtt gyakorolja a törvényhozó hatalmat. A rendek a következők: klérus, mágnások, nemesség, városi polgárok és falusi polgárok (Landbürger). Ezeknek a jogait az alaptörvényben kell majd rögzíteni. Az adókivetést viszont a birodalmi gyűléssel kell elfogadtatni. Az államvallás a katolikus, a két protestáns és az ortodox felekezet szabad vallásgyakorlatnak örvend. Ez az alkotmány rendet teremtett volna a rendi rendetlenségben, papírforma szerint jobbat és korszerűbbet, mint II. József. A magyar nemesség ellenállását is borítékolni lehetett. Széchényi sem tagadta meg önmagát, hangsúlyozta, *„nagyon magyar"* ahhoz, hogy ezt a magyar királyságra rá akarja erőltetni, a magyar rendeket előnyökkel kell meggyőzni, ha el akarják velük fogadtatni ezt a radikális változást.[32] Az előny a köztes vámhatár lebontása lett volna, az ellentétel pedig a nemesi adómentesség felszámolása, amit a nemesség nem könnyen fogadott volna el, az uralkodó pedig viszolygott még az alkotmány szótól is, már akkor dührohamot kapott, ha orvosa az ő konstitúciója iránt érdeklődött. A császár számára egyszerűbb volt a hagyományos diétai tárgyalás, kisebb-nagyobb kulturális engedményért, némi fenyegetéssel a hadsereg-kiegészítést és a hadi hozzájárulást kicsikarni. Nem tudjuk, hogy Széchényi ezen alkotmányvázlatának egyáltalán elkészült-e a tisztázata. De miután felelősen gondolkodott, nem mondhatott le a további tervezgetésről.

1809–1810-ben nem várt fordulatok követték egymást. Napóleon megverte Ferenc császár hadseregét, majd feleségül vette a lányát. A Habsburg Monarchia megrendülése államreformra ösztönzött. 1809-ben Széchényi újabb tervezetet állított össze. Ennek lényege a Habsburg-ház népeinek egyesítése a magyar alkotmány bevezetésével valamennyi örökös tartományban. Tervezete az 1790-es munkálatainak és 1808-as alkotmányvázlatának szerves folytatása, az új körülményekhez való alakítása. A cél is ugyanaz: alkotmányos monarchia erős uralkodói hatalommal. Széchényi tudhatta, hogy heves reakciókat válthat ki tervezete, ezért még némi franciaellenes élt is adott okfejtésének. A francia forradalom gátszakadást okozott, a nemzetek feltörekvését Napóleon sem tudta eddig – 1809-ig – elfojtani, ezért a népképviseletnek legalább az árnyékát meghagyta, a népnek pedig a szabadság mázát, ahelyett hogy *„vallásra és törvényekre épülő valós szabadságot"* biztosított volna, valójá-

[32] Miskolczy Ambrus: *Széchényi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig* (előkészületben)

ban láncra verte a francia császár alattvalóit. Ezzel szemben az Osztrák Háznak – fejtegette Széchényi – *„mértékletes szabadságot"* kell biztosítania, ennek modelljét Magyarország képviseli. Noha ez sem tökéletes, de az örökös tartományoknak csak olyan mértékben kell átvennie, amilyen mértékben megfelel a Monarchiában társult országok közös szükségletének. Az alkotmány az uralkodó iránti hűség alapja, mint ezt Anglia, Spanyolország, Tirol és Magyarország bizonyítja – éppen Napóleon ellenében. Az igazi mintaország Anglia maradt. *„Anglia és Magyarország is azt példázza, mire képes egy király a meggyőzés eszközével."* És most ilyen érvekkel akarta meggyőzni a királyt. De nemcsak őt kellett volna, hanem a hazai rendeket is. Éppen azért, mert kettévágta a gordiuszi csomót, amikor annak kivitelezését javasolta, amibe II. József belebukott, éspedig az általános földadó és a köztehervíselés bevezetését. Széchényi hangoztatta is, hogy annak idején a császár népei nem voltak felkészülve, túl gyorsan és tapasztalatlan emberekkel akarták kivitelezni a nagy átalakítást. Széchényi viszont óvatosan annak fejtegetésére szorítkozott, hogy a nemesi adó mértéke hasonló legyen az örökös tartománybeli nemesek adójához, a parasztokat átlátható szabályok szerint adóztassák. A földbirtokos magyar nemesség régi követelését viszont egyértelműen képviselte: töröljék el a köztes vámokat. Az ellentétel: birodalmi országgyűlés (Reichs-Landtag) felállítása, amelynek 97 tagja közül 55 Magyarországot képviseli. Ez gyakorlatilag Magyarország hegemóniáját jelentette volna a Monarchián belül, aminek az örökös tartományok aligha örültek volna, és a Monarchia vezetői sem. Számukra mindig is gondot jelentett, hogy Magyarország túl nagy volt, alkotmányosítás esetén érdekeit jobban tudta volna érvényesíteni. Széchényi beadványában ezeket az aggodalmakat egyszerre próbálta oszlatni, ugyanakkor fokozta. Rosszallóan jelezte, hogy József az egységesítésben ott követte el a hibát, hogy a Monarchia nagyobb részét a kisebbik rész modelljéhez igazította. Ennek következményeképpen *„a magyarok – akik Mária Terézia alatt bizonyos intézkedéseket diéta nélkül nyugodtan elfogadtak, elavult és törvénnyé vált szokásokat elvetettek, diéták nélkül sokféle áldozatot hoztak az államnak – annál inkább tartották magukat törvényeikhez és szokásaikhoz és bizalmatlanabbul viseltettek a leghasznosabb császári szándékokkal és intézkedésekkel szemben, és azóta buzgóbban őrzik alkotmányukat, és azt (mint az 1790-től 1808-ig tartott diéták kimerítően bizonyítják) nemcsak szorgosan védik és (bár van abban olyan elem, ami elavult, elfelejtendő vagy problematikus lenne) újra felidézik, felmelegítik, hanem a diétai iratok kiadásával és magyarra fordításával arra törekednek, hogy alkotmányuk a külföldi számára ismertebb és kívánatosabb, a hazai számára fenntartásra méltóbb legyen."*[33]

Nem kétséges, hogy azok, akik a Birodalom örökös tartományaiban alkotmányosságra vágytak, a magyar helyzetben hivatkozási alapot találtak. Az alkotmányosság kényes kérdés volt. Az osztrák polgári törvénykönyvet korszerűsítették, de rendi alkotmányról szó sem lehetett. Tudhatta ezt Josef von

[33] Miskolczy Ambrus: *Az „ismeretlen" Széchényi Ferenc „ismert" munkálata a Habsburg Birodalom hungarizálásáról. Levéltári Közlemények*, 2006. 2. sz. 20–45.

Hudelist, az udvari kancellária tanácsosa, akinek Széchényi, mint régi barátnak megmutatta tervezetét. Hudelist ezért bizalmas levelében inkább arról elmélkedett, hogy a magyar alkotmány helyett a német tartományok paraszti és polgári rendje azonnal a napóleoni Polgári Törvénykönyvnek vetné alá magát, viszont az lenne kívánatos, hogy az állami terheket a föld és birtokviszonyoknak megfelelően osszák meg, és így Magyarország és Erdély a terhek 9/16-át venné magára. És arra figyelmeztetett, hogy Illíriában már bevezették a napóleoni törvénykönyvet, és *ez „rossz példát mutat a magyar parasztnak"*.[34] Ez a kitétel a magyar nemesi közvéleménynek szólt, amelyben a magyar paraszt sokkal jobb helyzetnek örvendett, mint a Lajtán túli paraszt. Egyébként a francia típusú jobbágyfelszabadítás a lengyel parasztnak nem hozott semmi jót, Napóleon Vesztfáliából például mintaállamot teremtett, de katonai diktatúrával, bázisa pedig új arisztokrácia lett, és a nagyobb gazdasági hatékonyságból származó többletterméket elvitte a háború – az emberekkel együtt.[35] Hudelist megfogadta barátjának, hogy nem árulja el senkinek sem a tervezetét, nem kell attól tartania, hogy kompromittálja. Mégis, valamiféle visszhangja lehetett magas körökben, mert a jól informált August von Steigentesch tábornok, író, diplomata szerint Széchényi Ferenc *„derék, értékes ember, de furcsa méregkeverő"*.[36]

Széchényi szembajára hivatkozva 1811-ben visszavonult a közélettől,[37] és Bécsbe költözött. Okkal feltételezhető, hogy itt akart hatni az uralkodói döntésekre, ellensúlyozni a magyar alkotmány felszámolását célzó törekvéseket. Metternich ugyanis 1811-ben és 1817-ben ilyesmit tervezgetett, de a császár végül mindig visszalépett. A reformabszolutista tervezgetéseket mindig a magyar alkotmányt támadó írások megjelentetése előzte meg. Így látott napvilágot Piringer Mihály államtanácsos általános hadiadó bevezetése mellett érvelő könyvének első kötete 1810-ben, a második pedig 1816-ban.[38]

Ezzel a nyitánnyal csak a magyar politikai elit ellentámadását váltották ki. Piringer ellen immár nemcsak a – Széchényi által is támogatott – tudós Kovachich Márton György értekezett, hanem Vay József is, akit a nádor úgy mutogatott Pesten a bécsi kongresszusból ideránduló cárnak és a porosz királynak, mint *„a Magyar föld legelső fejét"*.[39] Ő, aki – Kazinczy szerint – *„hallgatva kormányzá"* a diétákat,[40] 1817-ben úgy válaszolt Piringernek, hogy már az 1830-as évek fejleményeit, az érdekegyesítést előre jelezte: *„Világos, hogy a század szellemét, a reformot, ha ez valamely dolgokban megvalósítandó, nem a szabadság és a már törvények által biztosított immunitások megszorításával, nem az alkotmány lerom-*

[34] MNL, P 623 27. cs. 140–142.

[35] Helmut Berding: *Napoleonische Herrschafts- und Gesellschaftspolitik im Königreich Westfalen 1807–1813.* Göttingen, 1973.

[36] *Gróf Széchenyi István naplói. I.* 102.

[37] Fraknói: *Gróf Széchényi*, 240–241.

[38] Michael Piringer: *Ungarns Banderien und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt. I–II.* Wien, 1810., 1816.

[39] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban MTAKK) K 638/II. 18.

[40] *Kazinczy Ferenc levelezése. XIX.* Szerk. Váczy János. 1909, Budapest, 436.

bolásával, hanem a személy- és tulajdonbiztonságnak – minden egyes ember állapotára való tekintettel – a királyság minden egyes lakosára teljesebb kiterjesztésével kell megkövetelni."[41] Vay József kézirata többek között Széchényi családi levéltárában és könyvtárában is fellelhető. És Széchényire is hatott, amikor 1817-ben elkészítette legterjedelmesebb művét a magyar alkotmányról. Ennél nagyobb lélegzetű politikai értekezést akkortájt csak Berzeviczy készített, *Magyarország panorámája* címmel. De míg Berzeviczy a katonai puccsal járó reformdiktatúra programját fejtette ki, Széchényi az alkotmányvédelemét. Ez alighanem életíróit is zavarta, ezért legfeljebb csak említették ezt a munkát. Igaz, a családi levéltárban fennmaradt fogalmazványokon nehéz eligazodni, az egész művet nem ismerték, ezért annak egyes részeit önálló dolgozatoknak vélték, ha egyáltalán tudomást vettek róluk.[42] Márpedig Széchényi kézirata a „cenzúrázott Magyarország" egyik legjelentősebb dokumentuma.[43] Egy-egy olvasó talán némi viszolygással veheti tudomásul, hogy Széchényi eszményi status quót állított elénk. Olyan rendszert, amely a maga módján tökéletesen megvalósította súlyok és ellensúlyok képzetét. Szerinte a magyar kormányzati forma a korlátozott monarchia, a korlátozott arisztokrácia és a korlátozott demokrácia összetétele. Irigylik is ezt a magyar alkotmányt. A király és a nemesség együtt gyakorolja a törvényhozó hatalmat, a rendi érdekképviseletek a demokrácia fórumai. A király és a nemesség egyaránt védik és képviselik a parasztságot, ugyanakkor a katonai terhek nagyobb súllyal nehezednek a parasztra, mint az adók és a földesúri szolgáltatások. Emellett kategorikusan leszögezte: a jobbágytelek a jobbágy tulajdona, miközben az uralkodó nemesi felfogás szerint a földesúr a tulajdonos.

Széchényi alkotmányvédelme reakció Metternich reakciós alkotmányellenes szándékaira. Nyílt szembenállásra természetesen nem került sor, hiszen Széchényi műve kéziratban maradt, viszont küldött az államkancellárnak egy könyvtári katalógust, amit ez meg is köszönt, kiemelve, hogy *„az utókor mindig hálás marad e drága nemzeti intézmény hazafias alapítójának"*.[44]

Széchényi Ferenc ekkor nem hálára várt, hanem lelki megnyugvásra. A napóleoni háború után alighanem előre érezte a rendi, pontosabban a bécsi kongresszus utáni világra váró megrázkódtatásokat. Riedl Frigyes arról beszélt, hogy vallásos rajongás vett rajta erőt, ebben később az őrjöngésig ment, Cenken éjszakákon át sírt az emberek hitetlensége miatt, családja nevelését elhanyagol-

[41] Vay József válasza (Reflexiones ad Recensionem Operis Piringeriani Ephemeridibus Viennensibus, Anno 1816. Nris 104 et sequent. insertam) csak az OSZK-ban három példányban maradt fenn. Ezek jelzete: Quart. Lat. 2163, 2376, 2586. Az első jelzet alatti Jászay Pál gyűjteményéhez tartozott. Érdekessége a possessor 1838. október 25-i bejegyzése, mely szerint Stetner Máté udvari tanácsos *„bizodalmasan közölte velem"*, hogy a kék tollal Vay írt bele a szövegbe. Idézetünkben is módosított Vay József, aki először nyilván diktálta szövegét, majd javította: *„Illud clarum esse videtur, genium seculi, reformationem, siquae in quibusdam suscipienda videretur, non per coarctionem libertatis et immunitatum am lege stabilitarum, non per constitutionis ruinam, sed per personalisac proprietatum securitatis, pro ratione conditionis singulorum, ampliorem ad omnes Regni Incola sextensionem<posseobtineri>poscere."* [ez utóbbi szó kékkel] Quart. Lat. 2163. 12.

[42] Bártfay Szabó: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. II.* 430–433.

[43] Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848.* 2008, Budapest, 27.

[44] MNL, P 623 96. cs. 283.

ta, majd lázas perceiben pótolni akarta mulasztásait.[45] Lehet, de idejének legnagyobb részét Bécsben töltötte, és a katolikus megújulás egyik kulcsfigurája és mecénása lett. Valóságos titkos társaságot alapított, amelyet a titkosrendőr egyenesen Széchényi-klubnak nevezett, és benne a házigazdán kívül 13 tagot, úgynevezett „pápát" számolt meg. Mintha ennek a számnak is jelentése lenne, ugyanis Jézusra és apostolaira emlékeztetett.[46] A legjelentősebb apostol, a klub alelnöke Hofbauer Kelemen volt, aki Krisztus szavaival és imájával gyógyított koldust és gazdagot, többek között Széchényi életét is meghosszabbította néhány évvel. Hofbauer hatására Széchényi passzív katolicizmusa aktívvá vált.[47] Hofbauernek köszönhetően *„Ausztria újra katolikussá lett"* – mondta majd egy évszázad múlva Hermann Bahr, aki kezdetben a modernitás prófétájaként lépett fel, majd maga is megtért.[48] A napóleoni háború megpróbáltatásai közepette és azok nyomán fokozódott a térítésre és a megtérésre való hajlandóság. Széchényi külön kölcsönkönyvtárat állított fel a papoknak. A rózsafüzér volt a térítésben a legerősebb eszköze, és mint hangoztatta, ez volt a könyvtára, ezt morzsolta az utcán is, és elég volt, ha valakinek csak annyit mondott: *Pax tibi!* – az megtért. Ki is akarták utasítani Ausztriából. A katolikus megújulás ugyanis az állami egyházpolitikával élesen szemben állt. Az állami vezetés a papokat erkölcsnemesítő hivatalnokoknak tekintette, a pápai befolyást korlátozni akarta. A Széchényi-féle klub ezzel szemben a pápa főhatóságát vallotta, és a jezsuita rend visszaállítását tartotta kívánatosnak. Az uralkodó pedig megvédte Hofbauert, 1819-ben Rómába ment, és aztán megkötötték a konkordátumot. Az egyik újabb Ausztria-történet szerint az, hogy a multikonfesszionális Monarchia újra Róma felé fordult, fatálisnak bizonyult.[49] Széchényi viszont örülhetett.

Azt a besúgók sem tudták kideríteni, hogy abban a bizonyos klubban pontosan miről is folyt a beszéd, és bosszankodtak, mert a klubtagok írásait sem tudták megszerezni.[50] Széchényi írása viszont fennmaradt. Címe: *A korszellemről*.[51] Máig kísért a kérdés: haladó vagy reakciós mű ez? Aki sémákban él, könnyen ítél, és elítél. Széchényi is elítélte korát. A korszellem szerinte az általános elégedetlenség. Ez jellemez mindenkit, az elsőtől az utolsóig. Az uralkodó elégedetlen, mert a nép elégedetlenségét nem tudja eloszlatni, a közjóra hivatkozik, de miután a nép nem érzi helyzete javítását, maga lép fel a közjó érdekében, és az eredmény a diktatúra – a nép nevében. A gazdaság pang, a parasztot nyomasztja az adó, a vállalkozót a nyereség elmaradása. Vallásszabadság, szabadgondolkodás, szabad sajtó csak fokozza az elégedetlenséget, mert az eredmény az uszítás és lázítás. A gyógyír a cenzúra szigorítása, a katolikus egyház elsőbbségének visszaállítása, jó egyházi iskolarendszer biztosítása, az erkölcsök nemesítése. A korszellem ellenében pedig az állam java és a trón szentelt tekintélye csak az Istentől megállapított világrendben és pozitív vallásban nyugszik.

[45] *Riedl Frigyes tanítása Széchenyi István grófról.* Közli Hofbauer Aladár. Bp. 1925. 16.
[46] Gillemot: *Gróf Széchényi*, 21–27.
[47] Olofsson Placid: *Gróf Széchényi Ferenc irodalompártolása.* 1940, Pannonhalma, 132.
[48] Ernst Joseph Görlich, Felix Romanik: *Geschichte Österreichs.* 1977, Innsbruck, Wien, 341.
[49] Rumpler: *Österreichische Geschichte*, 210.
[50] Gillemot Katalin: *Gróf Széchényi Ferenc és bécsi köre.* 1933, Budapest, 27.
[51] Ismerteti Fraknói: *Gróf Széchényi*, 307–310., Gillemot: *Gróf Széchényi*, 64–73.

Bártfa főtere, előtérben a városháza, mögötte a Steindl Imre tervei alapján helyreállított Szent Egyed-bazilika (fotó: Guitman Barnabás)

Halász Gábor úgy látta, Széchényi *„legszívesebben visszafordítaná az idő kerekét; nemzetét előre vinni, az emberiséget megállítani volna jó."*[52] Moritz Csáky szerint Széchényi műve a bécsi milieu-ből sarjadt, a politikai konzervativizmus kezdeteit képviseli, nem restauráció és nem reakció jellemzi, hanem a történeti értékek védelme, célja pedig a javítás.[53]

Csakhogy a vallás felé fordulás nem egyedi eset. Széchényi protestáns kortársait is jellemzi. De náluk erősebb a humanitárius vallásosság. Berzeviczy miközben a vallások egyesítését célzó terveken törte a fejét, alattvalóival együtt ájtatoskodott, amin a református Kazinczy többé-kevésbé jól szórakozott és bosszankodott, mert nem hitte, hogy barátja hisz vallása tanításaiban.[54] A széphalmi mester, a kemény kálvinista, aki halálos betegségben tapasztalta meg az imádság gyógyító erejét, miután a sátoraljaújhelyi templomba megépíttette az orgonát, és gyermekeknek szóló Bibliát írt, arról levelezett a kifinomult filozófus Sipos Pállal, a tordasi református pappal, hogy Luther fellépése nélkül *„a keresztény vallás azzá vált volna, ami a görög szép religió volt: szívnek és imaginatiónak szép religiója, s nemesítő religiója"*. Hiszen a katolikus pap megtanulja a maga katekizmusát, mint hajdan a görög a mitológiáját, *„s nem feszeget semmit, nem vesztegeti idejét oly dolgokra, melyeket megtudni nem kár, tudni pedig nem lehet"*.[55] Fessler Ignác élete a legfordulatosabb. A kapucinus barát szabadkőműves lett, majd evangélikus pap, és végül az oroszországi evangélikusok

[52] Halász Gábor: *A fiatal Széchenyi*. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00577/18030.htm (2017-10-17)

[53] Moritz Csáky: *Franz Széchényis und Friedrich Schlegels Schriften über den Zeitgeist. Russland und* Österreich zur *Zeit der napoleonischen Kriege*. Szerk. Anna M. Drabek, Walter Leitsch u. Richard G. Plaschka. 1989, Wien, 164–179.

[54] Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig IV. A nyilvánosság vonzása és taszítása avagy Hajnóczytól Kossuthig*. 2010, Budapest, 78.

[55] *Kazinczy Ferenc levelezése. XI*. Szerk. Váczy János. 1901, Budapest, 112.

püspöke. Mondhatnánk, hogy ezek az egykori „testvérek" valamiféle néma párbeszédet folytattak, amikor olykor merőben ellentétes irányban keresték a gyógyírt koruk többé-kevésbé azonos módon érzékelt problémáira. A Széchényi–Fessler párbeszéd pedig még tetten is érhető. Széchényi könyvtári pecsétjét bele is ütötték a berlini Királyi York 1798-as kiadványába, amelyben Fessler arról oktatta ki a porosz királyt, hogy pártfogolnia kell a szabadkőművességet, hiszen ez az értelem és erkölcs iskolája, célja a jótékonyság, és így lehet leküzdeni *„az elégedetlenség ellenséges démonját, amely a családokból kiűzi a házi erény kecses báját, minden társas örömet megkeserít, az élet minden örömét elrontja, a nemes cselekedetek forrását elapasztja, a kabala szellemét kelti fel, polgárt polgár ellen fordít csellel és hazugsággal, a közszellem helyére a legridegebb önzést ülteti, és a nemes hazaszeretetet elvadult kozmopolitizmussá változtatja."*[56] Széchényi és Fessler ebben a hazaszeretetben egyek voltak, ez utóbbi a Volga partján is monumentális magyar történetét írta, a maga korában a legjobbat.

De vajon csak az úgynevezett vallásos „rajongás" vezette volna Széchényit? Valójában a maga politikai játszmáját is folytatta. Levelezésében ugyan nyoma sincs politikának, de alkotmányvédő és korszellem-ellenes írása egyértelmű politikai tett. Az ébredő német nacionalizmustól való félelem is diktáltatta vele. Széchényi célja a magyar partikularizmus és a katolikus univerzalizmus szintézise. Reakció lenne? Kétségtelen, visszahatás a francia forradalom imperialista diktatúrájára és mindenre, ami történt. De reakciós-e az, aki közben fiát, Istvánt arra intette, hogy *„minden embert testvérednek nézz, mert a te atyád, az Isten, ő nekik is atyjok."* Továbbá *„ne ítélj meg senkit és ne szomoríts meg senkit"*. Reakciós-e a figyelmeztetés, hogy *„nincs nevetségesebb, mint mikor egy ember az ő születésével vagy testalkatával páváskodik"*. Viszont *„a pénzt úgy tekintsd, hogy az nálad csak letétben van, és semmiképp sem a te tulajdonod; s egykor nem azt fogod az Ő ítélőszéke elé vinni, hanem az arról való számadásodat"*. Mert: *„A te alattvalóidnak veríték, s nem egy tán betegségben, ínségben, étlen és szomjan élő munkásnak könnye tapad ehhez a pénzhez. E könnyek leszárítása végett, annak nem csekély részét ismét vissza kell hozzájok származtatnod, a minden szenvedők Atyjának nevében."*[57]

Lehet-e reakciós ez a társadalmi szolidaritásra való intés? Szemére lehet-e vetni Széchényi Ferencnek, hogy nem ápolta a felvilágosodás haladáshitét? Ilyesmiről álmodozni abban a világban naivitás lett volna. Viszont a magyar status quo fenntartása és fennmaradása teremtette meg az alapot arra, hogy a magyar partikularizmus a felvilágosodásból kinövő és a vallásos alapokon is nyugvó romantikus és liberális univerzalizmussal fonódhasson majd össze. Nem kétséges, Széchenyi István apja szellemi hagyatékát őrizte, de egyben az ellen is kellett lázadnia.

A mából visszatekintve Széchényi Ferenc nem haladóból lett reakciós, hanem szabadkőművesből mélyen hívő katolikus, alkotmányos abszolutistából kon-

[56] Br. Fessler: *Bestimmungs gründe eines weisen und gerechten Früstten die Freymaurerey in seinen Staaten zubeschützen. Die gute Sache der Freymaurerey in ihrer Würde dargestellt.* 1798, Züllichau, 29. (OSZK: 304121)

[57] Zichy Antal: *Gróf Széchényi Ferenc atyai intelmei fiához, Istvánhoz. Budapesti Szemle*, 1888. 54. k. 136. sz. 3–9.

zervatív, aki éppen felvilágosult emberbarátságát éltette tovább a katolikus megújulásban. Albert Camus-t sem tartjuk reakciósnak azért, mert 1957-ben a Nobel-díj átvételekor annak adott hangot, hogy bár minden nemzedék hivatásának tartja a világ átalakítását, ő a világ megőrzésében látja a feladatot.[58] Közhely, de igaz: ha valakinek életét és munkásságát értékeljük, saját korában és kortársai világában kell azt látnunk. Kortársai közül alighanem Széchényi Ferenc élte át a legintenzívebben *változtatás és megőrzés* létparancsát. Ebben rejlik eredetisége. Igazi történeti probléma. De nem kell megoldani, kerülni kell a leegyszerűsítő sémákat és a gusztustalan pszichologizálást, hiszen egyre jobban látjuk, milyen igaza volt Pilinszky Jánosnak, amikor kimondta, hogy az életben problémák és megoldások helyett csak *„tragédiák vannak, és irgalomra van szükség"*.[59] Lehet, giccsesen hangzik, de igaz: az egykori szabadkőműves élete végén miértünk is imádkozott. Magyarul, németül, latinul? – mindegy, hiszen mint Sík Sándor hangoztatta: *„az imádság az embernek anyanyelve, az emberiségnek az anyanyelve"*.[60]

[58] Camus: *Essais*. 1965, Paris, 1073.
[59] http://lilapuli.hu/amitol-meg-popper-peter-is-zavarba-jott-pilinszky-dobbenetes-ervelese/ (2017-10-12)
[60] Egyetemi Könyvtár Kézirattára, A 315 Sík Sándor: *Szentbeszédek a Miatyánkról*. 6.

VELIKY JÁNOS

A KELET NÉPE-VITA ÉS SZÉCHENYI POLITIKAI IRÁNYA

2. rész

Széchenyi István az angol politikai gondolkodásban általánosan ismert és ebben az összefüggésben közkézen forgó fogalmak közül a *racionalitás*, az *ész* kategóriájával tudta bevezetni hazájában a reform szükségességét, a racionalitás segítségével tudta felülbírálni az átgondolást nem igénylő, szokásokra épülő *hagyományelvűséget* (pl. a rendi alkotmányt), ilyen eszközökkel volt képes a hazai nézőpontot a múlt felől a jövő felé fordítani.[1] Sőt, az angol politikai gondolkodás bevett formuláinál sokszor mélyebbre hatolt. *Napló*ja szerint 1825-ben a magyar rendi alkotmány védelmét nem tekintette ésszerű feladatnak, számolt, és úgy látta: *„alkotmányunkat még sokáig védelmezhetjük – Egyébként teljesen mindegy. – Ez antiliberális alkotmány védelme: nem valami nemes feladat. 400 000 lelket látunk, kik előjogaikat és kiváltságaikat oly 10 000 000 emberrel szemben akarják megerősíttetni, akikről az országgyűlésen szó sem esik."* Kritizálta a rendi alkotmányos felfogás társadalomképét, mivel az nem tudott alkalmazkodni a reformhoz, akadályozva a fejlődést: *„Ha erre a tárgyra fordul a szó: olyan véleményeket és korlátoltságokat hall az ember, melyek a tunguzok vagy a baskirok birodalmába illenek. – 'De hisz a magyar paraszt boldogabb, mint az osztrák', […] mintha ok volna arra, mert ezt még elismerném, hogy megnyugodjunk a magyar paraszt sorsa felől. – A lovat kevésbé bántalmazzák, mint a szamarat, és zabot kap –* 'következésképp a ló boldog'. *Be szép következtetés!"* Kiemelte, hogy a nemes és a paraszt együttélésének idealizálása a reformgondolkodás akadálya, mivel elfedi a „társadalmi különbséget".[2] (Eredeti kiemelés)

Ugyanakkor a reformerek életmódjában is sok kivetnivalót talált. Rendszeralkotó szempont nála, hogy a reformok *racionális* rendjét *a csinosodás* követelményével kötötte össze (vagyis több politikai beszédmódot szintetizált, így teremtve *eredeti* formációt), amikor bírálta barátja, Wesselényi Miklós viselkedését. Természetesen itt a politikai filozófia és az erkölcsfilozófia szoros kapcsolatáról van szó, hiszen arról értekezett, hogy a reformer politikai eszméi és életmódja nem kerülhetnek egymással ellentétbe: *„Wesselényi vadásza megszökött. 'Nem bírt a bárónál megmaradni; túl sokat veri őt – egyszer tizenkét pofont adott neki, hogy majdnem eszméletét veszítette' etc. – Magával vitte a báró óráját, éspedig, mondotta, a 28-iki fizetés fejében, melyet még nem kapott meg. Részeg volt, legalább annyira szokásból, mint kétségbeesésből. – Mindenható Isten! Hogy megrázott engem ez az eset! – A legigazabb ember – micsoda bajt képes olykor előidézni! Egy becsületes embert, indulatosságával, akasztófára juttathat. Ennek ő maga a gyökeres*

[1] Az újkor időfelfogásáról: R. Koselleck: *Elmúlt jövő*, i. m. 99–129., 201–237.
[2] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 397.

oka! És mi még az emberiség emancipációjáról, szabadságáról, liberalizmusról, keresztény bölcsességről beszélünk! – Nem, mi nem születtünk reformátoroknak – előbb mi magunkat kell megreformálnunk. Látogatnunk kell az alázat, az önmegtagadás iskoláját. [...] *Nekünk a filozófia templárius lovagjainak kell lennünk, a szó teljes értelmében. – Kötelességemet teljesíteni fogom, és majd beszélek vele erről."*[3]

Aztán e szellemi fordulat részeként rögtön felbukkan gondolataiban a mérlegelés szempontja: teljes fordulat vagy „javítás"! Már 1825-ben következőképpen fejtegeti a reformhaladás dilemmáit, mellyel saját maga teremti meg, sőt szinte sürgeti hazájában a politikai irányzatok kialakulását, tagolódását: *„Az újítás és a javítás szenvedélye közt nagy a különbség – és rendkívül nehéz meghúzni a választóvonalat. Attól a hajlamtól vagy mondhatnám nemes ösztöntől vezérelve, hogy mindent a tökély legmagasabb fokára emeljünk, az embert gyakran oly öncélú újítások csábítják, melyek nem jobbat, hanem éppenséggel valami rosszabbat rejtenek magukban. Viszont attól a félelemtől, hogy a jót középszerűvel pótolva, vagy teljesen tönkretéve lássuk, az ember jóformán minden igazi jobbítással és hasznos új vívmánnyal szemben megbénul – nincs ereje kiemelkedni a szokások és az előítéletek medréből. – Amiképpen az arany középút található meg mindenben a legnehezebben, szintúgy bajos az újított és a javított közt a különbséget megtalálni. – Mivel pedig az újító szenvedély háztartásban csakúgy, mint alkotmányban, egyaránt sok kárt és szerencsétlenséget okozhat – másrészt viszont az újítástól való félelem miatt számtalan jó és hasznos találmány, mely az emberiség jólétét és gazdagságát szolgálhatná, mellőzött és kihasználatlan marad: kötelességemnek érzem, hogy a módot, miként lehessen az újítást a javítástól megkülönböztetni, itt, a magam felfogása szerint megmagyarázzam és kinyilvánítsam".*[4]

A reformgondolkodás idővonalán halad előre, és *a csinosodás* szempontjait is érvényesítő megható gesztussal fordul a jövő felé, s önmaga politikai pozícióját az abszurditásig feszítve így írja le: *„Boldog jövendő nemzedék! A mienknél nagyobb és általánosabb tudástok türelmesebb, szelidebbé, erényesebbé és következésképp boldogabbá tesz majd benneteket, mint mi vagyunk – fogadjátok szívesen szűrke eleitek egyikének üdvözletét, kit a mindenható Isten annyi belátással és világos gondolkodással áldott meg – amiért Néki mindörökké háládatos marad –, hogy e néhány szót már az 1825. esztendőben leírhatta oly korban – hihetitek-é, felvilágosultabb gyermekek? – melyben ezek* [a szavak] *a Szent Szövetség által őrültségként elutasítva, engem abba a veszedelembe sodortak volna, hogy – ha el nem rejtem őket – holdkórosnak nyílvánítanak, vagy mint valami szélhámost, börtönbe vetnek."*[5]

Széchenyi elgondolásaiban sokszor már az első pillanatban, így *A Kelet Népe*-vita indulásakor is, feltűnik a törekvés a reformfolyamat összetettségének a bemutatására, mellyel a szerző a leegyszerűsítő megközelítéseket igyekszik elhárítani: sokan a *„különböztetést nem fogják fel, mert általában nem egészen könnyű, a nemzeti élet szövevényes és néha felette egybebonyolított gombolagából kiszemelni és felvenni a fonál valódi végét, és világosan kitudni, mi a hatás, mi a*

[3] Uo. 496–497.
[4] Uo. 382–383.
[5] Uo. 384.

következmény, és elhatározni, mikép s mennyire hat, és hat vissza egyik a másikra; ezen felül valamint különböznek egyesek sajátsági, úgy száz meg száz árnyéklatban mutatkoznak meg külön nemzetek hajlami és végirányai". A reform körülírásakor hangsúlyozza fenntartásait *„a népek boldogságát eldöntő"* eszmékkel szemben csakúgy, mint azok kigondolóival, az *„ábrándozó theoreticusok"*-kal, valamint *„a népeket erővel boldogítani akaró hatalmasok"*-kal szemben, akik *„legtöbbjei annyira bízván ezen thémának helyességében, mint önmagukban"*. Azt ajánlja ezeknek a filozófusoknak és politikusoknak, hogy ha már a nemzetek *„boldogítására csakugyan hivatást éreznek magukban – sajátságait iparkodnának kitanulni, és ügyes orvosként a baj gyökérokai mellett az illetőnek még idiosyncrasiai negédjeibe – ha így lehet mondani – is hatni elég philosophiával birnának"*. Ugyancsak kritikus a reform alanyát képező népek fejlettségét illetően is, ugyanis felfogása szerint *„egy nemzet már érett ingatlan-birhatásra, másik nem; az egyik felfogni képes a szabadságot, a másik nem; az egynek adhatni már befolyást maga dolgaiba, másiktul még el kell tiltani azt"*. Beállítása szerint bizonyos *„népek, minden nemzeti jellem és alkotmányos formák nélkül igen boldogok"* lehetnek. *„Hiszen a kormányban rendszeres részesülés – a nélkül, hogy az országos erőműv elveszítené egyensúlyát, s vagy fejetlenségre vagy önkényre dülne, mint a régi görög és középkori kisérleteknél szünet nélkül történt – s mi nem egyéb, mint a képviseleti rendszer, csak később kori, néhány századdal ezelőtti találmány."*[6]

Széchenyi *A Kelet Népé*ben a változáselvek tekintetében összetett vitapozíciót vesz fel, amelyben az angol politikai gondolkodás eredményeinek az ismeretében hagyományelvű és észelvű szempontok, illetve a liberális-utilitárius, a republikánus és a csinosodás politikai beszédmódjának, politikai nyelvének szemlélete és fogalomkészlete keveredik.[7] Fejtegetéseit gyakran élvonalbeli tudományterületek (közgazdaságtan, agrárgazdaságtan, politikai filozófia) képviselőitől vett elgondolásokra alapozza, így véleményét az utilitárius törekvések csoportjától[8] származó és a többségi elvet is szóba hozó boldogság filozófiájából szó szerint átvett fejezetnyi szövegekkel támogatta meg.[9] Ám ezt a racionalitást is felülírta, amikor a romantika esztétikai eszközeinek a felhasználásával, azokra jellemző lelkülettel mutatta be a modernizáció alternatíváit – például felrajzolta a jövőt – *„halál, vagy teljes újjászületés (Forradalom)"* –,[10] illetve a modernizáció sajátosságait, mint: elmaradottság feloldása idegen elemek segítségével, mely a nemzeti sajátosságok megőrzésével feszül szembe. Ilyenkor megfogalmazásában a lehetőségek mégis gyakran feloldhatatlan el-

[6] Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 6–8.

[7] A politikai nyelvek keveredése az előző évtizedekben sem volt szokatlan. Takáts J.: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, i. m. 180. és passim.

[8] A 18. század közepén kialakult utilitárius doktrína olyan képviselőire gondolhatunk, mint természetesen Jeremy Bentham, vagy Richard Price és Joseph Priestley. – Kontler L.: *Bevezetés*. In E. Burke: *Töprengések a francia forradalomról*, i. m. 27–32.

[9] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 415. – A Jeremy Benthamtől átvett szövegre már Kemény Zsigmond felfigyelt: Kemény Zs.: *Széchenyi István*, i. m., in *Sorsok és vonzások*. 246–247.

[10] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 418.

lentmondásokká transzformálódtak. Ez nem könnyítette meg az általa is olyannyira óhajtott praktikus megoldások megtalálását, bár – ismételjük – az ellentmondásokat (a jó és a rossz, a szép és a rút) önmagában igen jól megértette, csak azokat néha legyőzhetetlen formákká alakítva mutatta be.

Elemzésének módszertanát már *A Kelet Népe* első részében, főként az 52–70. oldalon bemutatja. Ebben a keretben számos szempont kritikai feldolgozására valamint egyeztetésére törekszik, ilyen módon alakul ki elgondolásainak önálló karaktere. Azt igyekszik bizonyítani, hogy legcélszerűbb, ha Magyarországon a reformok folyamatában *nemzet és szabadság* egymást minél mélyrehatóbban áthatja és átformálja. Így kijelenti: *„Alkotmányos szabadság, felemelkedett nemzetiség a mi elemünk, ez azon kutfő, mellyből mindennek folyni kell. – Ismerjük meg végkép palladiumunkat, s szünjünk meg örökleg csak keringeni életünk ezen egyedüli kutforrása körül, mellyet vagy mindig másutt kerestünk, vagy eléggé becsülni és vele józanul élni nem tudánk. S hogy ezt eddigelé – kivéve a nemzet lelkisbjeit, kik szinte csak sejditék – a nagyobb rész egy lélekkel egy akarattal el nem ismeré, s mindig tétovázván, részint korlátlan függetlenségben keresé szabadságát, részint nemzeti életének mind nagyobb és nemesb kifejtése helyett, idegen elemekben kalandozott, s idegen vért szíva ereibe, mint például a latinságot és germanismust, maga magát tapodta örökleg – okozá, miképp már bizony a lélekharang pillanatára jutott a magyar, s rá nézve a koporsón kivűl nem volt egyéb hátra, mint egy szégyenteli elbukásnak emléke."*[11]

Széchenyi a hagyományelvűség és a civilizáció egyeztetésével invenciózusan elemezte a hazai modernizáció folyamatában jelentkező ellentmondásokat, a képzelt vagy létező feszültségeket. Elutasította a polgárosultabb (német) kultúrához történő egyoldalú hasonulást, benne a felvilágosult abszolutizmus nyújtotta alternatívát. Gondolkodásában a birodalmi (német) kultúrába történő beolvadás veszélyérzete hosszabb ideje jelen volt – 1830-ban *Napló*jában a változás tényezőiről és következményeiről a következő mérleget állította össze: számolt a Habsburg Birodalom folyamatos jelenlétével (*„Üdvömet Ausztriával szoros szövetségben kerestem"*), ugyanakkor ebben az állami keretben tartott a magyarság beolvadásától (*„Semminémű változástól nem félünk – de félünk az osztrákosítástól"*).[12] Később, az 1830-as évek közepén a *Hunnia*ban szókimondóbban arról írt, hogy a magyarság szabadságára miféle veszélyeket jelent a német intelligencia és a birodalmi politika. Itt a központosító bécsi kormányzattal szemben még a hagyományelvű magyar rendies szabadság intézményei irányába is nagyobb megértéssel fordult: *„Ausztria politikai állásában nem volna felette tanácsos osztozni, hanem sokkal józanabb inkább csak képviseleti alkotmányunkhoz ragaszkodni ezentúl is"*.[13] A nyilvánosságban, *A Kelet*

[11] Uő: *A Kelet Népe*, i. m. 9–10.

[12] Uő: *Napló*, i. m. 402., 640.

[13] Deák Ágnes: *„Austriának semmi joga hozzánk." Széchenyi Hunniája*. In: *A szabadság felelőssége*. Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére. (Szerk. Pénzes Ferenc, Rácz Sándor, Tóth Matolcsi László). 2011, Debrecen. 142–149. Velkey Ferenc: *A nemzet szabadsága és/vagy csinosodása. Széchenyi Hunniájának érvszerkezete*. In (Szerk. Fazakas Gergely – Miru György– Velkey Ferenc): *„Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 2013, 257–258.

*Népé*ben természetesen visszafogottabban, de hasonló szellemben ugyancsak a nemzet szabadságát óvta a birodalmi (német) beolvasztó politikától: *„Az ország anyagi kincsit akarjuk nevelni, s ezen felül nincs más tekintet: ám tűzük ki honunk német lakosait például, s engedjük csak sőt mozdítsuk elő, hogy az ország minden lakosa vegye át nyelvét, sajátságit és szokásait, s nem sokára virágzik a hon – mint József császár tervezé – de belőle a magyarnak nem jut több mint sírjára egy virág, [...] Öntsük régi alkotmányunkat végkép német nyelvbe, terjesszünk német értelmességet, s rögtön polgárosítva lesz a nép, s óriásit nyer az alkotmány, csakhogy alatta örökre el lesz temetve a magyar."*[14]

Persze sohasem tagadta a haza elmaradottságát sem. Amikor a *„csúnyácska haza"* sorsáról gondolkodott – a felvilágosodásban és a romantikában gyökerező, közkeletű felfogás szerint[15] –, a magyar nép pályáját az emberi élethez hasonlóan tagolta, és bizonytalankodott, hogy fejlődésének melyik korszakában él. Hosszasan foglalkoztatta a magyarság jövője, s igyekszünk ezt magunk is hosszabb idézettel bemutatni. Már 1816-ban Bécsben naplójában a következőket írta: *„Nemzetek és emberek hasonlítanak egymáshoz: ami kicsiben minden emberben zajlik, nagyban is végbe megy összességükben. Az ember gyermekkorában merő sötétségben halad, anélkül, hogy felfedezné léte okát. – Ugyanígy van népekkel! Azután valamiféle, de még nagyon korlátolt fejlettségre jut. Ugyanígy van a nemzetekkel! Szép lassacskán egyszer csak elérkezik a kamaszkorba, – innen kerül az életbe, onnan a kiteljesedése, vagy a pusztulásra. Így van ez velünk! – de azzal a különbséggel, hogy egyetlen emberélet rövid, és szakaszai gyorsan leperegnek; egy nemzet létezésének évezredekig, szakaszainak évszázadokig kell tartaniok – egy nép kamaszkora 300 évre is kiterjedhet. Nagyon szeretném legalább azt tudni, mi hányadik esztendőnkben járunk!"*[16]

Véleménye nagy hullámzást mutat,[17] gyakran felerősödik pesszimizmusa, például 1821-ben az ország sorsáról a következőképpen vélekedik: *„Magyarország már elérte zenitjét, egy hullócsillag sorsában osztozik (mely méghozzá rendkivüli módon sohasem tündökölt), a következőkből szűröm le: a Magyarországra beköltözött idegen népek száma minden évben növekszik; az ősi magyar törzs közeledik a meddőséghez. A nemesség morálisan és fizikailag beteg. A házasság szentségét, a családatya méltóságát még hírből sem ismerik, etc. etc. – Ha egy 2000 esztendővel ezelőtt élt bölcs ma feltámadna és tudni akarná, melyik nép volt fölényben a többiek felett, vagy van még, vagy lesz még, – fogja-e valami más érdekelni [...] Az erősebbet utánozzák mindenben, így végül a beszédben is: csakis az okosabb az erősebb."*[18]

*A Kelet Népé*ben aztán e két szempont összekapcsolódik a boldogságfilozófiával, és Herder szellemében[19] az egyének és a nemzetek életszakaszait

[14] Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 54.

[15] Angyal Dávid: *Adalékok Széchenyi István magyar történet-philosophiájához. Századok*, 1913. VI. füzet.; Oplatka András: *Széchenyi István*. 2005, Bp., 100–101.

[16] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 67. – Az értelmezés persze Széchenyi szélesebb műveltségére (Herder mellett Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Mme de Stäel) támaszkodik: Gergely A.: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. 1972, Bp., 75.

[17] Gerely A.: *Széchenyi István a politikában*. In uő: *Egy nemzetet az emberiségnek*. 1987, Bp., 182–201.

[18] Széchenyit a nemzethalál gondolat folyamatosan foglalkoztatta: *Napló*, i. m. 209., vagy 731.

[19] Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*. (Előszó, válogatta: Rathmann János). 1978, Bp.

egymásra vetíti, s arról értekezik, hogy a *„Férfiúkorban levő egyénnek és nemzetnek tehát, ha tettleges részt akar az életben venni, az értelem urodalmi körébül kell hatnia, azon egyedülibül, honnan minden következményes hatás veszi kezdetét.* [...] *De ugyan mi kormányozza mind azt; tán az érzelem és az andalgás? Éppen nem; mert ezek csak a czélt tűzik ki, és az értelem, a bölcsesség az, melly tőlünk sokszor éppen fel nem fogott utakon, eszközli a lehető legnagyobb számnak lehető legnagyobb boldogságát"*. Mindezt pedig Széchenyi a „sziv"-vel, mint politikai technikával is összefüggésbe hozza, és újra meg újra hangsúlyozza, hogy az *„értelem az, mellynek kormányozni kell"*, mert *„mindenütt áll azon országlási rendszernek helyes léte, hogy t.i. az ész szavával és nem a szív andalgásaival kell kormányozni."* Csak ez hozza el kívánt célt, hogy *„nemzetiséget és alkotmányt kell mentenünk meg"*.[20]

Mint már fentebben szó volt róla, az elmaradottságot a *„csinosodás"* útján, gyakran republikánus elvek idézésével, a politikai közösség átalakításával igyekezett volna feloldani, úgy azonban, hogy ennek során a magyarság történeti jogai se csorbuljanak. Nem tagadta, sőt bemutatta e kettős feladat nehézségét, mint kifejezte, *„szövevényes létünk"* megnehezíti a civilizációs folyamat feszültségmentes előrehaladását, mivel az új polgári politikai közösség kialakulását a nemesi alkotmány *„mindent elválasztó"* építményében *„honunk olly sok nyelvű, olly külön vallású, eddigelé egybeolvadni éppen nem akaró tarkabarkasága"* nehezen találja meg a helyét, *„az austriai birodalom egyéb részeiveli viszonyunk"* ugyancsak megnehezíti a reformot, hiszen a birodalmi adminisztráció alárendeltségében élünk, miközben Magyarország (történeti) alkotmánnyal rendelkezik, az örökös tartományokban pedig az előző századokban azt az abszolutizmus felszámolta.[21]

Ezek után mérlegeli: *„Valóban mind ebbül diadalmasan kigázologni, magyarosodni s csinosodni egyszersmind, s egynek rovására sem, majd nem lehetetlen."*[22] Ennek ellenére reménykedik, és azt gondolja, hogy *„Meg kell, meg lehet menteni mind a kettőt."* Az alkotmányos hagyományokba ágyazódó szabadságfogalmat a *racionalizmus* szempontjaival fejleszti tovább, reformelgondolásának központi fogalmai is, a központosítás és a fokozatosság, ebből az alapból fejlődnek ki: *„Felhevült vér, a legjobb akarat, a legszilárdabb elszántság* [...] *korántsem elég; itt egyedül hideg vér és csalhatatlan szám vezet üdvös öbölbe."* Más szavakkal az a *„fő kérdés"*, hogy *„két czélunknak tökéletes elérésére valljon oszolva, elágazva dolgozzunk-e és egyszerre, vagy központosítva és egymás után"*.[23] Kedvező eredményt a racionalizmus technikájától remél, a *„jó számolás"*-tól, ebben a keretben tűnik fel az ész és a *szív* fogalompár, olyan formában, hogy a „szív" a politikai cselekvést rossz irányba tereli, kedvező változást ott remél, ahol *„kirekesztőleg a minden szenvedelmekbül kibontakozott észnek kezdődik uralmi köre"*.[24] Véleménye szerint ez lehetne a reform technikája, mellyel elsősorban

[20] Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 139–142.
[21] Uo. 54–55.
[22] Uo. 55.
[23] Uo. 57–59.
[24] Uo. 68.

a társadalom magyarság számára kedvezőtlen nemzetiségi összetételéből és a birodalmi bürokrácia beolvasztó modernizációs törekvéseiből[25] eredő veszélyeket lehetne elkerülni. Máshol is és többször elővett hasonlattal így írja le ezeket a veszélyeket: *„üssük csak lágy velejű, fenyítéket érdemlő gyermekként gyenge fazekunkat minden fazék sőt a szláv és német kőedény ellen is, mi számban annyival csekélyebbek, s a németnél értelmi súlyban annyival könnyebbek, és ne kételkedjünk, rövid idő alatt törött cserép lesz a magyar".*[26]

Látjuk tehát, a Széchenyi által elképzelt reformnak a tartalma a szabadság és a nemzet egyesítése felé vezet, mely egyezik a magyarság érdekeivel, így véleménye szerint a modernizáció során e két fogalom kapcsolatában nem a „vagy-vagy", hanem az „is-is" elve érvényesülhet: *„Jövendőnk biztosítása végett tehát most mindenek előtt alkotmányunk minél előbbi s minél tökéletesb kifejtésére, és annak lehető legnagyobb számra ruházásra kell törekednünk."*[27] Az átalakulás valószínűleg nagyobb távlatban új politikai közösség megszületését is eredményezte volna, melyben az egyéni szabadságjogok biztosítása mellett ő sem gondolt közösségi autonómia bevezetésére, a kulturális asszimiláció működésében viszont erősen reménykedett: *„vigyük honunkban más népekkeli surlódásunkat olly mezőre, hol mi vagyunk erősebbek s ők felette gyengék, t.i. az alkotmányira; vagy más szavakkal: vegyük be őket alkotmányunkba, hogy ők is bevegyenek minket, t.i. a magyarságot magukba".*[28] Ennek az elképzelésnek több eleme mások fejében is megfordult, így a távolabbról és bizonyos naivitással idetekintő J. S. Mill esetében is, aki elképzelhetőnek tartott Magyarországon – a közösségi autonómia megformálásnak mérlegelése és a kulturális asszimiláció bekapcsolása nélkül – egyéni jogokra épülő politikai közösséget. Úgy vélte, hogy Magyarországon a társadalom nemzetileg roppant kevert, ezért a magyarok, szlovákok, horvátok, szerbek, románok és bizonyos területen a németek által alkotott struktúrát jobb elfogadni, vagyis *„nem lehet a nemzetiségeket helyileg elkülöníteni, így egyetlen lehetőség kínálkozik: a szükségből erényt csinálni, és belenyugodni abba, hogy együtt, egyenlő jogokkal és egyazon törvények alatt éljenek".*[29]

Széchenyi az általa *„józan systema"*-ként bemutatott és a racionalitásra támaszkodó reformprogramjában megpróbált számot vetni az átalakulásban szerepet játszó sokféle tényező erejével és a kitűzött célok elérhetőségével, miközben az átalakulás eredményéről, a polgárosodásról semmiképpen sem kívánt lemondani, ezeket a szempontokat az erők összpontosítása (*központosítás*) és a *fokozatosság* fogalmában foglalta össze. Bizony ez bonyolult rendszer, de nem lehet tagadni, hogy maga a valóság sem volt egyszerű.

A változás világában Széchenyi terveit messzemenően befolyásolta a Habsburg Birodalomhoz fűződő viszonya. Államfelfogása az évszázadok során kialakult és rögzült európai tapasztalatra épült. Ebben a keretben az alkot-

[25] Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. 1975, Bp., 131–198.
[26] Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 62.
[27] Uo. 65.
[28] Uo. 62–63.
[29] Michael Freeden: *Szabadság és identitás. Magyar Tudomány*, 2008/1. 12.

mányosság kérdése igen fontos helyre került, mellyel Széchenyi maga is egyetértett. A képviseleti rendszer bevezetése sokat foglalkoztatta, érzékelte a körülötte kibontakozott küzdelmeket, melyet az európai politikai kultúra egyik legfontosabb jelenségének tartott: *„Az évszázad filozófiája küzdelem a képviseleti szisztéma és az abszolutizmus között"* és abban sem kételkedett, hogy a képviseleti szisztéma végül győzni fog. Ám azt is érzékelte, hogy a küzdelemnek nincs vége, az erők küzdelme folytatódik, ugyanis az abszolutizmus „szolgái" nem adják fel harcukat, számolni kell tehát velük, hiszen *„létezésük a régi formákkal oly szorosan összefügg, a küzdőteret ellenfeléknek átengedni könnyen nem fogják"*.[30]

Széchenyi az alkotmányos monarchia híve volt, mely az uralkodó és a képviseleti szisztéma együttműködéséből épült fel.[31] Az alkotmányos államberendezkedésről kialakított felfogása közel áll Kant *Az örök békében* vázolt rendszeréhez, ahol a filozófus ugyancsak a fejedelem és a képviseleti rendszer kombinációját tekintette ideálisnak. Kant filozófiája, államfelfogása általánosan ismert volt a hazai közgondolkodásban,[32] olyan formában is, hogy a Magyarországon közkézen forgó, Carl von Rotteck és Carl Welcker által szerkesztett *Staatslexikon* szemléletét az ő jogelmélete alapvetően jellemezte.[33] Kant ismertségét segítette, hogy a *Staatslexikon* eredeti szerepkörében a magánkönyvtárak mellett egyletek, kaszinók, olvasókörök polcain egyaránt hozzáférhető volt. Végeredményben a német filozófus jogelméletének különös jelentőséget az adott, hogy *Az örök béke* című irata segítette az igényes, differenciált megközelítések kialakulását, azáltal, hogy értelmezte a különféle uralmi formákat: fejedelmi uralom, nemesi uralom, népuralom (*forma imperii*), ugyanakkor szólt az államhatalmi ágak szétválasztásáról és az uralkodási formákról (*forma regiminis*), benne a polgári képviselet elvéről. Nála is (Széchenyi is hasonlóan vélekedett) kedvező megítélést kapott a fejedelmi uralom, mert véleménye szerint a képviselet elvével leginkább az egyeztethető össze, míg a nemesi uralom, s főként a népuralom arra szinte alkalmatlan.[34]

Kant magyar értelmezései egészen különböző kontextusban jelentek meg, például Batsányi *Der Kampf* című költeményében és a hozzá fűzött *Toldalék*ban a fejedelmi uralommal egyesített képviseleti elv kapja – Kant nyomdokain haladva – a legkedvezőbb megítélést (*„republikánus és konstitucionális*

[30] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 448., 493.

[31] Uo. 423–424

[32] Köteles Sámuel rendszeres kantiánus erkölcsfilozófiát és logikát írt – Egyed Péter: *Az erdélyi magyar filozófia egykor és most*. In *Egyed Ákos Emlékkönyv* (szerk., Pál Judit, Sipos Gábor). 2010, Kolozsvár. 92. Szász Károly körében ugyancsak sokan találkozhattak Kant nézeteivel, így Kant ismeretelmélete Kemény Zsigmond politikai gondolkodását is befolyásolhatta – Benkő Samu: *A fiatal Kemény naplója*. In *Kemény Zsigmond Naplója*. 1974, Bp., 8–11; Veliky J.: *Kemény és a politikai nyelvek a reformkor második évtizedében*. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. 2014, Bp., 32.

[33] Huoranszki Ferenc: *A német liberalizmus elméleti forrásai*. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet*. 1993, Bp., 19.

[34] Immanuel Kant: *Az örök béke*. (Babits Mihály fordítása). 1985, Bp., 21–24.

monarchia"), erre épül aztán az ún. magyar bonapartizmus gondolata,[35] mely szerint a Habsburg Birodalomból kiszakadó és a Napóleon fennhatósága alatt átrendeződő Európában elhelyezkedő Magyarországon intenzív polgárosodás várható.[36] A századforduló nagy reformdilemmái áthagyományozódtak a következő évtizedekre, így ezekkel Széchenyi is megküzdött.

Gondot okozott számára a Habsburg-dinasztia európai reformideológiákhoz fűződő viszonya, hiszen jól tudta, hogy az alkotmányos monarchia egyik alaptényezője a korszerűen gondolkodó fejedelem. Ezért emlegette oly nagy lendülettel, hogy *„Egy fejedelemre lett volna szükségem, akinek lelkébe az igazi filozófia magvait, a liberalizmust elhinthettem volna"*,[37] mely törekvése azonban valójában sohasem járt sikerrel. Ilyenkor újra és újra *„az uralkodóház abszolutista felfogását"*[38] hozta szóba, a törvényalkotási gyakorlatban ugyancsak a liberalizmus hiányával hozta összefüggésbe a hibákat: *„A határozatokat atyaian és becsületesen és jól gondolták. – Azonban egy abszolút uralkodótól valók – egyetlen alkotmányos szó sincs bennük. – Az alfája minden átkunknak, – hogy az uralkodó nem tudja, micsoda voltakép a képviseleti rendszer"*.[39] A dinasztia többi tagjáról kialakított véleményét is az említett reformideológiákhoz fűződő viszonyuk alapján alakította ki (*„ők irtóznak a liberalizmustól"*),[40] gyakran tanácskozott a birodalmi bürokrácia első emberével, Metternichhel, akinek szűklátókörűségét[41] ugyancsak ezen mérte le.

Helyzetét tovább nehezítette, hogy nem dicsérhette minden fenntartás nélkül a hazai rendi intézményeket sem. Erre utal a rendi intézmények és a polgári képviseleti szisztéma kapcsolatáról alkotott álláspontja: *„Mennél jobban végiggondolom az országgyűlés menetét, annál inkább úgy látom, hogy honfitársaim a képviseleti alkotmányra nem teljesen érettek"*. A véleményében rejlő ellentmondást maga is érezte, ezért a jelenséget igyekezett jobban körülírni: *„Ez a mondat látszólag ellentmondást rejt magában, mert hisz az alkotmány 800 esztendő óta fennáll. – Ez lehet mind igaz, de az is bizonyos, hogy valahol kell valami más okának lennie, hogy ilyen sokáig kitartott* [...], *mert a magyarok nem értették. De van bennük fogékonyság azzá válni."*[42] Miután szélesebb körben az állam egész intézményrendszerére is kritikus szemmel tekintett, annak bonyolult rendszerét hasonló szempontok alapján közelítette volna korszerű elvekhez: átalakítva a négyévenként összeülő országgyűlés *„egész öreg, bonyolult gépzetét"*, vagy átszervezve a költséges közigazgatást,[43] közben azt is elképzelhetőnek

[35] Lásd Tarnai Andor Batsányi-kérdésben előadott vitaindítóját (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967. 267–270.), valamint Benda K.: *A jozefinizmus és jakobinizmus kérdései* című tanulmányát a *Történelmi Szemle*, 1965. évfolyamában, és főként Szauder József *Géniusz és torzó* című tanulmányát. In uő: *Az Estve és az Álom*. 1970, Bp., 297–307.

[36] Szauder J.: *Géniusz és torzó*, i. m., 303.

[37] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 515.

[38] Uo. 480., 514.

[39] Uo. 519.

[40] Uo. 480.

[41] Uo. 423.

[42] Uo. 445.

[43] Uo. 418.

tartotta, hogy a hazai közigazgatás csúcsszervét, a Helytartótanácsot felelős intézménnyé formálják.[44]

A birodalom vezető intézményeihez és elitjéhez fűződő viszonya látszólag folyamatosan ingadozott,[45] éppen ezért nehéz jól körülírni helyzetét. Főként az okoz gondot, hogy nagyon különböző minőségű, egymással gyakran ellentétben, többször harcban álló tényezők különös együttese határozza meg politikai pozícióját. Ebben a keretben a személyes-lelki adottságok bírnak legkisebb jelentőséggel, annál nagyobb súllyal esnek latba a hatalmi tényezők. Egyrészt igazodási pont számára, hogy hazája nem hagyhatja el Ausztria kereteit, így feltételezése szerint bármilyen reform csak a létező állami keretek között képzelhető el: *„Minekünk érdekünket az Osztrák Monarchia általános jólétén belül kell keresnünk. – A Magyarországra korlátozott független monarchia álma: nem illik már a mi életkorunkhoz! Ne követeljünk lehetetlenségeket,"*[46] mely a birodalmi elit oldalán szülhet elbizakodottságot. Másrészt a birodalmon belüli belső erőviszonyok nem kedveznek a magyar politikai tényezőknek, hiszen túlságosan gyengék (*„A rendek nincsenek lövő helyzetben"*), ez viszont ellenzéki körben szülhet szélsőséges megnyilvánulásokat, kiegyensúlyozatlanságokat – *„innen származik egyfajta vetélkedés, hogy ki mond erősebbet, hatásosabbat. Csak azokat, akik a császár ellen etc. látszanak lenni, tartja az ifjúság hazafinak. A mérséklet – eddigelé – kárba veszett fáradság"*.[47] Széchenyi igyekszik az áthidalhatatlan politikai tényezők között is hidat verni, így – ahogyan maga is kimondja – pozíciója *„két szék közti helyzet"*,[48] mely sok feszültséget hordoz (abszolutizmus és liberális alkotmányos rendszerek, illetve rendi hagyományok modern ellenzékiség között). Ilyenkor e politikai konstrukció kigondolója az európai alkotmányos gyakorlatra utalva, talán követendő mintát is bemutatva, mintegy „függetlenként" a hazai viszonyok fölé helyezi magát, s kijelenti: *„A valóban következetes férfi a királlyal tart, ha a királynak van igaza, a néppel, ha a népnek igaza van"*.[49] Ezért nála a magyar reformelit ennek megfelelő módon nyer megfogalmazást: ideális, ha *„projectánsok"*, *„kiművelt emberfők"*, a *„templárius rend lovagja"*[50] irányítják a hazai változásokat, melyről már a *Hitel*ben is szó esik.[51]

Politikai pozíciójának a bizonytalanságát fokozta, hogy a haladás koreszméjének, a liberalizmusnak a jövőjében sem tudott minden aggodalom nélkül hinni. 1826-ban barátjával, Wesselényi Miklóssal erről értekezett, aki biztatta, és a liberális pozíció fenntartására buzdította: *„Azt mondom Wess[elényi]nek, hogy véleményem szerint minden liberális eszme sok évre visszavettetett. Ő nyersen adja meg a választ – hogy butaságot beszélek. Majd meglátjuk."* Ebben az időben

[44] Uo. 407.408.

[45] Gergely A.: *Széchenyi István a politikában*, i. m. 182–201.; Velkey F.: *„Most nyíltan a kormány embere vagyok"* (A kormány helye Széchenyi István politikai tájékozódási modelljében). *Történeti Tanulmányok*, VII., (szerk. Takács Péter). 1999, Debrecen, 95–114.

[46] Széchenyi I.: *Napló*, i. m. 402.

[47] Uo. 410.

[48] Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 32.

[49] Uő.: *Napló*, i. m. 504.

[50] Uo. 426., 492–493.

[51] Uő: *Hitel*, i. m. 22., 114., 155–156.

Metternichhel is szót váltott az alkotmányosságról, akitől viszont nem kapott megnyugtató választ: *„Mett[ernich] azt mondja, hogy a magyar alkotmánynak az az óriási hibája, hogy a király túlságosan korlátozva van! – Mindebből az abszolutizmust látjuk kikandikálni."*[52] Mikor azonban a külső tényezők irányából belső világa, saját értékrendje felé fordult, megnyugodott, azt írta napjába: *„Bensőm napról napra nyugodtabb lesz. Végre világosan látom hivatásom. Eszméimnek, terveimnek ide-oda ingadozása lassanként megszűnik – és egész életem biztos, határozott, állandó irányba lendül. – A filozófia templárius keresztjét nem a mentémen, sem a kabátomon akarom viselni, hanem a szívemben."*[53] A külvilágról mégsem tudott egészen megfeledkezni, mert néhány évvel később a Nemzeti Kaszinóban politikai álláspontjáról (reformnézeteiről és azzal összefüggésben politikai elszigeteltségéről) keringő hírek egészen felizgatták: *„Sokan gőgösnek tartanak, mások* radikális reformernek, *ismét mások* arisztokratának *etc. Éreztem, milyen fájdalmas – teljesen elszigeteltnek lenni – és valóban, már mindenkivel összevesztem".*[54] (Kiemelés az eredetiben)

(Folytatjuk)

[52] Uő: *Napló*, i. m. 452—453.
[53] Uo. 493.
[54] Uo. 580.

EGEDY GERGELY

A KÖZÉPOSZTÁLY KÜLDETÉSE

Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról

Milyen kapcsolatban áll egymással a hatalom és a kultúra? Teremthet-e a hatalom kultúrát, és részesíthet-e az állam megkülönböztetett támogatásban egy társadalmi osztályt azért, mert másoknál – vélhetően – többet tesz a kultúráért? Ezek az akár ősréginek is tekinthető kérdések behatóan foglalkoztatták a 20. századi magyar politikai gondolkodás egyik jelentős, noha mára szinte elfeledett alakját, Kornis Gyulát.[1] Nyilvánvalóan erre az ösztönözte őt, hogy a dualista rendszer felbomlása és a forradalmak után a magyar állam újjáépítésének kényszere napirendre tűzte e dilemmákat. Kornis a kultúra támogatását nem egyszerűen csak dicséretesnek és hasznosnak, hanem az állam legfontosabb céljának és kötelességének tekintette, és szorosan összekapcsolta a középosztály felkarolásával, mert ebben a társadalmi rétegben látta a kultúra legfontosabb hordozóját. Számára tehát a kultúra és a középosztály ügye egymástól elválaszthatatlan volt. Mivel az ehhez kapcsolódó kérdések ma is a közéleti viták keresztttüzében állnak, érdemes megismerkedni az 1920-as évek meghatározó jelentőségű teoretikusának a felfogásával, amelyet többen is a Bethlen István nevével fémjelzett nemzeti-konzervatív irányvonal eszmei megalapozásaként értékeltek. És tegyük hozzá, nem is alaptalanul. Az alábbiakban megkíséreljük röviden felvázolni, miként látta Kornis az állam, a kultúra és a középosztály egymásrautaltságát.[2]

„Az állam összeomlását a lelkek összeomlása, a nemzet dezorganizációját a lelkek dezorganizációja előzte meg" – foglalta össze a véleményét 1918–1919 eseményeinek a hátteréről 1921-ben megjelentetett, programadónak is tekinthető munkájában, a *Kultúrpolitikánk irányelvei*ben. (A *„klebelsbergi kultuszkormányzat kottája"* – írta egy cikkében Vasas Géza.)[3] A konklúziója egyértelmű volt: a *„lelkek formálásának művészete"* a kultúrpolitikának a feladata, az államnak nincs is ennél lényegesebb tennivalója. A kultúrpolitika tehát nála mindennel szemben elsőbbséget élvezett – s ez összhangban állt Klebelsberg Kunó

[1] Kornis Gyula (1885–1958) filozófus, piarista szerzetes. Előbb a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem rendes tanára, 1927-től az MTA rendes tagja, Klebelsberg Kunó oktatási miniszter államtitkára, számos tudományos és kulturális társaság elnöke.1931 és 1939 között parlamenti képviselő,1944-ben a Gestapo többször letartóztatja. 1945–1946-ban az MTA elnöke, 1951-ben kitelepítik Budapestről.

[2] E tanulmány tehát nem kíván teljes képet adni Kornis életművéről, csak a jelzett kérdések összefüggéseit igyekszik körvonalazni. Itt jegyezzük meg, hogy az első – egészen apró – lépés Kornis szellemi hagyatékának a kutatásában e sorok szerzője részéről: Egedy: *Kornis Gyula: A kultúra mint államcél. Kommentár*, 2011/1, 43–44.

[3] Vasas Géza: *A magyar kultúrállam eszméje. Kornis Gyula nézetei nemzetről és kultúráról a bethleni konszolidáció korában. Protestáns Szemle*, 1989/2, 101.

hitvallásával, miszerint Trianon után az országot nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg. A világháború előtti magyar politikai vezetés e kötelességét elmulasztotta – állította Kornis, s levonta a következtetést is: *„Nemzeti tragikumunk egyik fő forrása, hogy államférfiaink túlnyomó része nem vette észre a kultúrpolitikának minden fölött álló* centrális jelentőségét."[4]

A kultúra mint az állam célja

De miért is beszélhetünk a kultúrpolitika „centrális jelentőségéről"? A válaszhoz meg kell értenünk, miként gondolkodott Kornis az állam és a kultúra kapcsolatáról. Ezt a következőképp határozta meg: *„Az állam fogalma három mozzanatból áll. Először is a hatalom az állam végső alapja és eszköze. Másodszor a jog az a norma, mely a hatalom alkalmazását szabályozza. Harmadszor a kultúra az a cél, melyet végső elemzésben a hatalomnak a jogtól szabályozott alkalmazása szolgálni köteles. Az utóbbiban rejlik az állam etikai jelentősége, s ez adja meg az állami életnek végső értelmét."*[5]

Mi tehát a kultúra, amelyet a hatalom szolgálni köteles? Kornis felfogásában *„az abszolút értékek rendszere"*, különösképpen *„a jó, az igaz, a szép és az isteni"* értékeinek a megvalósulása. *Neveléstörténet és szellemtörténet* című cikkében erről így ír: a kultúrjavakban – mint egy-egy korszak történeti termékeiben – *„bizonyos értékek és eszmények rejlenek, melyeket az emberi tevékenység megvalósított bennük."*[6] A kultúra értékei mindig megvalósítást követelnek – hangsúlyozza számos írásában. Amint már ebből is kitűnik, joggal sorolják őt a Wilhelm Dilthey nevével fémjelzett szellemtörténeti irányzat (*Geistesgeschichte*) hazai képviselői közé, azon – német fogantatású – irányzathoz, amely a történelem mozgatórugóit az eszmékben kereste, s amely a 20. század első harmadában igen nagy tudományos tekintélyt vívott ki Magyarországon is. Kornis a kultúrát az idealista értékelmélet nézőpontjából közelíti meg, és úgy fogalmaz, hogy vissza kell követelni *„az emberi lélek számára az abszolút értékeket, melyek nélkül sem az egyén, sem az egész emberiség életének semmi értelme nincs"*.[7] Ugyanerről így ír a *Történetfilozófia* című monográfiájában: *„A kultúrába foglalt eszményeknek kötelező ereje nélkül nem volna az emberiség történeti életének magasabb rendeltetése."*[8] Megállapíthatjuk tehát, hogy ő nem a kultúra szélesebb, az életmódot is felölelő szociológiai definícióját fogadta el, amely ma jóval nagyobb népszerűségnek örvend, s amelyet a kiemelkedő konzervatív gondolkodó, T. S. Eliot is képviselt. Az angolszász tradíció forrá-

[4] Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei*. Franklin Társulat, 1921, Budapest, 4. (A kiemelés Kornisé.)

[5] Uo. 1.

[6] Kornis Gyula: *Neveléstörténet és szellemtörténet*. In Kornis Gyula: *A kultúra válsága*. Franklin Társulat, 1934, Budapest, 160.

[7] Kornis Gyula: *Új magyar filozófiai rendszer*. In Kornis Gyula: *Magyar filozófusok*. Franklin Társulat, 1930, Budapest, 142.

[8] Kornis Gyula: *Történetfilozófia*. Magyar Történelmi Társulat, 1924, Budapest, 159. *„Végső elemzésben tehát minden történelem művelődéstörténelem"* – olvashatjuk Kornis e munkájában. (115. old.) Hasonlóan vélekedik Joó Tibor is: *„… alaptalan külön kultúrtörténetemről beszélni. A történelem egyáltalában nem lehet egyéb, mint kultúrtörténelem."* Joó: i. m. 126.

sai persze igen nagy mértékben eltértek azoktól, amelyekből Kornis felfogása táplálkozott; rá e tekintetben a korszak talán legjelentősebb magyar filozófusa, az objektív idealista Pauler Ákos gyakorolt meghatározó hatást. Somos Róbert szavaival a pauleri idealizmus fő eszménye éppen *„az értékek abszolút voltának a tétele"* volt.[9] Kornis arra is figyelmeztet, hogy kizárólag a fejlett kultúra képes biztosítani *„az állami hatalom és a jog helyes gyakorlását"*.[10] E gondolatmeneten haladva az állam sem nevezhető önmagában értékesnek vagy értéktelennek: igazi értéket és legitimációt a kultúra biztosíthat neki.

Így jutunk el oda, hogy az állam értékének a megítélése elválaszthatatlan a kultúrához való viszonyától. Az állam nem „önérték", hanem csak eszköz a kultúrértékek szolgálatában. A lényegét pedig a céljaiból határozhatjuk meg – mutat rá Kornis *A kultúra mint államcél* című fontos tanulmányában, azt is kiemelve, hogy a célok mögött mindig megtalálható a *„világnézet, a filozófiai álláspont"*.[11] A világnézetben pedig az *„értékelő állásfoglalás"* a legfontosabb – olvashatjuk *Az államférfi* első kötetében.[12] Adódik a kérdés: szabad-e, jogos-e világnézeti alapon mérlegelni az állam céljait? Kornis igent mond erre, s válasza jól tükrözi a szellemtörténeti iskola hatását: a metafizikának *„és vele a politika terén az államcél-elméleteknek"* a jogosultsága (és tudományos jellege) nem vonható kétségbe.[13] Ennek alapján szögezi le, hogy az állam végső célja a kultúra. Ez összhangban áll azzal a meggyőződésével, miszerint az állam maga is elsődlegesen *„szellemi kategória"*, hiszen célok által irányított szellemi tevékenység, nem pedig *„vak természeti folyamat"* eredménye. E megközelítés fényében logikus a következtetés: *„liberálisnak vagy szocialistának, konzervatívnak vagy radikálisnak, demokratának vagy arisztokratának, nacionalistának vagy internacionalistának lenni annyit jelent, mint más és más értékfelfogást táplálni az állam célja felől."*[14] Minden politikai elv ugyanis végső soron valamilyen állásfoglalást jelent az állam céljait illetően.

Szellem versus hatalom

A kérdésünkre, amely e tanulmány bevezetésében megfogalmazódott, Kornis határozottan azt a választ adja, hogy a szellem hatalom, ám a hatalom nem szellem. A hatalom nem tud önmagában kultúrát teremteni, legfeljebb csak *„gyökértelen, senyvedt művirágokat"*.[15] Ez az összefüggés azonban az ő szemében a legkevésbé sem menti fel az államot a kultúrpolitikával kapcsolatos kötelezettségei alól; az anyagi és a jogi feltételek biztosításával a hatalom ugyanis sokat tehet a kultúra fejlesztése és támogatása érdekében. Ennek keretében kulcsszerepet

[9] Somos Róbert: *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Kairosz, 2004, Budapest, 88.
[10] Kornis: *Kultúrpolitikánk irányelvei*. 1,
[11] Kornis Gyula: *A kultúra mint államcél*. In Kornis: *A kultúra válsága*, 122.
[12] Kornis Gyula: *Az államférfi*, I-II. Franklin Társulat, 1933, Budapest, I. köt. 85.
[13] Kornis: *A kultúra mint államcél*, 124.
[14] Uo. 125.
[15] Uo. 131.

szánt a jó iskolarendszernek, amivel számos írásában foglalkozott. (Emlékezetes, hogy a Bethlen-kormány, amelyben Kornis 1927 és 1931 között Klebelsberg Kunó kultuszminiszter államtitkáraként dolgozott, 1925 és 1930 között a nemzeti költségvetés csaknem 10 százalékát fordította évente az oktatás és a kultúra céljaira!)[16] Az ő terminológiájával az államnak *„akaratlanul is rá kellett ébrednie kultúrpolitikai hivatására"*, mert egyébként számos olyan feladat, amely *„benső énje szempontjából éppen nem közömbös"*, megoldatlan maradt volna.[17] (*„Magasabb értékszankció nélkül"* az állam *„nyers hatalommá fokozódik le"*.) Az anyagi alapok előteremtése érdekében az államnak a gazdasági életbe is be kell avatkoznia; Kornis így határozottan elutasítja azt a liberális felfogást, miszerint az államnak a rend és a törvényesség fenntartásán túlmenően semmi feladata nincs. Érdemes megjegyezni, hogy az állami szerepvállalás kiterjesztése a két világháború közötti időszakban szinte az egész világon érvényesülő tendencia volt, amelyet a *„nemzeti önellátásra"* való törekvéssel magyarázott a neves brit gazdaságtörténész, Robert Skidelsky.[18]

Elvi szinten ugyan Kornis egy olyan állam eszméjét körvonalazza, amely az egyes társadalmi csoportok külön érdekei fölött áll, de álláspontja valójában semmiképp sem tekinthető semlegesnek. A háború és a forradalmak okozta „dezorganizáció" fényében már a *Kultúrpolitikánk irányelvei*ben arra a következtetésre jutott, Szekfű Gyulához hasonlóan, hogy az új magyar államot a középosztályra kell építeni. Tegyük ehhez hozzá, hogy a középrétegek preferálása a politikai gondolkodásnak egy olyan markáns hagyománya, amely sosem volt idegen a konzervatívoktól, sőt kifejezetten számíthatott a rokonszenvükre.

De nézzük meg közelebbről is, hogy miért tulajdonít kulcsjelentőséget Kornis a középosztálynak, miért véli azt, hogy ez *„egy nemzet energiáinak legfőbb forrása"*! A kérdésre több írásával is felel, a legrészletesebben a *Mi a középosztály?* (1926) című tanulmányával. E ponton szükséges emlékeztetni arra, hogy ő filozófusként, nem pedig a szociológus vagy a társadalomtörténész vizsgálati módszerével közelített e témához, a munkáiban ezért a *„Sein"* (van) és a *„Sollen"* (kell) elemek erősen keverednek. Írásaiból így nem is szerzünk újabb empirikus ismereteket a korszak középosztályáról, viszont képet kaphatunk egy sajátos konzervatív gondolkodásmódról, amely ötvözi a húszas évek magyar konzervativizmusának néhány alapvonását Kornis egyéni preferenciáival. S e soroknak épp e kép felrajzolása a célja.

Ha a középosztályról gondolkodunk, és a társadalmi funkcióit keressük, az első feladat értelemszerűen annak a meghatározása, hogy kikből is áll. Ez Kornis számára sem könnyű, meg is jegyzi, hogy a felső és az alsó rétegeket könnyebb definiálni. Ezzel persze nem mond újat, hiszen a középosztály-ku-

[16] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, 2000: 173; Újváry: i. m. 18.
[17] Kornis: i. m. 135.
[18] Skidelsky, Robert: *A világgazdaság fejlődése*. In Michael Howard – Wm. Rober Louis (szerk.) *Oxford, Világtörténet a 20. században*. Napvilág Kiadó, 2002, Budapest, 71–79.

tatások régi dilemmájáról, a „közép" stratifikációs tartalmának az értelmezéséről van szó; már a kortárs Weis István is úgy fogalmazott a magyar társadalomról készített elemzésében, hogy ez a legnehezebben körülhatárolható réteg.[19] Kornis azonban nem csak tudományos, hanem gyakorlati szempontból is felveti ezt a kérdést, mégpedig abból kiindulva, hogy a háború utáni nehéz társadalmi körülmények között a középosztálynak világszerte éppúgy meg kellene szerveznie önmagát, mint ahogy a nagytőke és az ipari munkásság teszi. Szerinte e két utóbbi csoport *„egy félszázadon keresztül"* küzdött egymással, de a középosztálybeliek mégis *„sokáig némán"* nézték ezt a harcot, mert nem ébredtek saját érdekeik tudatára. (Egyedüli eredményként az 1923-ban Bernben megalakított Nemzetközi Középosztályuniót említi.)[20]

Az *„organizálás küszöbén"* tehát óhatatlanul felmerült, kiket is sorolhatunk ide. Annyit már a vizsgálódás elején leszögez: ha e réteg *„természete szerint olyan egységes és egynemű lett volna, mint a plutokrácia vagy az ipari szervezett munkásosztály, bizonyára már régen megtalálta volna a maga hasonló, egységes szervezésformáját"*.[21] Tisztában van azzal, hogy nem a statisztikailag középen lévők adják a középosztályt – ehhez több kell. Végül ő is elfogadja a két leggyakrabban alkalmazott kritériumot. Az egyik a gazdasági: a közepes nagyságú jövedelem. Egyetértőleg idézi fel Arisztotelészt, aki a *Politiká*ban kifejti: *„A vagyoni állapotban is a legtöbbet ér a közepes. Az ilyen ember hallgat a legkönnyebben a józan észre."*[22] A másik hagyományos szempont *„a műveltség bizonyos mértéke"*. Ez kulcsfontosságú Kornis szemében, de úgy foglal állást, hogy a középosztályhoz tartozáshoz e két kritérium együttes meglétére van szükség. Bár írásaiban (s említett tanulmányában is) többnyire általánosságban beszél a középosztályról, az ide tartozás kulturális feltételeit illetően konkrétan utal a magyar helyzetre: úgy határozza meg ezeket, hogy legalább négy középiskolai (gimnáziumi, reáliskolai), vagy legalább négy polgári iskolai osztály elvégzésére van szükség.[23] (Meglepően alacsonyan vonja meg így az *„iskolai cenzus"* alsó határát; nem csak Weis, hanem az uralkodó közgondolkodás is legalább a középiskolai végzettséghez, sőt többnyire az érettségihez kötötte a középosztályhoz tartozást. A jövedelmi határok megjelölésétől Kornis elzárkózott.) A középosztály *„szellemi pályán mozgó rétege"* adja a társadalom *„szellemi arisztokráciáját"*, így *„ebből a szempontból a középosztály voltakép a* felsőosztály".[24] Álláspontját megerősítendő hozzáfűzi ehhez: amiként *„a Földön nem az északi sark eszkimója, sem a tropikus tájak szerecsene építette fel az emberiség mai kultúrájának hatalmas dómját, éppúgy a társadalmi rétegek között is sem az egészen nincstelenek hideg és sivár miliője, nem a nagyon gazdagok elpuhító bősége teremti meg a kultúrát, hanem a kettő közé eső középrend műveltségi zónája, melyben a szel-*

[19] Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, 1930, Budapest, 104.
[20] Kornis Gyula: *Mi a középosztály?* In Kornis: *Kultúra és politika*, 178. (*Internationale Mittelstandsunion)*
[21] Uo. 179.
[22] Arisztotelész: *Politika*, ford. Szabó Miklós, Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, 1923, Budapest, IV. könyv, 11. fejezet, 120. old; idézi: uo. 180.
[23] Kornis: i. m. 182.
[24] Uo. 183.

lemi értékek kultusza hagyományszerű s folyton továbbösztönző indítékul szolgál".[25] Minden jól működő társadalomban a középső rétegnek kell tehát betöltenie a *„vezérosztály"* szerepét. Hiszen már Arisztotelész is úgy vélte, idézi fel, hogy az állami közösség akkor a legjobb, ha a középosztályra támaszkodik.[26] Kornis érvelésében ugyanakkor az is benne van, hogy az állam azért is érdekelt a középosztály felkarolásában, mert a kultúra értékeinek a megvalósítása a hatalmát is erősíti; kultúra által hatalmat lehet szerezni. A szellem ugyanis tényleg hatalom.

A történeti középosztály megítélése

Kornis vitatkozik a középosztállyal foglalkozó korabeli irodalomnak azzal az irányzatával, amely szembeállította egymással az „önálló" és a „nem-önálló" (alkalmazott) szereplőket. E disztinkció az előbbivel az ún. „régi" középosztályt azonosította, melynek az iparosok, a kereskedők, valamint a kis- és középbirtokosok voltak a tagjai, az utóbbival pedig az „újat", amelybe a szellemi munkát végzőket sorolta, ide értve az állami és magánhivatalnokokat, valamint a szabadfoglalkozású értelmiségieket. Az önállóság kritériuma azonban nem meggyőző alap, mutatott rá, hiszen egyrészt az iparosok és a kereskedők is függőségben vannak hitelezőiktől és vásárlóiktól, másrészt pedig a hivatalnokok közül is sokan élveznek bizonyos fokú függetlenséget, a szabadfoglalkozású értelmiségiekről nem is szólva.[27] Ebben bizonyára igaza is van, saját maga azonban nem próbálkozott meg a középosztály következetes szerkezeti elemzésével. Gyáni Gábor a Horthy-korszak középosztályáról készített alapos munkájában világos – és logikus – különbséget tett e réteg három fő komponense, a „köztisztviselői", a „polgári" és az „értelmiségi" csoportok között, Kornis munkáiban azonban ezek az elhatárolások hiányoznak, vagy csak elmosódottan vannak jelen.[28] Ő azt tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy a „régi" és az „új" középosztály azért sem állítható egymással szembe a fenti értelemben, mert a magyar hagyományban a „régi" középosztály terminusa alatt elsősorban a birtokos köznemességet és a művelt városi polgárságot értik, *„melyek együttesen töltötték be a közhivatalok túlnyomót részét".* Így jut el a kulcsjelentőségű következtetéshez: *„Nálunk az ún. történeti középosztály a par excellence középosztály."*[29] Weis ezzel kapcsolatban azt a véleményt képviselte, hogy a két világháború között tulajdonképpen nem is volt nyugati mintájú középosztály, csak egy „tisztviselőosztály"; megjegyezve: *„nálunk a 'középosztály' hívószóra csaknem kizárólagosan a hivatalnok fogalma jelenik meg előttünk".*[30] Ezt súlyos problémának látta Szekfű

[25] Uo. 183.
[26] Uo. 180.
[27] Uo. 182.
[28] Gyáni Gábor: *A középosztály.* In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig,* Osiris, 2001, Budapest, 258–291.
[29] Kornis: i. m. 182.
[30] Weis: i. m. 104–105.

is, aki a harmincas évek elejétől, több ponton is szakítva korábbi álláspontjával, mind élesebb bírálatban részesítette a magyar középosztályt.[31] Kornis másként értékel: ő nem látta annyira problematikusnak ezt a társadalmi képletet, és a zömmel tisztviselőkből álló „történeti középosztályt" az egész középosztály „gerincének" tekintette. Kritikája azért persze neki is volt. A *Kultúrpolitikánk irányelvei*ben egy bekezdés erejéig sajnálkozik azon, hogy nem alakult ki olyan – a nemzeti hagyományokhoz ragaszkodó, „erős magyar érzésű" polgári középosztály, amely ellensúlya lehetett volna az októberi forradalomhoz vezető polgári radikalizmusnak és a bolsevizmusnak.[32] Felrója, hogy *„a magyar középosztály inkább élete fogytáig íróasztal mellett a legjelentéktelenebb ügykörben görnyedt, semmint boltba vagy gazdaságba ment volna."*[33] Az „úri" és a „polgári" középosztály azon (túl?)hangsúlyozott szembeállítása azonban, amely Erdei Ferenc „kettős társadalomszerkezeti" modelljének központi eleme, nála nem jelenik meg. Írásaiban a polgárosodás dimenziója háttérbe szorul, s ezzel összefüggésben a zsidóság középosztályosodásának a dilemmáival s az 1920-as „numerus clausus" törvény társadalmi következményeivel sem foglalkozik.

A középosztályt azonban mégsem szűkítette le kizárólag a „tisztviselőosztályra"; számol a piac működéséhez kötődő csoportokkal is. Úgy véli, hogy a történeti középosztály magához vonja – mint hasonló osztályhelyzetű elemeket – azokat a „kis- és középiparosokat és kereskedőket", akik *„lényegében ugyanazon konzervatív, a történeti és nemzeti értékeket megbecsülő világnézeten vannak"*.[34] Az elsőbbséget azonban egyértelműen a történeti középosztálynak tartja fenn, s rá kíván támaszkodni; ezt tükrözi azon megjegyzése is, miszerint hiába múlja felül egyesek jövedelme az utóbbiét, ha ők nem tartoznak még *„a középosztály lelki egységébe"*. A kulturális mintaadó funkciót a két világháború közötti konzervatív gondolkodásban egyértelműen a történelmi középosztály adta, s a polgári elemeknek és az arisztokráciának egyaránt hozzá kellett hasonulnia. Kornis érdemben nem szól tehát a magyar középosztályt belülről feszítő ellentétekről, s azokról, akik nem a konzervatív világnézetet vallják – de bármekkora is a csábítás, semmiképp sem eshetünk abba a gyakori hibába, amelynek a veszélyeire nyomatékosan figyelmeztet Quentin Skinner az eszmetörténet-írás buktatóit elemezve, nevezetesen, hogy a történész utólag próbálja megalkotni a vizsgált szerzőnek egy adott kérdésben ki nem fejtett álláspontját.[35] Kornis mindenesetre hangsúlyozza, hogy e rétegből hiányzik a „belső egység" s ezt már csak azért is sajnálatosnak tartotta, mert megítélése szerint a középosztály érdekeit a nagytőke és a szervezett proletariátus egy-

[31] Tükrözi ezt állásfoglalása a *Korunk szava* című lap által 1933-ben szervezett középosztály-vitán. (*„Magyar középosztály"*)

[32] Kornis: *Kultúrpolitikánk irányelvei*, 8–9.

[33] Uo. 8.

[34] Kornis: *Mi a középosztály?*, 182.

[35] Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, Tanulmány Kiadó, 1997, Pécs, 11.

aránt fenyegette. Az ide tartozók nem ismerik fel, hogy ők *„magasabb szempontból mégis csak egyetlen érdekközösségbe"* tartoznak, *„erkölcsi-szellemi közösséget"* alkotnak – jegyzi meg szomorúan, nem is titkolva a középosztály sorsa iránti aggodalmát.[36] (Tegyük hozzá: a legújabb kutatások fényében Gyáni Gábor is úgy fogalmaz, hogy *„ez a társadalmi közép"* nem alkotott *„belülről kellőképp integrált társadalmi csoportot"*, *„ugyanakkor több volt, mint középrétegek szervetlen konglomerátuma"*.)[37]

Az értelmiség szerepével kapcsolatban Kornis abból indult ki, hogy a szellemi munka magasabb rendű a fizikainál. Ez szoros összefüggésben áll azon meggyőződésével, miszerint a szellemi kultúrának elsőbbsége van az anyagival szemben. Annál is inkább hangsúlyozza ezt, mert megítélése szerint a világháború után jelentősen megerősödött az a vélekedés, hogy a testi és a szellemi munka azonos értékű. A szellemi munkát valójában *tárgyának* értéke teszi magasabb rendűvé – mutat rá *A szellemi munka válsága* címmel készített munkájában.[38] Különösen fontosnak tartja, hogy – kedvelt kifejezését használva – a *„szellemi munkások"* esetében a közepes mértékű vagyonnál vagy jövedelemnél fontosabb *„a fejlettebb szellemi habitus, a magasabb műveltség"*. *„Ez az a fonal, amely egymagában a szellemi munkásokat az ún. középosztályhoz fűzi"*.[39] S a szellemi munkából élő azok, akik – ellentétben a fizikai munkásokkal és a plutokratákkal – a haladást nem kizárólag az anyagi jólét fokozásában keresik. E körülmény avatja őket a társadalom szellemi javainak hordozóivá és védelmezőivé. S Kornis számára, aki a legfőbb államcélt a kultúrában látja, ebből fakad, hogy az államnak épp ezt az osztályt kell különösképpen segítenie. Elmondható tehát, hogy nála a kultúra letéteményesének tekintett középosztály támogatása tulajdonképpen az állam fogalmának belső természetéből ered. A középosztály kultúrája – noha ezt *expressis verbis* nem mondja ki Kornis, de alapvetéséből levezethető – az egyetemesen érvényes kultúra igényével lép(het) fel.

A középosztály gondolkodását az alsó és a felső osztályokéval is összeveti – s ebből is azt hozza ki, hogy a középosztályt érdemes a leginkább támogatni. A proletariátusnak a filozófiában a materializmust, az etikában pedig a gazdasági utilitarizmust tulajdonítja, azzal a szándékkal együtt, hogy a *„hagyományos nemzeti korlátokat ledöntse"*, s a társadalom alapjait gyökerestül felforgassa.[40] Ítéletalkotására nyilvánvaló hatással voltak a tanácsköztársaság eseményei, de ezzel együtt meg kell jegyeznünk, hogy – vélekedésével ellentétben – a húszas években a magyar munkásság nagyobb részét nem hatotta át a marxista ideológia. Ami a „plutokratákat" illeti, őket ugyancsak a „nemzetköziségre" való törekvéssel jellemezte – s e megállapításából sem hiányzik a túlzás eleme, hiszen a „világpolgárság" eszméje nem volt uralkodó elem e kör gondolkodásában a két világháború közötti időszakban, még ha a nagypolgárságnak jóval

[36] Kornis: i. m. 184.
[37] Gyáni: i. m. 289.
[38] Kornis: *A szellemi munka válsága*. In *A kultúra válsága*, 6.
[39] Uo. 10.
[40] Kornis: *Mi a középosztály?*, 183.

szélesebb nemzetközi kapcsolatai voltak is, mint a középosztálynak. A történelmi arisztokráciáról úgy vélte, bár nagy szükség lenne arra, hogy e csoport továbbra is betöltse 19. századi konstruktív szerepét, a 20. század fiatal arisztokratái zömmel enerválódtak, s a magyar valóságtól elszakadtak, nevelésük alapos megváltoztatása nélkül tehát nemigen lehet rájuk számítani a *„nemzeti megújhodásban"*.[41] A harmincas években fellépő népi írók ismert felfogásával ellentétben ő a parasztságra sem számított, e nagy osztály pozitívumaként annyit emelt ki, hogy az *„egyelőre inkább a nemzeti élet energia-rezervoárja, tartalék-ősereje"*. Műveltség hiányában azonban a nemzeti öntudata „csökkent", *„tudatos hatóereje nincs"*.[42] E véleménye többé-kevésbé hűen tükrözte a korszak hivatalos „establishmentjének" felfogását, amellyel a parasztság soraiból kiemelkedő fiatal értelmiség természetesen nem tudott azonosulni. E fentebb említett rétegek céljaival ellentétben a középosztály motívumait a konzervatívok által támogatott „mérsékelt haladásban" látta, s egyúttal e „középrendet" tekintette a „történeti folytonosság" letéteményesének.[43] Az ide tartozók világszemléletét illetően elismeri ugyan, hogy az nem homogén s „a radikális gondolatirányoknak is tág teret enged", de tipikusan „konzervatív-történeti tartalmúnak" minősítette. Megközelítése e tekintetben sok hasonlóságot mutat Szekfű Gyulának a *Három nemzedék*ben kifejtett felfogásával, hiszen ebben is azt olvashatjuk, hogy a középosztály különböző rétegeit alapvetően egy történeti gyökerű tényező, „a heves nemzeti érzés" tartja össze.[44] Szekfű azonban élesen bírálja az „úri" középosztály történeti tudatát, amelyből hiányzott a polgári gondolkodásmód – Kornis ebben nem követi őt.[45] Ha csak halvány kontúrokkal is, de egy másik különbség is jól kirajzolódik a két gondolkodó között: míg Szekfűnél a fő hangsúly a középosztály társadalomirányító funkciójára kerül, Kornisnál a kultúrateremtő szerepre.

A nemzet mint szellemi közösség

Kornis nem csak társadalompolitikai tekintetben tartotta optimálisnak a középosztály dominanciáját, hanem a nemzet – a társadalom legfontosabbnak tekintett közössége – szempontjából is. (A konzervatív hagyománnyal összhangban a nemzetet ő is megkülönböztette a „néptől".) Meggyőződése volt, hogy a nemzeti gondolatnak *„mindenütt és mindenkor a középosztály a legfőbb megőrzője és fejlesztője"*. A középosztály tehát az ő olvasatában nem csak Magyarországon, hanem *„a nemzeti szervezetnek világszerte a legszívósabb eleme"*.[46]

[41] Kornis: *Arisztokráciánk kulturális feladatai*. In Kornis: *Kultúra és politika*, 186–194.
[42] Kornis: *Mi a középosztály?*, 184. 1921-ben még felvetette a „kisgazda-osztály" középosztályosodásának a perspektíváját, de később már nem foglalkozott ezzel. Ehhez: Kornis: *Kultúrpolitikánk irányelvei*, 7.
[43] Kornis: *Mi a középosztály?*, 184.
[44] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935, Budapest, 328.
[45] Szekfű: i. m. 317. (*„polgári légkör sehol ki nem alakult"*)
[46] Kornis: *Mi a középosztály?* 184.

S azt is egyértelművé teszi, hogy a világháború utáni helyzetben a középosztálytól azt várja el, hogy az individualizmus helyett a nemzeti összefogásra törekedjen. A szellemtörténeti iskola szerint a „korszellemnek" (*Zeitgeist*) mindig megvannak a maga „vezéreszméi", s Kornis ilyenként azonosította – a „demokratizmussal" együtt – a nacionalizmust. E ponton mindenképp érdemes megállnunk, és kiemelnünk, hogy az ő nemzetkoncepciója alapjaiban különbözött a harmincas években egyre nagyobb befolyáshoz jutó, a hitleri Németország által Európa-szerte támogatott biológiai-faji megközelítésektől. Ő – ismét csak azt mondhatjuk, hogy a szellemtörténet gondolkodásmódjával összhangban – a nemzet ún. kulturális felfogását fogadja el, s úgy határozza meg a nemzetet, mint egy *„történetileg lassan kialakult szellemi-kulturális közösséget"*, egy *„szellemi-erkölcsi princípiumot"*.[47] *„Mély összefüggés van a nemzet és a szellem benső lényege között"* – mutat rá másutt, kiemelve, hogy a nemzetet a kultúra *„nagyjában azonos lelki struktúrája"* alkotja.[48] 1929-ben a *Nemzeti megújhodás* című folyóiratcikkében pedig így fogalmaz: *„az valamely nemzet tagja, aki magát hozzátartozónak érzi. Ez az érzés pedig elsősorban a sajátos szellemi, kulturális javak közösségére vonatkozik…"*.[49] Ennél egyértelműbben aligha lehetett a nemzet „fajelméleti" értelmezését elutasítani! A nemzet kulturális felfogása melletti kiállás egyúttal a világháború előtt hivatalosan vallott „politikai" nemzetkoncepcióval történő szakítás is volt, ami jól magyarázható azzal, hogy az ország szétdarabolása után újra kellett fogalmazni a magyar nemzeteszmét: már nem lehetett fenntartani azt a doktrínát, miszerint a közös államhoz tartozás alkotja a nemzetet.

A szellem és a nemzet közötti összefüggés teszi az értelmiségieket a *nemzeti* kultúra munkásaivá, vagyis a nemzethez kötötté; a nemzet nélkül e réteg *„munkájának is vége szakad: vele él vagy hal"*.[50] Ezzel kapcsolatban Kornis külön is kiemeli: a „középosztály-mozgalom", amelyet egyébként melegen üdvözölt, éppen a nemzethez kötöttség okán nem ölthet olyan nemzetközi kereteket, mint a munkásságé vagy a nagytőkéé.[51] Ezért aztán roppant visszatetsző – fejti ki –, ha a jogászok és tisztviselők, tanárok és költők szembefordulnak a nemzettel – az *„egyetemes emberi légnemű ideáljának"* a jegyében. Az ilyen nemzet a maga sírját ássa meg.[52] A Trianonban elszakított, az értelmiségüktől nagyrészt megfosztott területek állapota is azt tükrözi, hogy *„a nemzet történeti hivatásérzése és missziótudata elsősorban szellemi munkásaiban él"*.[53] A nemzet „a maga történeti életét" a középosztályban éli, így a középosztály védelme egyúttal a nemzet védelmévé is válik.

[47] Kornis: *A kultúra mint államcél*, 136.
[48] Kornis: *A szellemi munka válsága*, 11.
[49] Kornis: *Nemzeti megújhodás. Napkelet*, 1929, 7. évf. 7. szám (április), 481–494.
[50] Kornis: *A szellemi munka válsága*, 12.
[51] Kornis: *Mi a középosztály?* 185.
[52] Kornis: *A szellemi munka válsága*, 12.
[53] Kornis: Uo. 13.

A középosztály értéke

1918 előtt a dualizmusban gondolkodó magyar konzervativizmusnak programja sem volt az önálló nemzetállami létre – ennek megteremtéséhez, Szekfű mellett, Kornis vitathatatlanul jelentős mértékben járult hozzá. Konzervatív ihletésű felfogása az államról, a kultúráról és a középosztályról igen jól ismerte fel a balés jobboldali radikalizmusokban rejlő veszélyeket, a hagyományok elvetésével járó kockázatokat és a középosztály stabilizáló szerepét. Számolt azzal az arisztotelészi felismeréssel is, hogy *„a demokratikus formák"* azért maradandóbbak az „oligarchikusoknál", *„mert középosztály van bennük"* – érzékelte tehát a jogállam és a középosztály közötti kapcsolatot.[54] Világosan látta, hogy a konzervatív reformprogram sikere döntő mértékben épp a középosztályon múlik. Szekfű a középosztály-kérdés tárgyalását egy általános hanyatlástörténet keretébe ágyazza – Kornisnál e megközelítésnek kevés nyomát találjuk, még ha ő is szót emelt a középosztály minőségének a javítása mellett. Erősen foglalkoztatta viszont e réteg megszervezésének és öntudatra ébresztésének a lehetősége.

Osztozva Bethlen István elitizmusában, a középosztály funkcióját kifejezetten a magas kultúra megteremtésében és fenntartásában látta. Arról nemigen olvashatunk nála, hogy a középosztálynak meg kellene osztania a műveltségét a „néppel". (E tekintetben markáns az ellentét, tehetjük hozzá, Németh Lászlóval, aki a harmincas évekre kidolgozott „új nemesség" koncepciójában az új középosztály fontos kötelességének tartotta ezt.) Félreértés ne essék: Kornis következetesen vallotta, hogy a „kultúrállamnak" törekednie kell a nép szellemi színvonalának emelésére, és oktatáspolitikusi tevékenységét is e cél szolgálatába állította. Ennek a jelentőségét már 1921-ben hangsúlyozta, azt panaszolva, hogy a *„hirtelen a nyakunkba szakadt"* demokrácia *„egyedüli szabályozója és ellensúlya"*, a műveltség, *„nálunk a tömegekből hiányzik"*.[55] Azt tartotta azonban helyesnek, hogy az állam mindenkit a *„neki megfelelő műveltségben"* részesítsen, vagyis nem kívánta megtörni a középosztálynak a „magas kultúrában" élvezett monopóliumát. Ez az álláspontja szorosan összefüggött azzal, hogy Klebelsberghez hasonlóan és Hóman Bálinttal ellentétben nem pártolta a nagyobb fokú társadalmi mobilitást, amint ezt *A szellemi munka válsága*ban igen markánsan kifejti.[56]

A radikális, a társadalmi stabilitást fenyegető változások elutasítása – Michael Freeden kifejezésével – Kornis konzervativizmusának egyik „magértéke" volt, de ő nem ellenzett mindenfajta változást, sőt közéleti munkásságában számos reformjavaslattal élt.[57] Ragaszkodott viszont a középosztály megkülönböztetett pozíciójához, mert ebben látta a nemzeti kultúra megőrzésének s ezzel a magyar állam fennmaradásának a zálogát. Kornisnál talán egy magyar politikai gondolkodó sem viselte jobban a szívén a középosztály sorsát.

[54] Kornis: *Mi a középosztály*? 180.
[55] Kornis: *Kultúrpolitikánk irányelvei*, 7.
[56] Kornis: *A szellemi munka válsága*, 22–24;
[57] Freeden, Michael: *Ideologies and Political Theory. A Conceptual Approach*, Clarendon Press, 1998, Oxford, 332–347.

KOZMA MIKLÓS

NAPLÓ

(1937, Páris – Weisser Hirsch – Berlin)

2. rész

Páris tele van. A hotelekben napokkal előbbre kell szobát rendelni – az utcák tömve – a Champs Elysée nappal-éjjel tündéri látvány. A „Chef d' Oeuvres des beaux Arts"[58] kiállítás pedig csudálatos. A franciában igen harmonikusan vannak meg kitűnő qualitások, mint ahogy országuk is mindent felölelő zárt egész. Évtizedek óta hallom, hogy dekadens nemzet, de sem háborúban, sem békében nem ezt látom. Persze baj van ott is, de mint a macskák – mindig talpra esnek. A Front Populaire sokat rontott. De Franciaországban van mit rontani, és még igen sok jó marad. A francia vidék, a kis városok és faluk nyomorult képet adnak. Schweizből odamenet, Belgium és Németországon át vissza megállapítottam, mint már annyiszor – hogy nem kell határvizsgálat ahhoz, hogy tudja az ember, mikor lép át ide és oda. Az egészségesen szépen épített nagy schweizi, belga és német falusi házak után a francia falvak házai valóságos ólak. Piszok, rendetlenség és kihalt vidékek. A francia nem szereti a falut – a faluját sem; és a szociális vonatkozásban való visszamaradottságuk más területeken is megvan. Ott pl. a társadalombiztosítás és sok más szociális, máshol régen meglévő intézmény alig, hogy elkezdődött. A francia politika szavalt – a politikusok loptak –, és a nagy népfenség mellett a néppel a kutya sem törődött. Most persze ezt Blumék jól kihasználták, és túllőve a célon sok olyat hamarkodtak el, amitől Chautempsnek[59] fáj most a feje. A francia politikai meggyőződését ugyan – talán ez a francia szív dolga – mindig a baloldalon viseli, de a pénztárcája mindig a jobboldali zsebében van. Blumé is, aki milliomos, de a többié is. Most meg kell fizetni sok mindent. A baloldali jelszavakat, az elmulasztott szociális intézkedéseket, mindent. Ez pedig fáj. Az ipar, kereskedelmi, gazdasági élet ordít – egy csomó gazdag ember házakat vett minden eshetőségre Schweizban. Bonnet[60] pedig, a pénzügyminiszter, aki egyébként népszövetségi ember volt s kivel Paulucciéknél[61] Rómában találkoztam egy ebéden, most töri a fejét, és ezer a baja. Akkor népszövetségi

[58] Képzőművészeti mesterművek (fr.)

[59] Camille Chautemps (1885–1963) a Radikális Párt politikusa, államminiszterként tagja Blum népfrontkormányának, majd 1937 júniusa és 1938 márciusa között követi őt a kormány élén.

[60] Georges-Étienne Bonnet (1889–1973) a Radikális Párt egyik vezető alakja. Chautemps kormányának 1938 januárjáig a pénzügyminisztere, még ugyanebben az évben hat hónapig a külügyminisztériumot irányította.

[61] Giacomo Paulucci de Calboli (1887–1961) olasz diplomata. Az 1920-as években a Mussolini-kormány külügyminisztériumának kabinetfőnöke. 1933-ban a Duce megbízta az Istituto Luce (Filmintézet) vezetésével. Két évvel később a Velencei Nemzetközi Filmfesztivál zsűrijének tagja. 1937-ben Mussolinival együtt nyitotta meg a Cinecittàt.

magasságokból nézte más államok kínlódását, érdekesen beszélve egy nagy, Kínát is felölelő utazásáról. Csinos legény volt, vidáman udvarolta végig az asszonyokat. Most biztosan nincsenek jó álmai. De mégis hiszem, hogy a franciák újra kimásznak. A francia józanság egyszer már megmentette a francot, illetve a gazdasági helyzetet, és most is meg fogja. Hiszen a pénzértéket – ez ma már bizonyos – nemcsak az arany támasztja alá. Franciaországban van arany, de nincs, vagy nem volt bizalom – Németországban semmi arany nincs, csak bizalom – hol áll a franc, és hol áll a márka? Az új fedezeti mód, helyesebben arany+bizalom – ez az, ami ritka. A franciák aranyukhoz most keresik a bizalmat.

A francia, mint román nép elbírja a politikai korrupciót is, amit a germán nem bír el. Ez furcsán hangzik, de hiszem, hogy így van. Angol, német, svéd stb., de mi is, vezető politikusainktól karaktert is követelünk. – Olasz, francia, spanyol, szóval a román népek elsősorban észt, szellemet, tudást, fáradtatlanságot (sic!) nagyon – de a karakter nem oly fontos. Loucheur[1] betegre lopta, kereste magát közéleti működése alatt és sok több más is. Tudták – nem bánták. A németek már egy költségesebb estély után is ujjukon számolják, hogy Göring vagy Göbbels mit adott ki.

Mi az északiakhoz vagyunk közelebb. Ez lesz egyszer Eckhardt[2] tragikuma. Meg fog bukni azon, hogy jön egyszer a kérdés – kérem, ön miből él és miből csinál politikát? Nem is kell panamát csinálni, elég, ha erre nem tud felelni. A panamák kérdésében a magyar közvélemény érzékeny – viszont természetesnek tartja a basáskodást és eltűri. Kevés érzéke van ahhoz, hogy tárgyi szempontból bíráljon el ügyet vagy teljesítményt – főleg személyi kérdések érdeklik, és természetesnek tartja azt is, hogy politikai vagy más címen protegált jó barát tárgyi feltétel nélkül is „elhelyezhető" legyen – a bevált ellenfél vagy semleges pedig repül. – A közéleti, politikai gazdagodás hazája mégis Franciaország. Ez volt mindig a múltban is, legkiadósabban a nagy forradalomban, mely állítólag tisztított. Barras[3], Talleyrand és sok más dúsgazdag lett. Franciaországban a politika egy nagy darab kenyeret jelent – azontúl főleg jelszavakat. Kell, hogy a párt nevében benne legyen, hogy radikális és szocialista. Azt a szót kimondani, hogy „moderé"[4] – lehetetlen, mert biztos bukás. Egy szélső jobboldali vidéki képviselő, vicomte is, gazdag is – a kerü-

[1] Louis Loucheur (1872–1931) konzervatív, majd radikális párti politikus. Az első világháború alatt hadiipari miniszter, a párizsi békekonferencián Georges Clemenceau gazdasági tanácsadója. Az 1920-as években kereskedelmi, ipari, postaügyi, gazdasági miniszter, pénzügyminiszter több kormányban is.

[2] Eckhardt Tibor (1888–1972) az aradi és a szegedi ellenkormányok sajtóügyeinek irányítójaként tűnt föl. Ekkor került szoros elvbaráti viszonyba Bajcsy-Zsilinszkyvel, Gömbössel, valamint Kozmával. Az 1920-as években a Fajvédő Párthoz csatlakozott, 1930-ban pedig részt vett a Független Kisgazdapárt megalakításában. Az ezt követő években mind a miniszterelnök Gömbössel, mind Kozmával megromlott viszonya. 1940-ben Teleki és Horthy megbízásából az Egyesült Államokba ment, ahol 1945 után a magyar emigráció vezéralakja lett.

[3] Paul François Jean Nicolas Barras (1755–1829) vicomte részt vett a francia forradalomban, előbb szolgálta, majd elárulta a jakobinusokat. A direktórium időszakának legbefolyásosabb politikusa volt. Napóleon külföldre száműzte, ezért csak a restauráció idején tért vissza Franciaországba, ahol vidéki kastélyába visszavonulva fényes mulatságokat rendezett.

[4] Mérsékelt (fr.)

lete is jó, azt mondta, hogy alig tudott valami elfogadható megjelölést kitalálni arra, hogy pártállása mi. Végre kisütötte „radicalindépendant"[5]. Ez jó, mert radicális is, független is benne van, személyes értelmezése is jó, mert független a radicálisoktól. Daladier[6], a hadügyminiszter másfajta radicális, de érdeme, hogy azonnal elhelyezte a párisi hadtestparancsnokot valahová a gyarmatokra és saját cabinetchefjét tette helyére. Állítólag rövidesen megbízhatóbb parasztezredeket hoz Páris környékére.

A vendéglők tele vannak. Az ismertebbekben az ember, ha nem rendelt asztalt, kint üldögél, míg valaki nem fizetett. Pruniernél egy öreg kedves amerikai már este tízkor az asztalra mászva üvöltött, társaságának a székekre mászva kellett vele üvölteni. Mint Párisban mindent, ezt is természetesnek találták.

A kiállításra több ezer amerikai volt frontharcos jött el. Mondhatom, undorítóak voltak, hangosak, lármásak, közönségesek. Egyik este Khuen Sándor elvitt a „négerbárba". Undorító volt. A remek figurájú néger férfiakkal kiöregedett fehér banyák „flirtelnek" – ha ez flirt, de másként nem írhatom le. Hogy mindezt miért kell táncolva és mások előtt csinálni, azt nem értem. A néger leányok közt nehány igen érdekes, sőt szép arcú is akadt. Utána még egy helyen voltunk. Nagy hodályszerű terem, de miután az ott alkalmazott kétszáz hölgyön felül semmi nem volt, ami pedig a sajátjuk volt az csúnya volt – azonkívül pedig őrült amerikaiak és nagybajuszú vidéki franciák nagyon lelkesedtek, elmentünk. Kimenet közben Návay Bandi felnézett az emeletre. Gyanúnk beigazolódott. Ez egy rendes nagyüzemű Lupanaria[7]. Az emeleten cellák, de nem aszkétáknak. És nem is drága – 30 francs.

Párisban persze más dolgom is volt, mint a kiállítás és a már megírottak.

Egy francia filmvállalattal próbáltam megegyezni abban, hogy propagandafilmjeink olyan helyekre is eljussanak, ahol eddig lehetetlen volt. Meg is lehetne csinálni 18 helyen Párisban, Franciaországban és Belgiumban. Nem is lenne nehéz. Bizonyos, hogy nálunk a kormánynál, azaz a belügyben fog meghiúsulni. A francia director november 15-re Pestre jön finalizálni. Minden vonatkozásban, de nála is megállapítottam, hogy ott divatba jöttünk. Maugras[8] Kányának[9] kultúregyezményt ajánlott, a városnak 1500 francia könyvet ajándékozott. A luxemburgi állomás – mögötte Havas-tőke összeköttetést keres –, a

[5] Független radikális (fr.)

[6] Édouard Daladier (1884–1970), az 1920-as években a Radikális Párt elnöke, ezt követően nemzetvédelmi miniszter, többszörös miniszterelnök a Harmadik Köztársaság idején. Chautemps bukását követően ő alakít kormányt pár nappal az Anschluss előtt, 1938 márciusában.

[7] Nyilvánosház (lat.)

[8] François Gustave Gaston Maugras (1884–1965) diplomata. Az első világháború előtt attasé Berlinben, majd követségi titkár Washingtonban. Az 1920-as években általános konzuli feladatokat látott el Pekingben, Jeruzsálemben és Teheránban, majd Franciaország rendkívüli magyarországi követe 1934 és 1938 között.

[9] Kánya Kálmán (1869–1945) diplomata, 1933. február és 1938. november között Magyarország külügyminisztere. Kozma nagyra becsülte intelligenciájáért és fölényes tudásáért. Mindvégig jó kapcsolatot ápolt vele.

Berlinben levitézlett nem aria Heilbronn[10] ajánlja, hogy Luxemburggal felesben csináljunk Pesten egy „publicité" rádiót[11], mely szabadidejében magyar politikai híreket is adna. Sok jel mutatja, hogy a magyar baloldal németellenességét a francia politika olyannak ítéli, mely esetleg kihasználható. Sok francia pesti látogatásnak ez a nyitja. Legitimista[12], antinémet és demokratikus álláspontnak akarnának megnyerni. A monarchiát mind szeretné visszaállítani „egyensúlynak". A régit visszavarázsolni már nem lehet – ma már egy osztrák–cseh–magyar kismonarchia is jó volna. Divatba jövetelünk nem öröm. Lehet, sőt valószínű, hogy nagyhatalmi versenyterületté válunk – ilyenkor gurul a pénz is, és fellángol a széthúzás, melyet idegen érdek szít.

Az elkövetkező évek nem lesznek könnyűek.

A magyar coloniát persze meglátogattam. Nem is olyan „persze" ez, mert nemigen törődnek velük. Csodálkoztam, milyen kivételes szerencsének ítélték meg látogatásomat.

A Maison de Hongrie, melyben az Association Hongroise de France[13] éli életét, a pokolban kint van a Square de Vergeunesen.

Meglepett józan, szerény, de rendes munkájuk. Egy délelőttöt ültem ott. Mindenről tájékoztattak, és elmondták, miben kérik segítségemet. Elemi és polgári magyar iskolák, nyaraltatások, tanító-kérdés, fénykép, propagandaanyag és egyebekben ígértem a közvetítést. Egy magyarországi tájfotografiájuk nincs, de kaptak régebben egy Scitovszky[14] képet. Ezt azonban, mert egyedül lógott, első alkalommal leverték a diákok. Igazuk volt. – Szeretnék nekik könyveket szerezni, képeket, egy gyermeknyaraltatást komolyan megorganizálni.

Az egyesület elnöke igen rendes ember, Dobai Székely[15], az a titkárja is. Nem értik az otthoni differenciákat s hogy mindenkit bolsevistának minősítenek, aki nem ordítva hazafi.

Egy másik délelőttöt a magyar tanulmányi központban[16] töltöttem, ahol Molnos[17] egyetemi magántanár az igazgató. Ez is erősen dolgozó kis intézmény – a kint tanuló fiatalság szellemi központja.

[10] Kilétére nem sikerült fényt derítenem.

[11] Kereskedelmi rádió (fr.)

[12] A Habsburg-ház magyar trónigényének törvényességét, kontinuitását támogató.

[13] Magyar Ház, Franciaországi Magyar Egyesület (fr.)

[14] Scitovszky János (1785–1866) rozsnyói, majd pécsi püspök, 1849-től esztergomi érsek, hercegprímás, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatósági tagja. Az esztergomi bazilikát ő szentelte föl 1853-ban.

[15] Dobai Székely Andor (1877–1969) festő, grafikus, karikaturista. Hollósy Simon és Székely Bertalan volt a mestere. Nevét elsősorban könyvillusztrációi (Paul Valéry, Daudet) tették ismertté. 1929-től Párizsban élt, ahol éveken keresztül a Magyar Ház és a Magyar Egyesület elnökeként igyekezett összefogni az ott élő magyarokat és javítani a szociális helyzetükön.

[16] 1927-ben alakult meg Klebelsberg Kunó kezdeményezésére azzal a céllal, hogy elősegítse a magyar kultúra franciaországi terjesztését és a két ország közötti közeledést. Tényleges működését 1928 őszén kezdte meg.

[17] Molnos (Müller) Lipót (1897–1982) irodalomtörténész. A francia nyelvet a budapesti egyetemen és az Eötvös Collegiumban tanulta. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium megbízásából szervezte meg a Magyar–francia Egyetemi Információs Irodát, amelynek 1944-ig igazgatója volt.

Láttam, hogy mennyire kínlódnak, hogy néha egy-egy franciára fordított magyar munkát kihozzanak. Monda- és meseirodalmunkról egy igen szép könyvet hoztak ki, és most került kiadásra hat költőnk anthologiája Vörösmarthy (sic!), Arany, Petőfi, Ady, Babits és Kosztolányi. Nekilendültem, és közöltem Molnossal, hogy 3000 P-vel lehetővé teszem egy magyar anthologia kiadását. A XX. század lírai költőinek legjobb verseit szednék összse. Feltételem: csak a legjava legyen képviselve, melléktekintet nincs. Nem akart a fülének hinni – én sem, mert jelenleg inkább csak adósságom van, de hát egye fene. – Annyit osztok szét közcélra, amennyit csak tudok, mert jólesik. Ma oly csekélységgel is jó dolgokat lehet csinálni, az pedig pláne az, ha egy komoly magyar könyv franciául jelenik meg. Az összeg sok, de az érték, amit teremt sokkal több.

Az MTI embere, Ajtay kiváló lelkes ember, de ha így sováyszik, hamarosan semmi sem marad belőle.

Pesten ki fogok vasalni 3000 P-t máshonnan is egy-egy könyvre, szégyenletes, hogy a francia irodalomban mily gyengén vagyunk képviselve. A kormány évi 50 000 P-vel, ami semmi a budgetben, megoldhatná ezt a kérdést. Fiatal kitűnő idegen írókat egy-két évre meghívna vendégül, csak azt kötve ki, hogy a nyelvet megtanulja. Abból kenyérkereset alakulna ki, később fordítana minden meghívott magától.

Párisban jelentkezett kezemen, lábamon az 1915 óta visszatérő trichophyton[18] gomba-kiütés. 1932-ben Zürichben voltam nyomorultja. Azt hittem akkor teljesen kigyógyultam, sajnos nem. Lahmannhoz[19] akartam menni egy hétre, onnan pár napra Berlinbe. De már Lahmannhoz lázzal és igen rossz kedvvel érkeztem október 16-án. Lahmannkura (sic!) helyett ezt kellett kezelni. Tizennégy nap szobafogság, igen rossz közérzet, kúra nélkül is 4 kg-ot fogytam. A baj erős lelki depresszióval jár. Az idő ragyogó, szép ősz, és ültem a szobában. Ilyenkor hiába minden jajgatás, tehát kizártam a külvilágot, újságot, mindent, nekiültem és 300 oldalt írtam. Emlékek 14 éves koromig. Olvastam is sokat és gondolkoztam. Máskor erre idő úgysem jut. Keserves dolog ez a baj – piszkos a kezelés, deprimáló a hatása. Mellékesen az is kiderült, hogy 80%-kal több a sav bennem, mint kellene – ez egy hosszú, szigorú diétát jelent. Nekem egészen szokatlan is, hogy a magam egészségével törődjek. Pedig Drezda és környéke szép és gyönyörű lett volna egészségesen, egy hét szabadság.

(közreadja: Vasas Géza)

(Folytatjuk)

[18] A bőr gombás fertőzése (gör.)

[19] Hans Heinrich Lahmann, aki nagy valószínűséggel Johann Heinrich Lahmann (1860–1905), az Európa-szerte ismert orvos fia. Továbbvitte apja szanatóriumát és az ott alkalmazott gyógymódot, amely kizárta a gyógyszerek használatát.

GUITMAN BARNABÁS

BÁRTFA REFORMÁCIÓJA FÉL ÉVEZRED TÁVLATÁBÓL AZ ELMÉLET ÉS A FORRÁSOK TÜKRÉBEN[20]

Bártfa az újkor hajnalán

Egykor a Magyar Királyság északkeleti szegletében található Bártfa – ma Bardejov Szlovákiában – a turisztikai idényt kivéve álmos határ menti kisváros, amely népszerűségét a szinte teljes épségében megmaradt, az UNESCO világörökség listáján is szereplő késő középkori eredetű városmagjának, illetve a dualizmus idején kiépült fürdőjének köszönheti.

A 16. század első felében viszont Bártfa meghatározó szereplője volt térsége művelődési és egyházi életének. A korszakban még a szász polgárság határozta meg a város arculatát, de szép számmal éltek falai között magyar és szláv nyelvjárásokat beszélő lakosok is.

A polgárság az iparból és a kereskedelemből élt. Bártfa gazdaságának az alapja kezdetben a vászonkészítés volt, itt működött a késő középkori Magyar Királyság egyetlen ismert vászonmanufaktúrája. Az olcsó importposztó azonban tönkretette a vászonipart, ezért a lakosság tehetősebb része a kereskedelem, ezen belül is a borkereskedelem felé fordult. A város Tokajhegyalján saját szőlőbirtokokat is vásárolt.

A városok történetében, így a szabad királyi város Bártfa esetében is, a késő középkor a jámbor vallásosság időszaka volt. Ennek irodalmi emlékei Magyarországon a ferences Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei, a pálos Gyöngyösi Gergely írásai, a felvirágzó magyar nyelvű kódexirodalom. Rotterdami Erasmus szerint a város nem más, mint egy nagy monostor.[21] Az alapítványok és adományok révén a polgárság egyre több feladatot vont a hatáskörébe és felügyelete alá, amelyek korábban az egyházi szerveket illették meg. Sokszor maga az egyházi hatóság adta át a feladatköröket.

A magyar királyság városai európai összehasonlításban igen széles körű politikai és egyházi autonómiával rendelkeztek. A szabad papválasztás lehetősége a városokban és a városokon kívül is már a középkor folyamán megvalósult, igényét és lehetőségét nem a reformáció hozta magával. Bártfa esetében az első adat a szabad plébánosválasztásra Zsigmond király okleveléből származik, 1391-ből.[22] A szabad királyi városok még azt a kiváltságot is elnyerték, hogy a plébánosaikat a megyés püspök joghatósága alól felmentették, s a város ítélkezésre jogosult testülete a város határain belül valamennyi, az egyházi bíróságot illető ügyben ítélkezhetett.

[20] Az alábbi írás a szerző Kolozsváron és Eperjesen 2017-ben elhangzott konferencia-előadásainak szerkesztett változata.

[21] Idézi: Hamm, 1996, 81.

[22] Zsigmond király Bártfának, Gyulafehérvár, 1391. február 24. Bártfai városi levéltár, Missiles, Nr. 30.

A vagyonosodó városok polgárai egyre többet áldoztak az egyházi épületek építésére, karbantartására, díszítésére, és nőttek az elvárásaik az egyháziakkal szemben. Mindez már Luther színrelépése előtt is konfliktushelyzeteket gerjesztett a polgárok és az egyház egyes képviselői között. Bártfán erre példa az Ágoston-rendi szerzetesek körüli huzavona, majd a rendház felszámolása, amelyre nem a reformáció tanításai miatt került sor, hanem mert a rend tagjai nem teljesen az elvárásoknak megfelelően éltek. A lutheri tanok megjelenésekor egy mélyen és egyre tudatosabban vallásos, széles körű, határokon átnyúló regionális kapcsolatrendszerrel rendelkező városi polgárság képe rajzolódik ki a forrásokból.

Hogyan fogadta a bártfai polgárság a reformáció tanait, miképp zajlott le az átmenet a régiből az új hitbe? A felső-magyarországi reformáció a Kárpát-medencén túlmutató fejezete a hazai egyháztörténetnek, és kitüntetett helye volt a protestantizmus történetét tárgyaló munkákban. Feltárt, ismert történetről van szó, amelyet sem a feledés homálya, sem a források töredékessége nem árnyékol be. A fentiek ellenére a térség, így Bártfa reformációjáról is hiányos a tudásunk, és a szakirodalom által hagyományozott elbeszélés számos esetben több elemében konstruált, valós és valótlan tényeket keverő narratíva, amelynek a gyökerei a 16. század végére nyúlnak vissza, és amely az elmúlt négyszáz évben alig tisztult. Szükséges tehát, hogy a történetietlen közhelyektől, mítoszoktól megtisztítsuk a térség reformációjáról alkotott képet.

A reformáció reformációja

A reformáció fogalmának reformációja, jelentéstartalmának változása az egyik legszembetűnőbb jelenség, ami az elmúlt évtizedek e témával foglalkozó nyugat-európai szakirodalmát jellemzi. A fogalomnak az ókortól kezdve napjainkig hosszú története van.[1] Most csak arra utalok, hogy a 15. század közepétől a 17. század végéig a *reformáció* szó elsősorban az élet különböző területeit szabályozó rendelkezéseket, utasításokat jelentette. Míg a középkorban a fogalom a reform céljára utalt, addig a késő középkortól az újonnan létrehozott rendet jelentette. Külön vallási töltete nem volt a szónak, ahogy a 17. századig történelmi eseményt vagy folyamatot sem értettek rajta. Hiába népszerű e kifejezés, a kortársak nem arra használták a fogalmat, amit jelenleg értenek rajta. Emidio Campi megfigyelése, hogy a *reformáció* szó szinte teljesen hiányzik a 16. századi protestáns egyházak vallási dokumentumaiból.[2] Mint megjegyezte: a században mindenki reformációról beszélt, kivéve a protestáns hitújítókat. Joggal merül fel a kérdés: használtak-e akkor bármilyen fogalmat, kifejezést a kortársak arra, amit ma reformációnak nevezünk? Létezett-e számukra a reformáció, mint egy egységesen értelmezhető teológiai, történeti fogalom? Úgy tűnik, a 16. század folyamán nem volt ilyen egységes

[1] Vö.: Mahlmann, 1992; Wolgast, 1994; Seebaß, 1997.
[2] Campi, 2013, 15.

A bártfai városháza reneszánsz erkélye, részlet, 16. sz. eleje. A latin felirat (Diligite lumen sapientiae) jelentése: Szeressétek a bölcsesség fényét! (fotó: Guitman Barnabás)

megnevezés. Vagy úgy szólnak róla, mint Luther ügye, *causa Lutheri*, vagy – és ez a gyakoribb – az evangélium kiáradásával, újrafelfedezésével írják le ezt a folyamatot. A Leonhard Stöckelnek tulajdonított libetbányai vértanúlegendában például ekképpen: *„Ekkor kezdett Magyarországon felragyogni az Evangélium világossága."* Amikor a század második felében divatba jött, hogy reformációs jubileumokat tartsanak, akkor sem Luther fellépéséről emlékeztek meg, hanem a saját egyházi rendtartás vagy hitvallás bevezetését ünnepelték.

A német evangélikus teológiaprofesszor, Anselm Schubert teszi fel a kérdést, hogy alkalmas-e a reformáció fogalma azt a jelenséget leírni, amire használjuk.[3] A német nyelvű szakirodalomban háttérbe szorulóban a *reformáció* szó mint történeti korszakelnevezés.[4] Peter Marshall, a warwicki egyetem professzora pedig a John O'Malley jezsuita történész által javasolt kora újkori katolicizmus fogalmából kiindulva felveti, hogy magát a reformáció szót is mellőzhetné a kutatás, helyette kifejezőbb a *„kora újkori angol kereszténység"* összetétel használata.[5]

A konfesszionalizációs modell lehetősége

A német birodalmi területekkel a városi polgárság és a földrajzi közelség miatt számos kapcsolódási pont található, ezért vélem úgy, hogy a konfesszionalizációs elmélet adta keretek nem idegenek a korabeli észak-magyarországi viszonyoktól. A Wolfgang Reinhard által megfogalmazott, a kora újkori felekezetekre jellemző párhuzamos jelenségek közül valamennyire találhatunk példát a felső-magyarországi evangélikus konfesszionalizáció 16. századi fejlődéstörténetében.[6]

1. A század közepén saját hitvallást szerkesztettek és fogadtak el a városok képviselői.

2. A városok jelentős erőfeszítéseket tettek azért, hogy megfelelően képzett személyeket találjanak iskolamesteri, hithirdetői és lelkészi állások betöltésére. A városokban a német ajkúaknak, a szlovákoknak és a magyaroknak többnyire külön prédikátoruk volt.

3. A helyi evangélikus értelmiség ügyelt arra, hogy a befolyási területükön a lutheritől eltérő tanok hirdetői ne kapjanak nyilvánosságot. A század második felében működő bártfai nyomda révén viszont a saját nyilvánosságuk hatékonyságát növelték.

4. A késő középkori humanista városi iskolákat evangélikus felekezeti oktatási intézményekké fejlesztették. E téren legeredményesebben a Leonhard Stöckel által vezetett bártfai iskola működött.

5. A hívők mindennapi életét, az egyházfegyelem betartását gyakori egyházlátogatásokkal ellenőrizték.

[3] Schubert, 2016, 348.
[4] Vö.: Gause, 2014, 89, 91.
[5] Marshall, 2009, 569.
[6] Reinhard, 1995, 426–427; Guitman, 2017.

6. Szertartások, közösségi események révén a hívek felekezeti tudatosságát erősítették. Az istentiszteleteken való rendszeres megjelenés alapvető elvárás volt, ennek elmulasztása súlyos hátránnyal járhatott. A pedagógiai célok mellett a közösségi érzés kialakítását is szolgálták a diákság által német és latin nyelven előadott protestáns iskolai színjátékok.

7. A sajátos, felekezetre jellemző nyelvhasználat kialakulását jelzi például a 'kegyelem és béke' *(Gratiam et Pacem, Gnad und Fried)* üdvözlőformula elterjedtsége.

A német konfesszionalizációs paradigma teljesen a kora újkor folyamán mégsem alkalmazható, mivel a szervesen illeszkedő államfejlődési tendenciák a Habsburg birodalom erősen kevert felekezetűsége miatt sem tudtak oly módon megvalósulni, ahogy azt a skandináv államokban, az északnémet tartományokban, vagy például a Spanyol Királyságban megfigyelhetjük. A modell magyarországi alkalmazhatóságának kétséges voltától függetlenül azonban érvényesnek tartom a hazai viszonyok vizsgálatára felekezeti és etnocentrikus elfogultságtól mentes szempontrendszerét.

A hosszú reformáció – párhuzamok a politikai Nyugat és Kelet-Közép-Európa között

Hogyan közelít az angolszász szakirodalom a kora újkori angol kereszténységhez? A szigetország reformációkutatását sokáig angol kiválasztottságtudat és elzárkózás jellemezte. Ez egyrészt abban nyilvánult meg, hogy a kutatást kezdetektől meghatározta az a narratíva, amit Diarmaid MacCulloch az „angol reformáció mítoszának" nevezett, és ami kritikátlanul az Erzsébet királynő uralkodása idején, a 16. század második felében kialakult államegyház elitjének a látásmódját tükrözte/tükrözi.[7] Másrészt az európai reformációs mozgalmakról megfogalmazott elméletek, új eredmények hosszú ideig nem igazán foglalkoztatták az angliai történészeket. Az utóbbi két-három évtizedben az angolszász reformációértelmezés és -kutatás is komoly megújuláson ment át. Számos szerző bírálta a korábbi szakirodalom évszázados szűklátókörűségét. Ian Hazlett például egy 2003-ban megjelent írásában így fogalmazott: *„Azok, akik csak Anglia, Skócia, Írország vagy Wales reformációit ismerik, nem ismerik valójában a reformációkat Angliában, Skóciában, Írországban vagy Walesben."*[8]

Christopher Haigh az először 1987-ben kiadott könyvében, a *The English Reformation Revised*ban így határozza meg a reformációt: *„Az angol reformáció nem egy olyan konkrét esemény volt, amelynek pontosan meghatározható a dátuma; egy hosszú és összetett folyamat volt. A 'reformáció' egy összefoglaló fogalom, a történészek által létrehozott címke a több kisebb változással járó átfogó mozgalomra."* Haigh 1993-ban kiadott könyvének középpontjában ennek megfelelően már az „angol reformációk" állnak, a kötet már címében is ezt az új megközelítést jelzi.[9]

[7] MacCulloch, 1991; Marshall, 2009, 579.
[8] Hazlett, 2003, xiii–xiv. Hazlett gondolatát idézi: Marshall, 2009, 566.
[9] Haigh, 1993.

A szigetország vallási viszonyait, felekezettörténetét vizsgáló irodalomra jelenleg a múlt század kilencvenes éveiben megfogalmazódott hosszú reformáció elmélet hat. Ennek az új múltértelmezésnek egyik fontos kezdőpontja volt az 1996-ban tartott *Neale Colloquium* a *University College London*ban.[10]

Adódik a kérdés, hogy kimutatható-e olyan párhuzamosság, kapcsolódási pont a szigetországgal, amely alapján az angolszász kutatás által kidolgozott és helyben érvényes elméleti keretek térségünkre is vonatkozhatnak? A kora újkori kereszténység, felekezettörténet vizsgálatát illetően az alábbiakat találom a legfontosabb párhuzamoknak:

I. Nem egységes vallásilag, felekezetileg az állam.

II. A felülről érkező elvárásokkal, vallásügyi intézkedésekkel szemben a helyi közösségekben kisebb-nagyobb ellenállás tapasztalható.

III. Egy adott irányzaton – jelesül a formálodó angol egyházon, illetve a magyarországi evangélikus konfesszión – belül is beszélhetünk reformációkról, többlépcsős szervezésről.

Miképpen lehetne összefoglalni a *hosszú reformáció* elmélete okozta szemléletváltást?

I. Az egyes számban álló reformáció helyett többes számban reformációkról beszél a szakirodalom, ami jelzi azt a felismerést, hogy egy rendkívül heterogén jelenség a reformáció, a részét képező mozgalmakat nem egyetlen, hanem számos impulzus táplálta. Az újabb feldolgozásoknak köszönhetően egyre világosabban látható a késő középkori egyház rugalmassága és dinamizmusa, valamint az is, hogy a köznép ellenállása, idegenkedése miképpen befolyásolta a reformok végrehajtását.

A többes szám használata jele annak, hogy az angliai eseményeket nem a kontinens történéseitől elszigetelten vizsgálják, a reformáció egyre inkább európai jelenségként jelenik meg, amely révén egy kontinentális méretű vallási átalakulás (Campi szóhasználatával forradalom) rajzolódik ki Európán kívüli dimenzióval együtt. Marshall szerint nem kétséges, az angol egyházi elit jelentős hányada a 16. században és még utána is a nagyobb egész részeként tekintett magára.[11]

II. A reformáció(k) idő/korszakhatárai a 12. századtól akár a 18. század második feléig is tágíthatóak. A frissebb angolszász szakirodalom szerint az angliai reformáció(ka)t nem egy egyszerű egyirányú történésként, hanem egy elhúzódó folyamatként értékelik. A reformáció akár egy adott országon belül sem egy egységes, azonnali esemény volt), hanem területenként eltérő módon lejátszódó hosszú folyamat, több mérföldkővel.

Volker Leppin Luther Márton-életrajzában a wittenbergi hitújítót is egy jellegzetes késő középkori figuraként ábrázolja.[12] A középkori reformtörekvések sorozatába illeszkedik Luther, tehát az ő fellépése sem törést, hanem folytonosságot jelent. Az angol szakirodalom pedig John Wycliffe követői-

[10] Tyacke, 2003.
[11] Marshall, 2009, 578.
[12] Leppin, 2006.

nek, a lollardoknak jelentőségét hangsúlyozza a szigetország reformációinak történetében.[13] A múlt század harmincas éveiben a jeles filozófus, Ivánka Endre is érvelt amellett, hogy a protestantizmus gyökereit a középkori szektákban és eretnekmozgalmakban érdemes keresni.[14] A késő középkori radikális mozgalmak közül a felső-magyarországi térségben a husziták *(latrones Bohemi)* jelentek meg, bár erőszakos, fosztogató fellépésük miatt az országnak ezen a részén a hatásuk a polgárok egyházzal kapcsolatos nézeteire felületes lehetett. Ha azonban a felső-magyarországi reformációk történetére tekintünk, a késő középkor plurális kereszténységében már benne rejlik a későbbi történések gyökere. Az 1510-20-30-as évek eseményei nem jelentettek éles szakítást, a kortársak többsége számára sem tűnt annak, hanem a folytatása, folytonossága a késő középkori vallásosságnak. Időben előrepillantva a kései konfesszionalizáció időszakáig, jogosnak érzem itt is az angliai terminológia használatát, tehát akár II. József időszakáig elfogadható, hogy a Magyar Királyság területén *hosszú reformáció*ról beszéljünk. Az egyes felekezetek intézményeinek megszervezése, működési feltételeinek újra alkotása egészen a 18. század végéig elhúzódott. Ennek egyik oka az országra jellemző konfesszionális tarkaságban, a másik a hívek indoktrinációjának a lassúságában keresendő. Ennek nyomai felfedezhetők a hívek hittani ismereteit vizsgáló korabeli jegyzőkönyvekben.[15] Erre utalnak azok a források is, amelyek azt igazolják, hogy a Magyar Királyság felföldi területein élő evangélikusok körében számos, a trienti katolicizmus által felszámolt középkori (para)liturgikus hagyomány élt tovább akár a 18. század közepéig (ifjabb Buchholtz György naplója például számos erre vonatkozó adatot tartalmaz).[16] Mindez nem egyedülálló jelenség, nem a magyar viszonyok vélt periférikus helyzetéből adódik. Az angol szakirodalomban Gerald Strauss és Christopher Haigh is hasonló eredményekre jutott, előbbi a német forrásanyag, utóbbi az angliai vizitációk jegyzőkönyveinek áttekintése nyomán.[17] A hívek nagy többsége sehol nem jutott túl a parancsolatok és a hitvallás bemagolásán, a hitelvek mélyebb elsajátításáról nem beszélhetünk.

Az európai reformáció *(krisztianizáció)* – beleértve a katolikus megújulást is – tehát hosszadalmas folyamatként írható le, amelynek gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza, és kiterjednek több évszázaddal későbbre. Ezért indokol a „hosszú reformáció" kifejezés használata.

III. A reformáció(k)nak nem volt(ak) kiemelt centruma(i). Az angol szakirodalomnak e megállapítása is érvényes a vizsgált észak-magyarországi térségre. Bár a szabad királyi városoknak van egy bizonyos hierarchiája, kiemelkedő központról itt sem beszélhetünk.

[13] A lollardok esetében a folytonosság elsősorban nem közvetlen és ideológiai, a kapcsolódás inkább a megújulásra való törekvésben érhető tetten. Campi, 2013, 12; Tyacke, 2003, 9–10; Wallace, 2012, 58–59, 107.

[14] Ivánka, 2004, 151–161,163–176.

[15] Strauss, 1978; Marshall, 2009, 577; Monok Péter, 1990.

[16] Weber, 1906, 478–488; Bogár, 2013.

[17] Strauss, 1978; Christopher Haigh eredményeit idézi: Marshall, 2009, 577.

IV. Korunk hatalmi viszonyainak és fogalmi kereteinek visszavetítése helyett az adott időszak nagyobb európai összefüggésrendszerében vizsgálódva kell elhelyezni a különböző régiók, térségek reformációit. A határok átjárhatósága, a családi, kereskedelmi, oktatási kapcsolatok révén egy a német birodalmi területekre, Sziléziára, Morvaországra, Dél-Lengyelországra kiterjedő hálózat aktív, egyenrangú része volt a 16. század folyamán a teljes korabeli észak-magyarországi térség. Egyfajta lecsúszás a 17. század háborús pusztításai következtében figyelhető meg.

V. Szükséges a 19. századtól egyre erősebben jelen lévő etnocentrikus nézőponttól való megszabadulás és a történeti narratívák mítosztalanítása *(demythologizing historiography)*. A soknemzetiségű felső-magyarországi evangélikusság története a 19. századtól megfogalmazott nemzetállami kategóriák között értelmezhetetlen. A nemzetiségek vegytisztán nem elválaszthatók, így aligha beszélhetünk a térség a 16–17. századi történetében magyar, német, szlovák vagy lengyel reformációról.

VI. Ugyancsak elvárt a teológiai, hitvitázó-apologikus, legitimációs célból művelt egyháztörténet-írás helyett a szekularizált, de nem egyházellenes egyháztörténet-írás művelése. Melyek lehetnek a főbb korszakai a felső-magyarországi evangélikus felekezet történetében a fent említett fokozatosságnak, lépcsőzetességnek?

1. A spontán reformációk, a spontán felekezetépítés időszaka. A középkorból megörökölt egyházi autonómiát kihasználva a városok saját kézbe veszik az egyházi ügyek igazgatását. Törvényileg ellentmondásosan biztosított felekezeti szabadság időszaka ez a királyi országrészben, amely egészen a tizenötéves háborúig eltart.

2. A tizenötéves háború időszaka (1591–1606). A kudarcba fulladt erőszakos katolizálási kísérlet legalább egy évszázadra megszüntette a király és a városok közti törékeny bizalmat, valamint az evangélikus elit által addig elutasított reformátusokkal való érdekközösség felfedezéséhez vezetett.

3. Országos szintű egyházszervezés. A Thurzó György nádor által összehívott zsolnai zsinat (1610), valamint a Thurzó Szaniszló szepesi főispán által kezdeményezett szepesváraljai zsinat (1614) révén jött létre az ágostai hitvallásúak addig nem létező országos egyházszervezete, egységes teológiai rendszere.

4. Az 1670-es évektől a katolikus hegemónia megteremtésére tett kísérletek vetik vissza az addig csaknem töretlen fejlődést. A kiépített szervezeti keretek szinte teljes dekonstrukciója figyelhető meg. A sikeres áttérítések következtében a protestáns felekezetek híveinek a száma is csökkent.

5. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának időszaka a romokból való újjáépítés kísérletére adott néhány évnyi lehetőséget az evangélikusok számára, amelynek fontos állomása volt az 1707-ben tartott rózsahegyi zsinat, valamint az 1709-es eperjesi conventus.

6. Törvények és királyi rendeletek által korlátozott felekezeti szabadság időszaka. Fokozatos enyhülés és lassú újjászervezés jellemzi ezt a kort.

7. II. József türelmi rendelete, amellyel lezárul a magyarországi hosszú reformáció.

Mit árulnak el minderről a források?

Ahhoz, hogy az újabb nyugat-európai szakirodalom eredményei beépüljenek a hazai kutatásba, kedvező helyzetben vagyunk, akár Bártfát, akár a tágabb szepesi, sárosi térséget nézzük, hiszen a forrásadottságok kifejezetten jók. Az elméleti keretek tényszerű tartalommal való feltöltését a mai szlovákiai városi és felekezeti levéltárak szinte kimeríthetetlen mennyiségű kora újkori anyaga teszi lehetővé. Ezért is sajnálatos, hogy a magyarországi reformáció 16. századi történetéhez kapcsolódó források részbeni feltáratlansága, lappangása, illetve elveszése okán a témával foglalkozó szakirodalom egy része a jó néhány évtizeddel, akár évszázaddal későbbi nemzedékek leírásaira hagyatkozik.

Néhány olyan példát ismertetek, amelyek levéltári források újraolvasása vagy feltárása révén módosították, kiegészítették a bártfai reformációról, Bártfa kora újkori kereszténységéről meglévő ismereteinket. Vizsgálódásaim egyik alappillére ezért a városi levéltárakban, elsősorban a bártfai levéltárban őrzött korabeli misszilisek, de a történésekkel egy időben keletkezett egyéb kéziratos vagy nyomtatott művek, kiadványok sem kerülhetik el a kutatók figyelmét.

A reformátorok személye

Egyik lényeges kérdés, hogy kik voltak azok a hitújítók, lelkészek, tanítók, akik a régióban a reformáció különböző irányzatainak a tanaival felvértezve éltek a városi tanácsok meghívásával, és elsőként hintegették a reformgondolatok magvait, majd vigyáztak az új tanra, szellemiségre. A 16. század első feléből nem ismert sem a plébánosok-lelkészek, sem a káplánok-prédikátorok teljes listája. A több évig Bártfán szolgálatot vállaló, név szerint ismert személyek esetében sem mindig tudható a városban töltött idő pontos dátuma. Szembetűnő az egyházi és a tanítói tisztséget vállalók erős fluktuációja.

A városi tanácsok, így a bártfai is számos esetben távolinak tűnő területekről hívott alkalmasnak vélt személyeket, bajor-, horvát-, morva- és lengyelországi, sziléziai, valamint ausztriai származási helyek tűnnek fel a tanítók és a lelkészek, prédikátorok esetében.

Bártfa első név szerint ismert reformátorai, Achatius Hensel, Wolfgang Schustel és Esaias Lang körüli félreértéseket Csepregi Zoltán tisztázta .[18]

Achatius Hensel az a krakkói magister, akiről korábban azt hitték, hogy ő Schustel, aki viszont Hensellel ellentétben nem Krakkóban, hanem Bécsben tanult egyetemen, valamint nem kassai, hanem sziléziai származású. Esaias Langról pedig semmilyen korabeli forrás alapján nem állítható, hogy anabaptista lett volna. Számos utalás igazolja, hogy egyfajta mérsékelt lutheri reformáció híveként tekintett magára, és a környezete is ekként nyilatkozott róla. A bártfai levéltárban található három levél Esaias Langtól, amelyeknek bár a

[18] Csepregi, 2013, 143–156, 174–178, 184–186.

keltezése pontatlan, évszám egyiken sincs feltüntetve, keltezési hely, hónap, nap kettőn szerepel, mégis támpontul szolgálhatnak a lelkész személyével és bártfai tevékenységével kapcsolatban. A levéltár rendezője valamilyen megfontolásból az 1533-as évhez sorolta Lang írásait. A Körmöcbányán kelt levelekben elsősorban a Bártfára való utazásához kér segítséget a levélíró. Ha elfogadjuk az 1533-as évet, akkor ez alátámasztja, hogy Lang 1534 januárját követően léphetett bártfai szolgálatba. Családos emberként érkezett Bártfára, s amikor ennek híre ment, az illetékes egyházi személyek az eltávolítását követelték. A bártfai plébános ekkor még a reformációt elutasító Matthias Binder volt, ennek ellenére eleinte védelmébe vette Langot. Egy 1534-ben írt levelében a városi tanáccsal egyetértésben úgy látta, hogy Lang prédikátorként a tiszta evangéliumot hirdeti, valamint az előélete is kifogástalan. Egyedül a vele együtt élő asszony és a gyerekek miatt érheti kifogás, viszont Binder szerint ez általános gyakorlat a papok között, ezért arra kéri az egri egyházmegye illetékeseit, hogy ezt nézzék el neki. Langnak végül a többszöri királyi felszólítás miatt távoznia kellett Bártfáról.

A bártfai levéltárban őrzött misszilisekből derült ki az is, ami sem a magyar, sem a szlovák nyelvű szakirodalomban nem olvasható, hogy a későbbi neves boroszlói evangélikus pap és tanár, Johannes Scholtz (Praetorius) Bártfán is volt lelkész 1547–1551 között, és a városból való eltávozását követően is tartotta a kapcsolatot a bártfaiakkal, támogatta a Boroszlón keresztül Wittenbergbe igyekvő bártfai peregrinusokat.

Hitvallások, rendszabályok

A lelkészek, papok, tanítók személye mellett fontosak azok a dokumentumok is, amelyek az új felekezet kiépítésének első mérföldkövei voltak.

A hitelveket rögzítő, a hívek életet szabályozó szövegekből négyet köt a hagyomány az 1560-ig tartó időszakból Felső-Magyarországhoz, azonban mind a négy problémás, leginkább azért, mivel eredeti, korabeli szövegváltozat egyik esetében sem ismert.

Időben az első ‚hitvallás' az 1546-os eperjesi zsinaton elfogadott cikkelyek csoportja, amely Sáros megyei eredetét korábban Zoványi Jenő kérdőjelezte meg. Zoványi feltételezte – bár ezzel a későbbi kutatás nem értett egyet –, hogy a cikkelyek csere útján kerülhettek Perényi Gábor Zemplén megyei birtokairól Bártfára, és az ottaniak hitvallását tartalmazták, míg a felföldi város eredeti cikkelyei elvesztek.[19]

A másik a felső-magyarországi öt szabad királyi város evangélikus identitásának legfontosabb, alapdokumentuma a *Confessio Pentapolitana*, az ötvárosi hitvallás. Jelentőségéhez képest meglepő, hogy a 16. századból ennek a szövege sem maradt fenn semmilyen forrásból nem, legkorábbi szövegemléke az 1613-as, Kassán kiadott háromnyelvű nyomtatvány. A lőcsei városi levél-

[19] Zoványi, 1917.

tárban található ugyanakkor a bártfai papnak, Michael Radaschinnak néhány levele, ezek egyikéből derül ki az, amit a kutatás egy része már eddig is sejtett, hogy a *Confessio Pentapolitána*nak azt a változatát, amelyet a királyi vizsgálóbizottság előtt bemutattak 1549-ben, Radaschin állította össze, és nem a város méltán neves iskolarektora, Leonhard Stöckel, ahogy azt a hagyomány tartja. Hogy milyen mértékben egyezett meg ez a hitvallás a Kassán később kiadottal, egyelőre források hiányában nem megállapítható.

A harmadik a szlovák szakirodalomban sárosi cikkelyeknek vagy törvényeknek *(Šarišské zákony)* nevezett szöveg, latin címe szerint az *Articuli congesti ad instaurationem ecclesiarum in Comitatu Sarosiensi*, amelyet a szlovák szerzők tévesen Stöckelnek tulajdonítanak 1540-es kelettel. Zoványi Jenő, valamint Botta István írásaiból ugyanakkor egyértelműen kiderül, hogy itt minden bizonnyal az 1560 nyarán Kisszebenben tartott zsinaton keletkezett szövegről van szó: a sárosi cikkelyek nem keletkezhettek 1560 előtt, mivel Melanchthon *Corpus Doctrinae*jának olvasását javallja az első cikkely, ennek pedig a latin és a német nyelvű első kiadása egyaránt 1560-ban látott napvilágot.[20]

A negyedik pedig a bártfai iskola szabályzata, amelynek eredetije szintén ismeretlen, A *Leges Scholae Bartphensis* általam ismert legkorábbi változata a bártfai evangélikus gyülekezet levéltárának 18. századi kéziratos kötetében található, a protokollumkötet elején.[21] E kéziratból másolhatta át a szöveget Klein, a szabályzat első kiadója. A kézirat készítője, illetve Klein szerint is a rendtartás szerzője Leonhard Stöckel. Mészáros István meggyőző elemzése szerint azonban egy hosszabb időszak alatt folyamatosan bővített szabályzatról lehet itt szó, amely csak részben tekinthető Leonhard Stöckel munkájának.[22]

Az említett hitvallásszerű, illetve szabályozó szövegek közül a *Confessio Pentapolitana* nyert országos jelentőséget azáltal, hogy a néhány évtizeddel későbbi hagyomány szerint az uralkodó, valamint két egri püspök, majd esztergomi érsek is jóváhagyta. Azonban a korabeli források áttekintéséből világossá vált, hogy a későbbi evangélikus tradícióval ellentétben sem az uralkodó, I. Ferdinánd, sem a katolikus főpapság illetékes tagjai, Oláh Miklós vagy Verancsics Antal, nem fogadták el, nem hagyták jóvá a hitvallást, sőt minden lehetséges fórumon tiltakoztak a lutheránus felekezetszervezés ellen. A magyarországi lutheránusoknak a 16. században tehát nincsen úgymond ágostai vallásbékéjük. A török veszély és a polgárháborús helyzet miatt az ő esetükben csak kényszer szülte türelemről, törvényileg nem szabályozott, de mégis működő vallásszabadságról beszélhetünk.

[20] Botta, 1991, 158–159; Zoványi, 1917, 614.

[21] *Kirchenprothocollum, odercopiader jenigen Schrifften, sojetzobeyder Ewangelisch-Lutherischen Kirchen in K. F. Stadte Bartfeld befindlich zusamgetragim Jahr MDCCXXIII*, jelzet nélkül, köszönöm Peter Benkának, hogy a kézirat fényképmásolatát rendelkezésemre bocsátotta. Az iskolaszabályzat nyomtatott kiadásai: Klein, 1789, I, 332–341; Mészáros, 1981, 153–158.

[22] Mészáros, 1981, 51.

Összegzés

Fél évezred távlatából visszatekintve úgy látom, hogy a sárosi és a szepesi reformációról bár vannak ismereteink, de mégis rendkívül keveset tudunk a 16. századi kereszténység észak-magyarországi történetéről. A feltáró és feldolgozó munka, az alapkutatás szinte csak most vette kezdetét, a szisztematikus levéltári kutatás révén egy tartalmasabb, mozgalmasabb világ fog kibontakozni annál, mint amit a megmerevedett évszázados történeti kánon sejtet.

Lényegesnek vélem annak a tudatosítását is, hogy a határok átjárhatósága, valamint a családi, kereskedelmi, oktatási kapcsolatok révén egy Közép-Európa jelentős részére kiterjedő hálózat aktív, egyenrangú része volt a teljes korabeli észak-magyarországi térség. Ennek a makrorégiónak együttes vizsgálatához, kutatásához a hosszú reformáció paradigmája nyomán megfogalmazott szempontok érdemben járulhatnak hozzá. Ian Hazlett idézett gondolatát parafrazálva: Azok, akik csak Erdély, Felső-Magyarország, vagy a Dunántúl reformációit ismerik, nem ismerik valójában a reformációkat Erdélyben, Felső-Magyarországon vagy a Dunántúlon. S mindez nemcsak a felekezettörténetekre igaz: akinek megáll a tudománya a Lajtánál, az szükségképpen félreérti, töredékében látja a kora újkori Magyarország és részei történetét.

Felhasznált irodalom

Bogár Judit: *A vallásosság mozzanatai egy evangélikus lelkész életében a 18. század elején*. In Uő: (szerk.): *Az áhítat nem hivatalos alkalmai és formái az 1800 előtti Magyarországon*. PPKE BTK, 2013, Piliscsaba, 21–30.

Botta István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Budapest, 1991, Akadémiai.

Emidio Campi: *Wasthe Reformation a German Event?* In Peter Opitz (Hrsg.): *The myth of the Reformation*, Göttingen, Bristol, 2013, 9–25. (Refo 500 academic studies, 9)

Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*. Balassi, 2013, Budapest.

Ute Gause: *Dekonstruktion der reformation?* In *Evangelische Theologie* 74 (2014) 2, 87–95.

Guitman Barnabás: *Hit, hatalom, humanizmus. Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában*. Szent István Társulat, 2017, Budapest.

Christopher Haigh: *English reformations: religion, politics, and society und erthe Tudors*. Clarendon Press, Oxford University Press, 1993, Oxford, New York.

Berndt Hamm: *Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation*. Vandenhoeck&Ruprecht, 1996, Göttingen.

Ian Hazlett: *The reformation in Britain and Ireland: an introduction*. T & T Clark, 2003, London.

Ivánka Endre: *Renaissance-kutatás és teológia.* In Bodor Mária Anna (szerk.): *Heidegger filozófiája és az ókori metafizika. Összegyűjtött tanulmányok.* Paidion, 2004, Budapest, 151–161

Ivánka Endre: *A modern individualizmus és a történelmi protestantizmus.* In Bodor Mária Anna (szerk.): *Heidegger filozófiája és az ókori metafizika. Összegyűjtött tanulmányok.* Paidion, 2004, Budapest, 163–176.

Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebens umständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinendes Königreichs Ungarn,* I–II, Leipzig u. Ofen, 1789.

Volker Leppin: *Martin Luther.* Primus, 2006, Darmstadt.

Theodor Mahlmann: *Reformation.* In *Historisches Wörterbuch der Philosophie,* Bd. 8, Darmstadt, 1992, 416–427.

Peter Marshall: *(Re)defining the English Reformation.* In *Journal of British Studies* 48 (2009) 3, 564–586.

Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis".* Akadémiai, 1981, Budapest, 153–158.

Monok István, Péter Katalin: *Felmérés a hithűségről 1638-ban,* Szeged, JATE, 1990. (A Lymbus füzetei 14).

Wolfgang Reinhard: *Was ist katholische Konfessionalisierung?* In Wolfgang Reinhard, Heinz Schilling (Hg.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposion der Gesellschaft zur Herausgabedes Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993.* Münster, Aschendorff, 1995, 419–455.

Gottfried Seebaß: *Reformation, Theologische Realenzyklopädie,* Bd. 28, Walter de Gruyter, 1997, Berlin, New York, 386–404.

Gerald Strauss: *Luther's house of learning: indoctrination of the young in the German reformation,* Johns Hopkins University Press, 1978, Baltimore.

Nicholas Tyacke: *England's long reformation, 1500–1800,* London; Bristol, Pa. 2003.

Peter G. Wallace: *The long European reformation: religion, political conflict, and these arch for conformity, 1350–1750,* Palgrave Macmillan, 2012, Basingstoke.

Weber Samu: *A protestáns elv lassú haladása különös tekintettel a Szepességre.* In *Protestáns Szemle* 18 (1906) 7, 478–488.

Eike Wolgast: *Reform, reformation.* In Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland,* Bd. 5, Klett-Cotta, 1994, Stuttgart, 313–360.

Zoványi Jenő: *Adatok a magyar protestantizmus multjából XII. Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései.* In *Protestáns Szemle.* 29 (1917) 9–10, 614–617.

JERZY SNOPEK

LENGYELORSZÁG A KERESZTÉNY EURÓPÁBAN

A vallásosság a popkultúra árnyékában

Amikor az európai identitás alapjairól beszélünk, olyan értékekre hivatkozunk általában, mint az antik filozófia, a görög kultúra, a római jog és a kereszténység. Biztosan sokan emlékeznek arra, hogy a nem réggel ezelőtti, európai alkotmányról szóló vitákban elhangzott egy javaslat, mely szerint a keresztény értékeket olyan, a felvilágosodás korszakához köthető értékekkel kellene helyettesíteni, amelyek az előbbieknek ellentmondanak. Azokban az országokban, amelyekben a felvilágosodás lezajlott, a kereszténység már nem szerezte vissza a régi szerepét. Ezzel szemben előtérbe került, főleg nyugaton, az élet szekularizációja. Az egyház és az állam különválasztása, illetve a közéleti intézmények világi jellege a demokratikus rendszer alapvető feltételévé váltak. A keresztény doktrína különböző tételei által népszerűsített értékek, mint az emberi életnek a fogamzástól a természetes halálig tartó védelme, a házasság szakrális jellege, a család mint a társadalom alapintézménye stb., egyre kevésbé tükröződnek vissza a törvényhozásban.

Így hát a felvilágosodás által ránk hagyományozódtak a „világ varázstalanítása"-nak a következményei; a libertinizmusnak és általában a szabadgondolkodásnak az örökségei sok tekintetben meghatározóak a mi életünkben is. Európának ezen a térfelén az élet dekrisztianizációjához hozzájárult ezenfelül az itt uralkodó totalitárius kommunista rendszer, mely természeténél fogva vallásellenes volt. S bár a kommunista rezsim rányomta bélyegét a régió társadalmaira, paradox módon mégis hozzájárult az egyház, valamint a hagyományos katolikus szertartások és keresztény értékek tekintélyének a növekedéséhez. Ugyanis 1989 előtt az egyház volt mindazoknak a menedéke, akik védelmet kerestek a hatalmi represszió elől, illetve a szovjet fennhatóság utolsó időszakában – a nemzeti öntudatot keresők számára is.

A rendszerváltást követően a helyzet fokozatosan kezdett változni e tekintetben is. Felerősödtek azok a tendenciák, amelyek évtizedek óta rombolták a kereszténység pozícióját a nyugati államokban. Elsősorban tehát a globalizációs folyamat, az egész ideológiai-kulturális hátterével együtt. Kulcsszerepet játszott és játszik ezen belül a tömegkultúra terjeszkedése is.

Talán az is megállapítható, hogy a hagyományosan nagyon vallásos Lengyelországban a popkultúra terjedésének hatására bekövetkező változások majdnem olyan erősek, mint nyugaton. Hasonló a helyzet sok más kereszténynek tartott európai országban, mint pl. Spanyolországban és Olaszországban is. Nálunk, Lengyelországban annyiban különleges a helyzet, hogy az említett átalakulások annak ellenére mennek végbe, hogy a hazájában legmélyebb tiszteletnek és szimpátiának örvendő II. János Pál pápa éveken keresztül harcolt ellenük. Hozzá kell tenni, hogy bár sok fontos kérdésben

megingathatatlanul konzervatív volt a lengyel pápa, ugyanakkor azonban igyekezett együttműködni a médiával, főleg a tévével és az internettel, amelyek ma a popkultúra sztárjainak a gyártói. Elsősorban ezeknek a hatására megy végbe a – korábban ilyen mértékben nem tapasztalt – profanum inváziója. A *sacrum* és *profanum* közötti oszcillálás ugyanis a vallásosság integráns részét képezte a kereszténység egész újkori történetében. Egyértelműen kijelenthető, hogy ez az egyik velejárója volt a keresztény szellemiségnek. Elég megemlíteni a középkori egyház történetéből a Karol Górski által felsorolt példákat, vagy a Bahtyin által oly érdekesen ábrázolt és értelmezett karneválkultúra különböző aspektusait. Tudatosítanunk kell azonban, hogy e karneváli kacaj az egyház hatalmának idejében és annak engedélyével terjedt, s mintegy antidotumot volt hivatott képezni a hivatalos életmodellekkel és értékekkel szemben, amelyeket azonban semmilyen módon nem veszélyeztette. Manapság, a hosszan tartó kulturális és civilizációs változások után, az időnkénti reakciók és törések ellenére, a racionalizmus és pragmatizmus nyernek folyamatosan teret, és a vallás és vallásosság helyzete a nyugati kereszténység világában (koncentráljunk itt csak a saját kultúrkörünkben zajló jelenségekre) teljesen más. Az egyház elveszítette uralkodó szerepét, nem állít mértéket, és nem szabja meg többé a mindennapos viselkedési normákat.

Talán még a hagyományos, emberi egzisztenciához kötődő szertartások terén bizonyult legtartósabbnak az egyház szerepe: a keresztelésben, házassági eskütételben, gyászszertatásokban. De még ezeken a területeken is egyre jobban érezhető befolyásának gyengülése. Lassan ezek a szertartások is elveszítik – főleg a morális kontextusban értelmezett – sacralis (sacramentalis!) és egyetemes jellegüket. Ezt a jelenséget a felvilágosodás korszakában megkezdett folyamatok utóhatásaként lehet értelmezni. Összefügg a szekularizációval, a libertinizmussal és a felvilágosodás kori racionalizmussal is. Ezen a talajon fejlődött ki a tolerancia sajátos értelmezése is (nem csak a vallási tolerancia értelmében), amely a (túlzottan) toleráns attitűd fetisizálásával, a tolerancia feltétel nélküli dicsőítésével, sőt – pártolásával járt együtt. A fent említett tényezők együttes hatása, mely a mai élet legkülönbözőbb területein érzékelhető, a vallásos hit – és különösképpen annak hagyományosan szankcionált formájának – az elmosódásához, deszekularizációjához, és a hagyományos intézmények és értékek relativizációjához vezet (lásd pl. a házasság intézményét).

A nyugat vallásosságának sajátos alakulására hatással van az irracionális, ezoterikus áramlatok erőteljes visszatérése is, amelyekkel mint káros és az észérveknek fittyet hányó babonákkal szemben, felvette a harcot a felvilágosodás. Ebben a harcban éppenséggel azonos álláspontón volt a kereszténységgel. Ma ezeknek az elemeknek a befogadása sokkal szélesebb spektrumot ölel fel, nyíltan veszik át főleg a különféle keleti vallások elemeit, de az eretnek szálak is felismerhetőek. A mai, modern nyugati ember életszemléletét – bár bizonyos fokig paradoxnak tűnik – mégis nagyban a már említett felvilágosodás utáni (*postoświeceniowe*) eszmék határozzák meg. A libertinizmus, a libe-

ralizmus és a tolerancia az irány, amely a felvilágosodás szellemében mutatja az utat az ember felszabadult önmegvalósításhoz. Ebbe a talajba ágyazódtak bele a kultúraellenes jelszavak, a New Age által vallott értékek és a posztmodernizmus ideái. Azt viszont hozzá kell tennünk, hogy a meglévő valóság elleni kultúraellenes lázadás csupán merő bohózata volt (hogy a klasszikust idézzük) a felvilágosodás kori lázadásnak.

A következő, a mai vallásosságunkat döntően meghatározó tényező a kapitalista „aranyborjú" – a pénz. A profit, a nyereség termelésére ráállított gépezet fogaskerekei közé kerültünk. És ebben a rendszerben majdnem minden a merkantilizmusnak van alárendelve. A lélek fölötti hatalomért folyó bármilyen harc tulajdonképpen a gazdagságért, a hatalomért folyó harccá válik. Az enynyire hierarchizált értékek piacán az a tendencia, hogy minden ajánlat de facto kereskedelmi ajánlattá válik. De legalábbis valamilyen aspektusát tekintve az kell legyen. Ami óhatatlanul a tömegek által leggyakrabban vágyott értékek dominanciájához vezet. Mint tudjuk, a tömegtársadalmakban az ízlést és a szükségleteket a mass media alakítja, gerjeszti, fokozza. Ugyanakkor ezek az uralkodó tömegkommunikációs eszközök – ugyanezen mechanizmus nyomására – hajlamosak alávetni magukat a már kialakult szokásoknak és hajlamoknak.

És itt vissza kell térnünk az imént már említett tézishez: arról van szó, hogy sok minden utal arra, hogy az egyház már nem ura a léleknek, és nem az egyház határozza meg a viselkedés szabályait és mintáit. Mi több, megpróbálva menteni a menthetőt, egyre gyakrabban veszi át a popkultúra domináns modelljei által diktált nyelvet, stílust, feltételeket. Ugyanakkor nem veszi észre, hogy – átlépve egy bizonyos határt – azok az értékek, amelyeket meg akar menteni, már nem ugyanazok.

Igaz, hogy a kereszténység története, a keresztény doktrína fejlődéstörténete tele van a nem ortodox elemek annektálásának és krisztianizálásának példáival, amelyeket nem lehetett (vagy nem volt érdemes) kiirtani, és amelyeket képtelenség volt kikerülni vagy tudomásul nem venni. Mint azt Max Weber híres tanulmányából tudjuk, a protestantizmus még a kapitalizmus lényeges elemeit is képes volt átvenni, magáévá tenni.

Ma azonban alapvetően megváltozott a helyzet. És ez a változás az egész nyugati kultúrkört, benne Lengyelországot is, érinti. Nyilvánvaló, hogy a konzervatívak és az ortodoxok is hallatják hangjukat, de a jelenségek egészének kontextusában, amelyek között ma a katolicizmus funkcionál, könnyű e hangokat a fundamentalizmushoz, a totalitarizmushoz, vagy az archaikus, már túlhaladott és a modern kultúrából kiszorított tartalmakhoz kapcsolni.

Úgy tűnik, hogy a kultúra és az ember számára a sacrum megőrzésének egyetlen útja, és a sacrumon keresztül vezető egyetlen út a mai világ leglényegesebb, legkényesebb pontjainak érintésével lehetséges csupán. És az egyház, ha be akarja tölteni küldetését, meg kell találja ezeket az érzékeny pontokat. Tisztának és megtisztítónak kell lennie, ezzel egyidejűleg mindenfajta emberi nyomorúságra és szerencsétlenségre nyitottnak, és az alapvető etikai kér-

désekben pedig elvhűnek. Látszik, hogy inkább keresztútról beszélhetünk, mintsem kényelmes sugárútról, amelyen özönölnek a csillogás és könnyedség által elcsábított és az együvé tartozás ábrándja által megkísértett tömegek.

Amikor Valery Giscard d'Estaing ragaszkodott ahhoz, hogy az európai alkotmány preambulumában a keresztény értékek helyett a felvilágosodás hagyományai szerepeljenek, bizonyára nem gondolt bele abba, hogy maga Voltaire, az „ecraser l'infame" jelszóval vezetett felvilágosodás kori kereszténységellenes lázadás vezetője, amikor Európán, annak önazonosságán és kultúrájának sajátosságán tűnődött, elsősorban épp a kereszténységre hivatkozott. Egyébként éppen úgy, mint a felvilágosodás többi nagy korifeusa, valószínűleg Giscard d'Estaing sem vette komolyan az Európai Unió alapító atyjának, Robert Schumannak a szavait, melyek szerint Európa vagy keresztény lesz, vagy megszűnik létezni. Ma ezek a szavak (amelyhez hasonlóakat hirdetett Heidegger és Malraux is) jóslatként beteljesedni látszanak, ami félelmetes. Európa megfosztva erős gyökerétől szertefoszlik az európaiak tudatában, absztrakcióvá, történelmi fogalommá válik. Az európai azonosságtudattól megfosztva, az európai értékekhez való kötődés nélkül nem fogjuk tudni, tulajdonképpen mit, kitől és miért kellene védenünk. És a 20. század eleji Európa végét hirdető jóslat, a „Nyugat alkonya" végül bekövetkezhet.

A jelenlegi politikai helyzetben mind Lengyelország, mind Magyarország a kereszténység szószólója akar lenni az európai fórumon. Védelmükbe veszik, mint akkor, amikor a kereszténység és Európa védőpajzsa voltak a tatár és a török invázió ellen.

(Gedeon Márta fordítása)

KÖRMENDY LAJOS

TÁRSADALOM ÉS IDŐKÉP

A múlt és jövő nélküli posztmodern ember

1. rész

Nagy jelentősége van annak, hogy egy társadalomnak milyen az időfelfogása, az emberek hogyan kapcsolódnak a múlthoz, a jelenhez és a jövőhöz. Az időkép és a fejlődés összefüggését sokan vizsgálták, az viszont már kevésbé érdekelte a kutatókat, hogy az egyén és a közösség viszonya, illetve egyéb tényezők hogyan befolyásolják az időhöz való viszonyulást. Jelen tanulmány ezt a kérdéskört járja körül, az egész témát történeti keretbe ágyazva, különös tekintettel napjaink európai/nyugati társadalmára és az általam posztmodernnek nevezett ember időképére. Valóban annyira a jövőbe tekint-e, mint ahogyan azt hirdeti magáról, vagy a kép csalóka?

Az időkép jelentősége

Fejlődés és időkép

A társadalmi fejlődés racionális emberi erőfeszítések eredménye, jellemzője az egymásra épülés, a tudás felhalmozása, felhasználása és továbbfejlesztése. A fejlődés múlthoz való kapcsolódása nyilvánvaló: ismerni kell a múltban elért eredményeket. De ismerni kell a jelent is, tudni, hogy mi hogyan működik, mi mivel függ össze. Ugyanakkor ki kell számítani a jövőt, a fejlesztés hatását, különben az erőfeszítés hiábavaló lesz. A fejlődés tehát egyaránt kapcsolódik a múlthoz, a jelenhez és a jövőhöz. A múltban élő társadalmak merevek és fejlődésképtelenek, a csak a jelenre koncentrálók elemésztik magukat, csak a jövő felé fordulni pedig lehetetlen.

Több kutató is a lineáris (és irreverzíbilis) időszemléletet tekinti a fejlődés, a ciklikusat pedig a stagnálás zálogának. Robert Nisbet a fejlődés eszméjéről írt könyvében idézi egyik korai kutató-elődjét, John B. Bury ír-angol történészt, aki szerint az ókorban a gondolkodók nem rendelkeztek a hosszú történelmi múlt tudatával, viszont hittek az elmúlt aranykorban (tehát az akkori jelent hanyatlásnak érezték), ugyanakkor vallották a történelem végtelen ciklikusságát, ami a lineáris fejlődés gondolatát lehetetlenné tette.[1] A ciklikusság azonban nemcsak egy önmagába visszatérő, majd azonos szinten újrakez-

[1] Bury, John B.: *The Idea of Progress*. Idézi Nisbet 1980, 10–11. Nisbet részben cáfolja Bury állítását, és megjegyzi, hogy az ilyen nézetek lényegében a 18–19. századi nagy gondolkodók (Condorcet, Comte, Spencer) fejlődéselméletét visszhangozzák. Mindezen kritikák ellenére ő sem veti el a koncepciót (i. m. 63.).

dődő folyamatsort jelenthet, hanem emelkedő tendenciájút is, amikor az új ciklusok mindig magasabb szintről indulnak ki, így már lehetséges a fejlődés. Lényegében így képzelte el a történelem folyását Spengler és Toynbee is.[2]

A lineáris időfelfogás hívei szerint a zsidó-keresztény időkép nélkülözhetetlen volt a fejlődés eszméjének kialakulásához, azaz magához a fejlődéshez. A tétel logikusnak hangzik, azonban több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Az alábbiakban két példát hozok fel.

Az ókori nagy kultúrák és civilizációk (mezopotámiai, egyiptomi, görög), illetve az Európán kívüliek (kínai, indiai, prekolumbiánus) évszázadokig virágoztak. A hindu vallás az állandó újjászületés (reinkarnáció) tanításával a ciklikus időszemlélet legtisztább példája, és főként emiatt – pontosabban az ezzel kapcsolatos kasztok miatt – hajlamosak vagyunk az indiai civilizációt merevnek tekinteni, ahol óriásiak voltak a társadalmi egyenlőtlenségek, primitív a mezőgazdaság, az ipar csak háziiparként működött, és a piaci viszonyok rendkívül kezdetlegesek voltak. Ez a kép hamis (legalábbis a 19. századig): a „mesés India" képe erős ösztönzője volt a 15–16. századi fölfedezéseknek Tengerész Henriktől kezdve Kolumbuszon át Magellánig bezárólag, az indiai kézműipar rendkívül fejlett volt, a termékeik nagyon jó minőségűek voltak, Nagy-Britannia rengeteg textilt importált onnan a 17–18. században, a kereskedelme pedig éppen emiatt sokáig erősen deficites volt. Az angol utazók még a 18. században is rácsodálkoztak az indiai városok nagyságára és gazdagságára.[3]

Másik ellenpéldaként említhetjük, hogy a Nyugat-római Birodalom (Európa) hanyatlása és a kereszténység gyors térhódítása egybeesett. A közel fél évezredes mély válságot önmagukban nem magyarázzák a barbár inváziók, és ha a lineáris időfelfogás valóban annyira meghatározná a fejlődést, akkor a fellendülés sokkal hamarabb bekövetkezett volna. És akkor még nem is beszéltünk a kínai civilizáció évezredes eredményeiről!

Mindazonáltal nem akarom cáfolni a lineáris időfelfogás szerepét a fejlődésben, mert az tudatilag kétségtelenül megkönnyítette egyrészt a múlt eredményeinek a felhasználását, másrészt egy olyan jövőkép kialakulását, ami bármiféle tervezésnek az előfeltétele. Viszont hiba egyetlen meghatározó szempontnak tekinteni a fejlődésben, mert mellette sok más tényező is közrejátszik.

Közösség és időkép

A közösségnek és az egyén hozzá fűződő viszonyának van idődimenziója is, melynek mindhárom tartománya (múlt, jelen és jövő) fontos. A rövid életű közösségek – néhány kivételtől eltekintve, mint amilyen pl. a szélsőségesen egymásra utalt frontkatonák bajtársi közössége – általában nem hagynak mély nyomot az ember életében, ellentétben a tartós közösségekkel, melyek értelem-

[2] Lásd Spengler 1995, illetve Toynbee, 1974.

[3] Goody 1996, 115–127. Az viszont vitathatatlan, hogy európai fölény érvényesült a 19. században, főként az ipari és a tudományos forradalomnak köszönhetően.

szerűen mind a múltba nyúlnak vissza. A már meghalt elődök – akik a közösség virtuális részei – dicsősége, erénye vagy tragédiája és szégyene ugyanúgy áthárul a közösség jelenlegi tagjaira, mint mostani cselekedetek. (A közösségek aztán – hasonlóképpen az egyénekhez – hajlamosak a szégyenről megfeledkezni, vagy egyenesen tagadni azt.) Az elődökkel kiegészült közösségek sokkal nagyobb „kapcsolódási felületet" nyújtanak az egyénnek, mint az elöd nélküliek.

A múltban alakultak ki azok a szokások, hagyományok és rituálék, melyek a közösségek eszméinek, erkölcsének, vallásának és történelmének formai keretet adnak, így nélkülözhetetlenek mind az egyéni, mind a csoportidentitáshoz. A múlt ismerete és elfogadása nemcsak a nagyközösségek (pl. nemzetek) kohézióját erősíti, hanem a kisközösségekét is. A család története, a rokonság ismerete nélkül nem alakulhat ki nagycsaládi identitás, és a kapcsolatok lazulásának egyik legbiztosabb jele, ha az emlékek elhalványulnak. A múlt az egyén identitásának is az alapja. Ha valaki egy baleset következtében elveszíti az emlékezetét, akkor végtelenül magányossá és elveszetté válik, még akkor is, ha családja, kollégái, barátai jelentkeznek, mert múlt híján nem tudja őket a saját közösségébe „rendezni".

A múltnak más szerepe is lehet: egyrészt önmagában is értéket jelenthet (a hosszú történelem a szívósságot, életképességet bizonyítja), másrészt legitimációs alapként szolgálhat (pl. mi voltunk itt először). A hatalom már nagyon korán – valószínűleg már a kezdetektől fogva – fölfedezte a múlt legitimációs erejét. A fáraók kőbe vésett dicső tettei éppúgy, mint a rómaiak diadaloszlopai politikai legitimációs erőt jelentettek.

Ha a múlt nem felel meg a legitimációs akaratnak, akkor kézenfekvő megoldás az átírás. Erre is van számtalan történelmi példa. IV. Amenhotep (más néven: Ehnaton, Kr. e. 1377–1358) fáraó halála és reformjai bukása után az utódai kivésették a nevét és tetteit a kövekből; az árulónak kikiáltott bolsevik vezéreket kiretusálták a fényképekről a sztálini Szovjetunióban. Ezek a példák nemcsak a hatalom történelemhamisításáról árulkodnak, hanem mutatják a múlt kapcsolódását a közösséggel: ha kivéssük vagy kiretusáljuk XY-t a múlt emlékeiből, akkor nemcsak ő, de a hívei, rokonai is kikerülnek a közösségből.

Tévedés azt hinni, hogy a múlt csak a politika vagy a hatalom játékszere. A hun-magyar rokonság mítosza nemcsak a politikailag erősen motivált középkori magyar krónikairodalomban élt évszázadokig, hanem a néphagyományban is; a tudományosan nagyon ingatag dákoromán-elmélet mind a mai napig nemcsak a román köztudat, de az ottani tudományos kánon része is.

Leszögezhetjük tehát, hogy a közös múlt fontos (ha nem is kizárólagos) kötőanyaga minden közösségnek, a történetírás pedig különösen a nagyobb entitások (népek, nemzetek, birodalmak) identitásának formálásában játszik nagy szerepet.

Míg a múlt a közösségéhez kötődő ember „privilégiuma", addig a jelen az önmagára koncentráló, individualizált egyén számára igazán fontos. Mivel az élet rövid, őt a (közel)múlt csak annyiban érdekli, amennyiben érinti. (Nem véletlen, hogy a születésnap először a nyugati világban vált kiemelt fontos-

ságú ünneppé.) Az egyén a hosszú távra szóló tervezés és erőfeszítés iránt is közömbös, hiszen az olyan jövőre irányul, amikor ő már nem lesz, számára legfeljebb a közeljövő lehet fontos, mert azt a maga javára tudja fordítani.[4]

A hosszú távú gondolkodás és cselekvés a közössége iránt elkötelezett és felelősséget vállaló, aktív kollektivista embert jellemzi, neki ugyanis fontos, hogy az utódai élvezzék az erőfeszítéseinek gyümölcsét. A jövő értelemszerűen csak közösségben nyer értelmet, utódokban, másokban, akik továbbviszik az egyén múltbeli és jelenlegi erőfeszítéseit. Ez minden szinten működik, ismert történet az idős parasztemberé, aki elültet egy lassan növő diófát, bár tudja, hogy annak termését csak az unokái fogják betakarítani. Ugyanez motiválja a felelős várostervező mérnököt vagy az alapkutatást végző tudóst. A fentiek nem jelentik azt, hogy minden kollektivista társadalomban hasonló volt a jövőkép, ez más tényezőktől is függ, erre a továbbiakban ki fogok térni. Előzetesen csak annyit, hogy a jövőkép a modernitással változott meg drasztikusan és vált igazán fontossá.

Biztonság és időkép

Tartósan bizonytalan körülmények között az ember azonnal realizálni kívánja a hasznát, mert nem tudja, hogy az a jövőben is elérhető lesz-e. A bizonytalan jövőt nem lehet kiszámítani, ezért nem is érdemes tervezni. A mélyszegénység és a rend hiánya – mindkettő létbizonytalansághoz vezet – a pillanatnyi, improvizatív túlélésre sarkall. Bár a bizonytalanság egyértelműen felértékeli a jelent és leértékeli a jövőt, a hosszú távú biztonság önmagában még nem eredményez jövőorientációt, ahhoz más feltételek is szükségesek. A premodern társadalmak egyszerre voltak kiszámíthatatlanok és kiszámíthatók. Kiszámíthatatlanok voltak, mert a termelőerők fejletlensége miatt akár egy-két évi kedvezőtlen időjárás vagy más csapás is éhínséget okozhatott, tömegek válhattak földönfutókká. Ugyanakkor kiszámíthatók voltak a társadalmi merevségük okán: egy jobbágy nem remélhette, hogy a nemesség soraiba fog emelkedni, és egy nemes, ha elszegényedett is, ragaszkodhatott a privilégiumaihoz. Az orosz faluközösségek, az obscsinák hírhedten korlátozóak és konzervatívok voltak még a 19–20. század fordulóján is. A paraszt még munkát sem vállalhatott a falun kívül az obscsina engedélye nélkül, ha pedig ki akart lépni a közösségéből, akkor először ki kellett fizetnie a megváltást, le kellett mondania a földjéről, és el kellett hagynia azt.[5] Ilyen feltételek mellett nem csodálható, hogy a faluközösségi paraszt nem a hosszú távú tervezésről, vállalkozó és újító szelleméről volt híres.

[4] Pszichológiai vizsgálatok is megerősítették, hogy a kollektivista emberek időperspektívája jóval hosszabb, mint az individualistáké, akiknek az érdeklődése csak egy-két generációra terjed ki mindkét irányban. Lásd Triandis 2003, 169.

[5] Gerschenkron 1984, 347–348.

A merev közösségek és viszonyok ugyan meggátolták a társadalmi mobilitást és a modernizációt, de védelmet is nyújtottak a tagjaiknak: a középkori városi polgárnak féltetten őrzött jogai voltak, sőt a faluközösség a jobbágynak is biztosított – korlátozott – védelmet a földesurával szemben. Tocqueville, a híres francia gondolkodó könyvet írt korának (19. század első fele) pauperizmusáról, és összehasonlította a portugáliai, valamint az angliai viszonyokat. Portugália egy preindusztriális, meglehetősen elmaradott társadalom volt, a szegénység azonban csak kevéssé volt látható, mert az ottani közösségek a katolikus egyházzal együtt gondoskodtak az elesettekről. Angliában, a kor leggazdagabb és legfejlettebb országában viszont elképesztő nyomor volt a városokban, mert nem voltak ilyen védelmező közösségek, és a társadalom kivetette a közösségen kívüli nincstelen munkásokat, akikre jellemző volt az erkölcsi züllés és a máról holnapra élés.[6]

A múlt hatalma

A tradicionális (premodern) társadalmakban a múltnak kiemelten fontos szerepe volt: egyrészt legitimálta a közösséghez tartozást, másrészt a tudás, a bölcsesség kútja volt. A Bibliában több helyen is hosszú oldalakon keresztül olvashatjuk a nemzetségi leszármazási rendeket akár több tucat generáción keresztül. Az afrikai törzsek öreg bölcsei is hatalmas családfákat őriztek a memóriájukban, és adtak át az utánuk következő generációknak. A kínai családoknak különleges kapcsolatuk volt a sok generációval korábban elhalt ősökkel, hitük szerint az élők ennek az óriási családi közösségnek a részei, az ősök szellemei védik, jutalmazzák, instruálják őket. Ősök nélkül semmit sem remélhettek, velük viszont jön a szerencse és a prosperitás.[7]

Az ókori társadalmakban élő emberek a jelent a múlt folytatásának tekintették, méghozzá úgy, hogy azok egymástól elválaszthatatlanok voltak, a jövő viszont ismeretlen és kifürkészhetetlen volt. Ugyanakkor komoly különbségek voltak a premodern társadalmak időfelfogásában, az egyiptomiak vagy a babilóniaiak pl. sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az időnek általában és a múltnak konkrétan, mint a görögök. Ezt mutatja a pontos kronológiájuk és naptárszámításuk, az akkurátus datálásuk, amiből a görögök semmit sem vettek át.[8] Viszont éppen a görögök voltak az elsők, aki „professzionális" szintre emelték a történetírást, megalkották magát a „műfajt", ami az identitásuk kialakulásának fontos forrása volt. A történetírásukból azonban hiányzott az évszázadokat átfogó perspektivikus látás, az főként a politikai jelenre korlátozódott, már néhány évtizeddel korábbi események is gyakran érthetetlenek voltak számukra.[9]

[6] Idézi Castel 1998, 196.
[7] McNeill 1987, 146.
[8] Spengler 1995, I. köt. 28.
[9] Spengler 1995, I. köt. 30. Történetet már korábban is írtak, gondoljunk pl. az Ószövetségre, amely egyben a zsidó nép ősi története is, ugyanakkor nyilvánvalóan nem ez volt az Ószövetség elsődleges célja.

A középkori európai emberek mindenben Istennek akartak megfelelni, és mindent egy nagy isteni rendre, szubsztanciára vezettek vissza.[10] Egyértelműen a múlt felé fordultak: a bibliai tanítások és szabályok, a szentek élete, az elkövetett bűnök állandóan jelen voltak a gondolkodásukban. A szekuláris világban pedig a régi privilégiumokra, szokásokra való hivatkozás foglalt el kiemelkedő helyet. A víziójuk, a kísérletezésük egy jobb társadalom megteremtésére nem lépte át a múltban kijelölt határokat, mind Savonarola, mind a középkori eretnek szekták a romlatlan isteni rendet akarták visszaállítani. Mindazonáltal létezett egy középkori fejlődéseszme, melyben keveredett az állandóság tudata, a kultúra haladásának hite és egy erkölcsi, földi aranykor eljövetelének ígérete – ezek jól kirajzolódnak a 12–13. századi írásokból.[11] A jövőkép fatalista volt, a sors vagy a végzet (Fortuna) ellen nem sokat tehetett az egyén, benne kavargott Krisztus második eljövetelének várakozása, félelem a világvégétől, az ítélettől, a pokoltól, és a mennyország reménysége.

Az időfelfogásban mégis jelentős változások történtek a középkori évszázadok alatt: a jelen új értelmet nyert az életben. Jacques le Goff francia történész a katolikus egyház szerepét emeli ki: kialakította a hetek ritmusát, a vasárnapi pihenést kötelezővé tette, megújította a naptárt (Dionüszosz 532), a 7. században bevezették a harangozást, ez az idő múlásának hangos közvetítése volt. A kolostorokban kialakították a napi időbeosztást, mert a szerzeteseknek naponta nyolc meghatározott órában közös imákat kellett mondaniuk.[12]

Talán még fontosabb volt, hogy a 13. században az időről lassan levált a tisztán isteni kontextus, és a gazdasági, társadalmi, kulturális cselekvés keretévé vált. A 12. században Kölnben már működött a víziórások céhe, a 13-14. században rohamosan terjedtek a mechanikus órák, a nyugat-európai városok versengtek a toronyórák állításában: Párizs (1300), Milánó (1309), London (1325), Padova (1344), Strasbourg és Genova (1354) stb. Hamarosan megjelentek a személyes használatú mechanikus órák is. Így tudatosult az emberek tömegeiben az idő fontossága, a rendszeresség.[13] Enélkül nem fejlődhetett volna a pénzügy, az üzlet, a kamat, a kölcsön, a kereskedelmi szerződések és a beruházások – az időt „racionalizálták".[14]

Ez már a késő középkori kereskedő szemlélete volt, az idő értékessé vált, nem volt szabad haszontalanságokra pazarolni, a genovai szerződésekben nemcsak a dátumot, hanem az órát is feltüntették.[15]A kereskedővárosokat áthatotta a racionalizmus: logikusan kellett dolgozni és tervezni, már a 13. században azon gúnyolódott egy forrás, hogy a parasztok nem ismerik az

[10] Huizinga 1982, 176.
[11] Nisbet 1980, 77.
[12] Le Goff 2008, 43–44.
[13] Cameron 1998, 100. és Gourevitch 1989, 308–309.
[14] Nisbet 1980, 89.
[15] Cameron 1998. 100.

órát, az időt. Az időmérés fontos eszköze volt a városi életritmusnak, jelezte a munkaidőt, a kapuzárást, a tanácsülés időpontját stb.[16]

A középkori itáliai városállamok a távolsági kereskedelemből és a pénzügyekből gazdagodtak meg, itt szökkent szárba a reneszánsz és a humanizmus a maga újszerű gondolkodásával, művészetével és iparával. Ezek alapján az hihetnénk, hogy a reneszánsz Itália egyben az újkori idő- és fejlődésszemlélet bölcsője is volt, pedig ez nem igaz. A reneszánsz gondolkodók megtagadták a múltat, a lassú építkezést, a kontinuitást, mert úgy vélték, hogy az ókori aranykor után ezeréves (középkori) sötétség uralkodott, barbárokkal, pusztítással, tudatlansággal, babonasággal, egyházi zsarnoksággal, ami után jött a reneszánsz civilizációs újjászületés. Ez meglepően hasonlít az ókori ciklikus teóriákhoz.[17]

A jövő felértékelődése

A 16-17. századi nyugat-európai ember jelentősen különbözött a középkori elődjétől: kíváncsi és kalandvágyó volt, eljutott a Távol-Keletre, meghódította Amerikát, kiépített egy világkereskedelmi hálózatot, gyorsan fejlesztette a technikáját (lőfegyverek, mikroszkóp, távcső stb.), megalkotta a heliocentrikus világképet (Kopernikusz, Kepler, Galilei), letette a tudományos intézményrendszer alapjait (akadémiák, tudós társaságok), és gyorsan fejlesztette a kapitalista gazdaság intézményeit (tőzsdék, részvénytársaságok, bankrendszer, gazdasági jog stb.). Sokan idegenkedtek a változásoktól, erről árulkodnak a korban nagy népszerűségnek örvendő utópiák.[18] Az utópista társadalmaknak kevés közük volt a valósághoz, kollektivisták és egalitáriusok voltak, miközben a társadalomban terjedt az individualizmus, és erősödött a magántulajdon. A szerzőik mélyen hitték, ők tudják, milyen egy ideális társadalom, és képesek azt megtervezni. Minden ellentmondás ellenére itt már tetten érhető a ráció vezérelte, öntudatos, modernizálódó ember megnyilatkozása.

A *modernizáció* egy erősen vitatott és szerteágazó szociológiai és társadalomfilozófiai fogalom. Röviden úgy lehet leírni, mint a fejlődést, a társadalmi jobbítást szolgáló tartós folyamatot, melynek ki kell terjednie a gazdaságra, a kultúrára, a társadalmi intézményekre, a kapcsolatokra, a közéletre és az államra egyaránt, mert ezek együttes haladása eredményez modernitást. A modernizáció feltételezi a gondolati szabadságot, az egyéni kezdeményezőkészséget, a kreativitást és a kételkedést, melyek autonóm személyiséget követelnek meg. Emiatt sokan egyenlőségjelet tesznek az individualizmus és a modernitás között, ami így nem igaz. Autonóm személy csak olyan közösségben tud kibontakozni, amely teret enged az egyéni kreativitásnak, felkarolja és megvalósítja a jobbító kezdeményezéseket, viszont ellenáll a közösséget romboló egyéni tevékenységnek. Modernizáció csak ott képzelhető el, ahol az individuum és a kö-

[16] Rossiaud 1989, 194.
[17] Nisbet 1980, 103.
[18] A kor utópista műveit részletezi Delumeau 1997, 272–283.

zösség törekvéseinek ilyen harmóniája, egyensúlya fennáll. A sikeres, modern távol-keleti országok egyáltalán nem nevezhetők individualistának.

A gondolkodók a fentieken kívül még hangsúlyozzák a racionalitás, a reflexivitás (dinamizmus), az újra és a jobbra való törekvés és a hosszú távú gondolkodás fontosságát a modernitáshoz. Max Weber a nyugati jogrendszerben, a hivatalnoki bürokrácia racionalizmusában, valamint a kapitalizmusban látta a modernitás kulcsát (bár ezt a fogalmat ő nem használta). „[A kapitalizmus] *azonos a folyamatos, racionális, kapitalista üzemben szerzett nyereségre, mindig megújuló nyereségre, tehát »jövedelmezőségre« való törekvéssel*".[19] Weber a műveiben több olyan, a protestantizmussal teret nyerő erényre hívta fel a figyelmet, melyek nagymértékben hozzájárultak a (korai) kapitalizmus virágzásához: ilyen a magas munkamorál, a józanság, a mértéktartás, a takarékosság, visszafogott aszkétizmus, a becsületesség, a bizalom és a halasztott eredmény (haszon) elfogadása. Ezek mind olyan erények, melyeknek komoly közösségi aspektusuk és jövőorientációjuk van.

A modernitás igazából a felvilágosodás alatt kezdett kibontakozni, ekkor „*Európa apraja-nagyja értekezett az emberi ész hatalmáról, amellyel megismeri a természet, a társadalom törvényeit, és így lehetővé teszi azt, hogy a természet erőit az ember szolgálatába állítsa; de lehetővé teszi azt is, hogy a társadalmi bajok okait felfedve saját sorsának irányítását is kezébe tudja venni*".[20] A tudományok és a technika fejlődése, a felhalmozott tudás és általában a tudásszint gyors emelkedése (iskolázottság) nagymértékben megnövelte az európai ember öntudatát, meggyökeresedett a fejlődésbe vetett hit. Ez az öntudatos ember megjelent a politikai színtéren is, és nemcsak azt hirdette, hogy az általa építendő jövő jobb lesz, mint a jelen, hanem radikálisan tagadta a múltat is. A francia forradalmárok nemcsak az ancien régime-et akarták eltörölni, hanem a katolikus egyház reprezentálta kereszténység ellen is fordultak, ezt mutatták a kifosztott templomok, a lefejezett szentszobrok, a jakobinusok Legfőbb Lény-kultusza. A Bourbonok visszatérésével és a Szent Szövetség rendszerével a politikai visszarendeződés részben megtörtént, de a gazdasági-társadalmi változások feltartóztathatatlanul folytatódtak.

A 19. századi európai történelem egyben az ipari és a tudományos-technikai forradalom története is, amely a társadalom egésze számára érzékelhetővé tette a folyamatos haladást. Megszűntek az éhínségek, a vasút az egész kontinensen kiépült, gomba módra nőttek ki a földből a gyárak, rohamosan növekedtek a városok, megjelent az elektromosság, a távíró, a telefon, az automobil. A társadalom szerkezetében is óriási változások történtek: uralomra jutott a polgárság, gyorsan növekedett a munkásosztály, és kialakult egy olyan társadalmi közeg – először a polgárság körében, majd később a polgárosuló munkások és parasztok között (társadalmi mobilitás) –, amely jutalmazta a jövőt megalapozó erőfeszítéseket, mint pl. a tanulást, a beruházást, a takarékosságot. A polgári értékrend lényeges elemévé vált, hogy az örökölt társadalmi tőkeformák

[19] Weber 2007, 12. Lásd még a 157–160. oldalakat is!
[20] Simonyi 2011, 281.

(vagyon, műveltség, tekintély, hatalom) mellett a társadalmi érvényesülésben nagy szerepe van az egyénileg szerzett tőkeformáknak: mindenki képességei szerint alakítja a sorsát, és a társadalom *„az egyéni erőfeszítésekből adódó kollektív mozgásoknak megfelelően állandóan alakítja és újjáalkotja önmagát".*[21]

A korábbi korokban állandóan fenyegető *létbizonytalanság* a 19. században – az ipari és tudományos forradalomnak köszönhetően – jelentősen csökkent, Európa-szerte gyorsan emelkedett az életszínvonal. A szociális biztonság terén is alapvető változások történtek. A század első felében jelentek meg először Angliában a munkás-takarékpénztárak és segélyezőegyletek (friendly societies) a szegénység okozta károk megelőzésére és enyhítésére. Ezeknek az egyleteknek komoly erkölcsnemesítő hatásuk is volt, reményt keltettek, hogy le lehet küzdeni a munkások létbizonytalanságát. A század második felében, különösen német és francia földön terjedni kezdett az üzemi patronázs is: a munkaadó segítséget nyújtott a munkásainak betegség esetén, javította a lakáskörülményeiket, támogatta az özvegyeket és árvákat, rokkantsági segélyt adott stb.[22] A munkásmozgalomtól való félelem is vezette a korabeli európai államokat, amikor sorra hozták a szociális törvényeket. Az első Németország volt, ahol 1883-ban bevezették az ipari munkásságra kötelező állami betegbiztosítást, 1884-ben a baleset-, majd 1889-ben a nyugdíjbiztosítást. A többi európai ország is követte a példát, és egyre több szociális jog egyre szélesebb rétegekre terjedt ki. (A folyamat kb. a 20. század '70-es éveiig tartott!).

A közösségek is átalakultak a 19. században: régi közösségek gyengültek (pl. egyházak), vagy eltűntek (pl. rendek, céhek), vagy átalakultak (pl. nagycsaládok nukleáris családokká), újak születtek (pl. ipari munkahelyi közösségek, nemzetek, civil szervezetek). A közösségekkel együtt változott a múlthoz való viszonyulás is, a rendi társadalom, a privilégiumok eltűnésével vagy visszaszorulásával okafogyottá vált pl. a nemesi múlt számontartása és bizonyítása; a nagycsaládhoz fűződő jogok (pl. az ősiség vagy a hitbizomány) is erodálódtak, viszont a nukleáris család nem csak jogilag, de érzelmileg is felértékelődött – a közösségek szűkülésével a múlt jelentősége is csökkent. Ekkortól számíthatjuk a Ferdinand Tönnies által megfogalmazott, gyorsan változó Gesellschaft (társadalom) dominanciáját a stabil Gemeinschaft (közösség) fölött.[23] A Gesellschaftban sokkal szegényesebbek a személyes kapcsolatok, és a nagyság, illetve a változékonyság miatt nehezen alakulnak ki hagyományok.

A múlt megtagadása

A *haladáshit* a 20. század elejére egyetemes világszemléletté vált, eszerint a tudomány és a technika fejlődése nemcsak szüntelenül növekvő jólétet eredményez, hanem hosszú távon meg fogja oldani az emberiség minden problémáját.

[21] Karády 1997, 81. old.
[22] Castel 1998, 227–231.
[23] Tönnies 1983.

A bártfai Szent András-oltár a Szent Egyed-bazilikában a 15. század elejéről (fotó: Guitman Barnabás)

És valóban, a század első felében a tudomány és a technika diadalmenete tovább folytatódott. Lényeges új fejlemény volt a korábbi évszázadokhoz képes, hogy sikerült feltárni és hasznosítani a „rejtett világ" erőit, pl. a molekuláris és az atomi szerkezetet, a radioaktív és az elektromágneses sugárzást (röntgensugár, rádióhullámok). Ezek az eredmények hatalmas önbizalmat adtak a korabeli embernek, aki meg volt győződve arról, hogy „le tudja győzni a természetet".

Bár a polgárság a 19. században diadalt aratott, de nem sokáig örülhetett a győzelmének. Már a század közepén megjelentek azok a gondolkodók (Marx, Engels) és munkásmozgalmárok, majd később a szocialista/szociáldemokrata

politikusok és forradalmárok, akik immár a polgári jelent tartották meghaladottnak, és új, fényes jövőt ígértek. Ezzel párhuzamosan megindult egy másik, eszmei támadás is a polgárság ellen, ez belülről jött, a művészvilágból, ahol kitartóan ostorozták a „nyárspolgárt" (értsd: a polgárságot) a kulturális jegyeivel (szokások, életmód, ízlés) és értékeivel (takarékosság, tervezés, rend stb.) együtt, ami lassan kikezdte annak önbizalmát és identitását. A művészvilágban a múlttal való szakítás a 19/20. századfordulón már attitűddé vált, mindenképpen újat, a régitől eltérőt akartak alkotni. Mindent, ami addig érvényes volt, avíttnak tekintettek, felrúgtak minden szabályt. Az olasz futurista Marinetti a művészetről és a nyelvről szóló kiáltványában (1909) ilyen tételek szerepelnek: harc az értelem ellen, a nyelvtan és a mondattan felszámolása, a rútság megalkotása, gépies élet, egyidejű érzékelés, a zűrzavar elérhető maximuma.[24]

Ez már a múlttal való radikális és mindenre kiterjedő szakítás volt, de a művészek csak megelőlegezték azt, ami az I. világháború után vagy jóval később a politikában, a gazdaságban, a kultúrában és általában a társadalomban számos országban bekövetkezett.[25] Először a baloldali forradalmárok fogtak hozzá, hogy a tudományos és technikai haladásból merített öntudatukkal, akár erőszakkal is, megvalósítsák a bibliai édenkert mintájára vizionált saját utópiájukat, a kommunizmust. Ez ugyan több mint hét évtized alatt sem sikerült, helyette viszont 1930-ban megszületett a történelem első *totalitárius* állama, a sztálini Szovjetunió, mely rendszer nemcsak azzal vált hírhedtté, hogy szétzúzott minden tradicionális és nem tradicionális közösséget, így atomizálva a teljes társadalmat, hanem azzal is, hogy még a saját múltját is megtagadta. Erre egyébként más forradalmi mozgalmak is hajlamosak voltak, de az a fajta permanens múltátértékelés, ami a Szovjetunióban az 1930–1950-es években állapot volt (lásd pl. a koncepciós pereket, a kolhozosítást, a nagy terrort, a nemzetközi szövetségi politikát), példa nélküli a történelemben. A náci Németország hasonlóképpen közösségellenes és múlttagadó volt, más módon és érvrendszerrel. Nemcsak a politikai, a polgári civil vagy az egyházi szervezetek váltak gyanússá vagy betiltottá, hanem a családot is kikezdték a zsidótörvények, az eluralkodó besúgói légkör vagy az árja népesedéspolitika.

De miért pusztította el a közösségeket ez a két totalitárius rendszer, amelyek éppen kollektivistának hirdették magukat? A 20. század elején Oroszország gyorsan individualizálódó, Németország pedig individualista társadalom volt, és ezekre a társadalmakra kényszerítette rá az uralomra jutott bolsevik és náci hatalom a saját, újonnan kreált közösségeit, melyek útjából el kellett takarítani a régieket. Ezért hirdették meghaladottnak a nemzetet (még a náci ideológia is!)[26], a korábbi munkahelyi és érdekvédelmi szervezeteket, a vallási közösségeket, kezdték bomlasztani a családokat. Az új, múlt nélküli kollektivista közösségek – pl. kolhozok, munkabrigádok, szakszerve-

[24] Idézi Barzun 2006, 1008.

[25] Több kutató is fölfigyelt arra, hogy amit a művészek kigondoltak, kimondtak vagy cselekedtek, az előrevetítette a társadalmi változásokat. Lásd Bell 1976, 33. és Barzun 2006, 1018.

[26] Lásd Arendt 1992, 8.

zetek, politikai szervezetek a Szovjetunióban, illetve az ifjúsági, korporációs, militarista és politikai szervezetek Németországban – azon kívül, hogy mesterségesek voltak, teljesen a központi hatalomnak voltak alárendelve, annak céljait szolgálták, így nem is tölthettek be igazi közösségi funkciókat, hamis tartalommal feltöltött keretek voltak, és a fennmaradásukhoz kemény politikai nyomás, sőt terror szükségeltetett. Bár legitimációs és politikai céllal a totalitárius hatalmi propagandagépezet szelektíven használta a múltat (lásd pl. az osztályharcok vagy a germán mítosz dicsőítését), szavakban pedig mindig a fényes jövőt vizionálta, a hatalmas pusztításokkal valójában elvágta a múlthoz vezető szálakat, és fölélte a társadalom jövőjét.

A fogyasztói társadalom és ellentmondásai

Az egyetemes haladásba vetett hit és a fejlődés áldásos hatásaira vonatkozó meggyőződés a 20. század első felében részben megrendült. A két világháború, illetve a totalitárius rezsimek rémségei megmutatták, hogy a fejlett eszközök, a hatalmas ipari potenciál tömegek elpusztítására is bevethető. A nagy gazdasági világválság sokkja is sokakat elbizonytalanított, különösen, hogy látták: időközben a tudományos-technikai fejlődés töretlenül folytatódott.

A második világháború után berendezkedett nyugati demokráciák azonban egy időre visszahozták a jövőbe vetett hitet. Három évtizedig töretlenül emelkedett az életszínvonal, és a kormányzatok egyik alapvető törekvésévé vált, hogy a gazdasági fejlődést fenntartsák. Nyugat-Európában a '60-as évek második felében beköszöntött a fogyasztói társadalom (az USA-ban mintegy 15 évvel korábban), ami azt a képzetet keltette, hogy belátható időn belül elérhető az általános jólét. (Néhány országban – pl. Svédországban, Dániában – ez meg is valósult egy ideig.) Kelet-Európában más fordulatot hozott a történelem, ott a kommunista propaganda állandóan a nagyszerű jelent és a még fényesebb jövőt sulykolta. Azonban a jelen többnyire sivár volt, a propaganda pedig nyilvánvalóan hazug, az emberek elveszítették a jövőbe vetett hitüket, és a privát, egyéni életük felé fordultak. A fényes jövő odaát, Nyugaton csillogott.

Ha a kommunizmus a kelet-európai emberre erőltetett szekuláris édenkert-utópia volt, akkor a fogyasztói társadalmat nyugodtan nevezhetjük az individualista nyugati ember hasonló utópiájának. Egyébként a két paradicsom-utópia több tekintetben is meglepően hasonlított egymásra – végtelen anyagi bőség, töretlen fejlődés, általános elégedettség –, ami jól mutatja, hogy itt alapvetően a modernizációval kapcsolatos civilizációs determináltságról van szó, ami átível politikai rendszereken.

A növekvő profit törvényét követő és egyre nagyobb termelési kapacitással rendelkező kapitalizmus számára akadályt jelent a keresleti korlát, amin úgy lép át, hogy új, gyakran mesterséges igényeket kelt, így sarkallva az embereket állandóan növekvő fogyasztásra. (Közkeletű közgazdásznézet szerint a fogyasztás növekedése egyenlő a fejlődéssel, és ha a statisztikák csökkenést mutatnak, akkor már válságról beszélnek.) Ennek a törekvésnek hatásos eszköze az újdon-

ság kultusza. Minden minőségi fejlődés újat eredményez, és a reklámok összemossák a két dolgot, illetve megfordítják a sorrendet: ami új, az jobb, fejlettebb is. Ennek fontos idődimenziója van: a régi (a múlt) rossz és érdektelen, az új (a jelen) jó és értékes és a jövőbe mutat. Olyan fogalmak, mint pl. modern vagy kreatív, mind a bennük foglalt újtól kapják a pozitív töltésüket, ezzel sugallják a fejlődést, de a versenyt és a sikert is, mert a modernek és a progresszívek csak az elsők lehetnek, akik megelőzték a maradiakat. A kreativitás nem más, mint a jó új létrehozásának a képessége, kreatívok pedig azon kevesek, akik képesek a jó újat létrehozni. A fejlődés kezdett önmagáért való céllá válni.

A nyugati országokban a magas életszínvonal, ami párosult a jóléti állam szolgáltatásaival, a szélesedő egyéni és csoportjogokkal, valamint a minden területre kiterjedő emancipációval, soha nem látott *biztonságot* eredményezett kb. a '70-es évek végéig. Ez a biztonság azonban több tekintetben is elkényelmesítette az embereket: ha biztosított a jövő, akkor nem kell erőfeszítéseket tenni, nem kell vele sokat törődni. Ez a szemlélet meglehetősen elterjedtté vált, és egyik fő oka volt a '70-es évek gazdasági kríziseinek, melyek aztán kiváltottak egy ellenhatást, a Margaret Thatcher és Ronald Reagan nevével fémjelzett neoliberális politikai hullámot.[27]

Az európai szellemi változások fontos kísérője volt a *szekularizáció* és az individualizáció. Amint az előzőekben láttuk, ez egy több évszázados (visszaesésekkel tarkított) folyamat volt, ami a második világháború utáni gyorsult fel igazán. Sok olyan oka volt ennek, melyek kifejtésére itt nincs mód (pl. emancipáció, társadalmi mobilitás, a munka világának változása), néhány tényezőt a fentiekben már röviden említettem (megnövekedett biztonság, jólét és nagyfokú önbizalom), most a következményekre utalnék röviden. A társadalmi élet teljes szekularizálódása nemcsak politikai akarat volt, hanem benne volt a „közszellemben" is. Több felmérés mutatta ki az európai/nyugati emberek vallásosságának csökkenését és az ateizmus terjedését.[28] A (poszt)modern embernek már nincs szüksége az isteni rendre és erkölcsre, helyette megalkotja a maga rendjét és erkölcsét. Daniel Bell írja, hogy régen az emberi társadalmak a megpróbáltatások ellen a vallásban kerestek menedéket, amely *„összehangolta az elképzelt kozmikus rendet és az emberi cselekedeteket"*. A modern társadalomban a vallást saját utópiára váltották, ami megvalósítható a haladással, racionalitással és a tudománnyal, elég csak táplálni a technológiát, és bábáskodni a forradalomnál.[29] Hasonló eredményre jutunk a végsőkig hajtott *individualizáció*val, amely minden közösséget kikezdett, még a század közepéig ellenálló családot is, ahogy azt a továbbiakban látni fogjuk. A mérhetetlenül egoista (poszt)modern ember már közösség nélkül is megvan, a szabadságáért és önállóságáért azonban óriási árat kell fizetnie.

(Folytatjuk)

[27] A Thatcher, illetve Reagan képviselte ideológiát sokan nevezik neokonzervatívnak, ami meglehetősen félrevezető, mert bár voltak konzervatív vonásai, a liberális szellem sokkal meghatározóbb volt benne.

[28] Lásd pl. Ferguson 2004, Barro 2003 vagy Guiso 2003. Ezek a feldolgozások általában ugyanazokat a nemzetközi felméréseket és adatbázisokat (a leghíresebb a World Values Survey) használják forrásul.

[29] Bell 1976, 28.

Felhasznált irodalom

Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, 1992, Bp.

Barro, Robert J. & McCleary, Rachel M.: *Religion and Economic Growth across Countries*. In *American Sociological Review*, Vol. 68, No. 5, 2003

Barzun, Jacques: *Hajnaltól alkonyig*. Európa, 2006, Bp.

Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Basic Books, 1976, New York.

Cameron, Rondo: *A világgazdaság rövid története*. Maecenas Kiadó, 1998,

Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai: a bérmunka krónikája*. Kávé kiadó, 1998

Delumeau, Jean: *Reneszánsz*. Osiris, 1997, Bp.

Ferguson, Niall: *Economics, Religion and the Decline of Europe*. In *IEA Economic Affairs*, December, 2004.

Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. Gondolat, 1984, Bp.

Goody, Jack: *The East in the West*. Cambridge University Press, 1996.

Gourevitch, Aron J.: *Le marchand*. In Jacques le Goff (szerk.): *L'homme médiéval*. Ed. Seuil, Paris 1989.

Guiso, Luigi & Sapienza, Paola & Zingales, Luigi: *People's Opium? Religion and Economic Attitudes*. In *Journal of Monetary Economics* 50 (2003)

Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Helikon, 1982, Bp.

Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi Könyvkiadó, 1997, Bp.

Le Goff, Jacques: *Európa születése a középkorban*. Atlantisz Kiadó, 2008, Bp.

McNeill & William Hardy: *A History of the Human Community. Vol. II. 1500 to Present*. Prentice Hall, 1987

Nisbet, Robert: *History of the Idea of Progress*. Basic Bookes, 1980, London.

Rossiaud, Jacques: *Le citadin*. In Jacques le Goff (szerk.): *L'homme médiéval*. Ed. Seuil, 1989, Paris.

Simonyi Károly: *A fizika kultúrtörténete*. Akadémiai, 2011, Bp.

Spengler, Oswald: *A Nyugat alkonya. I-II. kötet*. Európa, 1995, Bp.

Toynbee, Arnold J.: *A Study of History*. Dell Publication, 1974, New York.

Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Gondolat, 1983, Bp.

Triandis, Harry: *Az individualizmus és a kollektivizmus kultúrközi vizsgálata*. In Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): *Értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai, 2003, Bp.

Weber, Max: *Világvallások gazdasági etikája*. Gondolat – ELTE Társadalomtudományi kar, 2007, Bp.

TEMESVÁRI ISTVÁN PÉTER

CSONTVÁRY ÉS A SELYEMHERNYÓK

„... az dolgot ő magát nézzük..."
(Bocskai István)

Örvendetesen gyarapodik a Csontváryra vonatkozó irodalom, azonban személyiségére, elmebeli állapotára, egyes festményeire, írásaira vonatkozó megállapítások ma is felvetnek kérdéseket. Nem egyértelmű például alakjának, tevékenységének lélekgyógyászati megítélése. Előfordul, hogy élettörténetének ugyanazon adatát, például a selyemhernyó-tenyésztést, szakértők is különbözőképpen értékelik, annak más és más jelentőséget tulajdonítanak. Ezért is nem meglepő, hogy orvosi diagnózis formájában megfogalmazott végkövetkeztetéseik eltérnek egymástól.[1]

Selyemhernyó-tenyésztés és elmekórtan

Csontváry mindkét önéletrajzában kiemeli a selyemhernyó-tenyésztést. A két megfogalmazás betűről betűre nem, de tartalmilag megegyezik. Íme: *„...amint a különböző szakmák könyveit forgatom, hazánk szegénysége ötlik a szemembe".*[2] 1874-ben *„...az ország a csőd szélén állott. Kipattant egy kisebb szikra... hazánk anyagi helyzetének a javítása, egy új monopólium, a selyemtenyésztés iskolák útján való meghonosítására".*[3] *„...1877/78-ban egy memorandum-félét terjeszték fel az akkori földm. ipar és keresk.* (sic!) *miniszterhez, előadván a selyemtenyésztés praktikus célját s kértem az iskolában a kötelező tanítását". „...A beadványom már 40 éve, hogy várja a minisztériumokban az elintézést. Csodálatos, hogy egyetlen egy nagyszabású miniszternek sem adatott meg a megértéssel járó kezdeményezés".*[4]

(„Minisztériumok"-ról ír Csontváry, mert a válaszra két minisztérium lenne illetékes, a földművelési és oktatási. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot 1848-ban alapították. Az első népoktatási törvény és a tankötelezettség 1868-ban született meg. Az iskolarendszer ez időben még kialakulóban van, sok az analfabéta. A földművelésügy minisztériumához tartozott ekkor az ipar és a kereskedelem is. A minisztérium mai épülete 1885–87-ben épült. A hatalmas épületben sok, levelek megválaszolására jogosult hivatalnok elférhetett.)

[1] Pertorini R.: *Csontváry patográfiája.* Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 30.; 98.; 164.;51.; 80.; Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkizotíp személyisége.* In Németh Attila: *Művészek és pszichopatológia.* Medicina, 2015, Budapest, 51.

[2] *Csontváry kiadatlan önéletrajza.* In *Csontváry emlékkönyv.* Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 76.; 79.

[3] Csontváry önéletrajza az 1908. évi kiállítás katalógusában. In *Csontváry-emlékkönyv.* Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 50.

[4] Csontváry kiadatlan önéletrajza. In *Csontváry emlékkönyv.* Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 76.; 79.

24 vagy 25 éves korában írta memorandumát, melyre választ valószínűleg soha nem kapott. Fellelhető hivatalos levelei, például 1879-ből, de ugyanígy 1917-ből is hibátlan megfogalmazást, tökéletes külsőt tanúsítanak, kalligráfiai remekműnek minősíthetők. Külsőleg memoranduma is ilyen lehetett. Azt a megfelelő hivatalba indította útba az államigazgatás terén is tájékozott, „jogot végzett diplomás gyógyszerész", ahogyan Csontváry magát nevezte. Ekkor ugyanis ő már okleveles gyógyszerész, jogot hallgat, önkéntes katonai szolgálatot teljesítve a fővárosnál írnokoskodik, egyúttal tanulmányozza a közigazgatást. Tisztiorvost helyettesít, önképzés formájában tanulmányoz számos tudományágat, köztük a gazdaságtant. Ekkor születik meg fenti ötlete, bár már gyermekkorában hallhatott a selyemhernyó-tenyésztésről. Ugyanis egyik nagyszülője a királyi selyemipar főinspektora volt Eszéken.[5] Memorandumának részleteit nem ismerhetjük, dokumentum nem áll rendelkezésünkre. Írásaiban nincs olyan utalás, feltehetőleg ebben a beadványban sem állít olyasmi valótlant, hogy ő találta volna fel a selyemhernyó-tenyésztést. Ellenkezőleg, 1912-ben előadott és kinyomtatott röpiratában maga említi Mária Terézia királynő és Széchenyi ezzel kapcsolatos történelmi szerepét.

Az utókor mostohán bánt egyszerű, világos, szinte félreérthetetlen fogalmazásával. Előfordul, hogy éppen legjobb ismerői, kiváló szakértők is pontatlanul idézik. Nyilván nem szándékosan, de majdhogynem meghamisítják, mert meglehetősen szabadon tolmácsolják elgondolását. A festőt, életét és műveit rendkívüli gondossággal vizsgáló, a lehető legszélesebb és legmélyebb általános és orvosi elemzésnek, továbbá esztétikai értékelésnek is alávető pszichiáter, dr. Pertorini, például a következőket írta: Csontváry *„... eljutott a bizarr ötlethez. Úgy lehetne az országon segíteni – vélte –, ha gazdasága a selyemhernyó-tenyésztésre specializálná magát. Ha mindenki megtanulná és országosan megszerveznék ezt a mozgalmat, akkor hamarosan meggazdagodhatnánk." „... A körülményeket egyáltalán nem veszi figyelembe, mikor az ötletet általánosítja és országos megoldásnak gondolja."* A pszichiáter tolmácsolásában Csontváry javaslata az, hogy idejében kell elkezdeni a *„... gazdasági átalakításra való oktatást, tehát a gyerekeket erre már az iskolában tanítani kell".*[6] Sőt szerinte Csontváry *„... az emberiség sorsának megoldására különböző időszakokban* más és más módszert javasolt *(pl. selyemhernyó-tenyésztés)."*[7] Csontváry fent idézett mondataiban nincs szó az ország, sőt az „emberiség" gazdaságának teljes átalakításáról, más ágazatokat kizáró „specializációról". Arról sem, hogy a gyerekeknek ezt a gazdasági átalakítást kellene okítani. Csontváry minden ismert megnyilatkozása szerint a selyemhernyó-tenyésztés műveletének általános oktatását szorgalmazta. Azt, hogy hogyan etetheti egy iskolás a hernyókat az eperfa

[5] Mezei O.: *Kosztka Tivadar közművelődési tevékenysége 1884-1891 között.* Dobogó, 2012. október–december. 29-es jegyzet, 16.

[6] Pertorini R.: *Csontváry patográfiája.* Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 30.; 98.; 164.; 51.; 80.; Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkizotíp személyisége.* In Németh Attila: *Művészek és pszichopatológia.* Medicina, 2015, Budapest, 30.

[7] Uo., 98.

leveleivel, hogyan lesz ebből a szinte játékos tevékenységből gubó, a gubóból selyem, végül pedig nyereség a család, de még az ország számára is.

Ha azonban Pertorini minden fenti állítását belelátja egy ártatlan ötletbe, úgy könnyen eljut pszichiáteri következtetéséhez: *„... a selyemhernyó-tenyésztés bizarr ötlete már többet jelent, mint egy pszichopáthiás bizarréria. Mindenesetre egy lappangva kezdődő pszichózis áll fenn nála."*[8] A szakember számára tehát ez egy bizonyító erejű kóros, betegséget jelző tünet. Tegyük azonban hozzá, hogy véleményében nem következetes. Ugyanezen monográfiájában, amidőn Csontváry 1910 után keletkezett írásműveit elemzi, „éber-álmodozásról", a festő „empirikus-praktikus", „naiv-praktikus" gondolkodásáról ír, s érdekes módon ennek példájaként említi a selyemhernyó-tenyésztés ötletét.[9] Eszerint ez mégsem elmebaj tünete volna, hanem egy sajátos gondolkodásforma terméke?

Ötven év múlva Németh Attila pszichiáter korszerű ismeretek alapján alkotott, körültekintő és mértéktartó véleménye nem erősíti meg az elmebetegség tényét, inkább sajátos személyiségzavart fogalmaz meg. *„Csontváry személyisége az átlagtól jelentősen eltért, ami fiatalkorától megfigyelhető (pl. selyemhernyó-tenyésztés propagálása)."*[10] Hozzáteszi: selyemhernyó-tenyésztési *„reformötlete... valóban irreális, de nem értelmetlen".*[11]

A két szakvéleményben közös az, hogy a mesterség szabályainak megfelelően diagnózisukat nem csupán egyetlen jelenségre, egy tünetre alapozták, hanem egy sokoldalú megközelítésre.

A két orvos után lássuk, hogyan ismertették Csontváry memorandumát róla egyébként elismeréssel nyilatkozó művészettörténészek. Kiváló műtörténész méltatója, Németh Lajos például alapvető munkájában tömören és bizony pontatlanul azt írja: [Csontváry] *„... a selyemhernyó-tenyésztés kötelezővé tételét szorgalmazta".*[12] Nem, Csontváry a selyemhernyó-tenyésztés *oktatását* tette volna kötelezővé, és csak iskolások számára, nem a tenyésztést magát, és nem mindenki számára. Szerencsére e szerző ugyanazon könyvében, pár oldallal később már árnyaltan fogalmaz: *„Fellengzős, világmegváltó tervek előfordulnak fiatal korban. Hacsak a selyemhernyó beadvány nem jelez már valami kóros tünetet és a nemzetmentő beadványok szerkesztése már lehet a kezdődő betegség jele is. Ám ha sorsa későbbi alakulását nem ismernők, nem is gondolnánk valamiféle egzaltáltságra".*[13] Az egyenesen érthetetlen, hogy Csontváry őszinte híve, első monográfiája szerzője, Lehel Ferenc miért irányítja iróniáját kizárólagosan bálványozott mestere felé, eközben a minisztérium hallgatását szinte igazolva: [Csontváry] *„... nem tudta méltányolni a miniszterek nehézkességét, hogy nem hajlandók az ország mezőgazdasági termelőrendszerét máról holnapra átalakítani*

[8] Uo., 164.
[9] Uo., 134–136.
[10] Németh A.: *A festészet Don Quijotéja. Csontváry szkizotíp személyisége.* In Németh Attila: *Művészek és pszichopatológia.* Medicina, 2015, Budapest, 51.
[11] Uo., 53.
[12] Németh L.: *Csontváry Kosztka Tivadar.* Corvina, 1970, Budapest, 7.
[13] Uo., 21.

egyetlen selyemtenyésztő üzemmé, melynek kedvéért minden földet eperfával ültettek volna be".[14]

Szakavatott műtörténész méltatója, Pogány Ö. Gábor négyoldalas Csontváry-jellemzéséből sem maradhatott ki az előző ferdítéssel rímelő, alábbi passzus: *„... hazánk anyagi megmentését is szívén viselte. Egyik memoranduma értelmében, ha az egész ország egyöntetűen áttérne a selyemtenyésztésre, s csak hernyókat és eperfákat szaporítana, rövidesen mesebeli gazdagság birtokába jutna népünk."*[15]

Nem tudhatjuk, hogy az előbbi kritikák neves szerzői mennyire ismerték a hernyók történetét, hivatkozott műveikben erről nem írnak. A festő maga viszont már 12 éves korában – amint azt úgynevezett *Nagy*, valamint *Kis Önéletrajzában* is egybehangzóan megírta, *„... a selyemtenyésztéssel nagyobb arányban"* foglalkozott. Játék vagy szabadidős tevékenység lehetett ez számára: *„nem volt más szórakozásunk, mint a selyemtenyésztés, bagoly idomítása, és az esteli összejöveteleknél a dalárda..."*.[16] Ebben a kérdésben tehát a gyermek, majd ifjú Csontváry az, aki tapasztalatból beszél. (E sorok írója 1950 táján, Pápán, azt tapasztalhatta, hogy gyermek- és serdülőkorú pajtásai ezt a tevékenységet önállóan végezték, kis felnőtti segítséggel. Nem bonyolult, de sok-sok zsák eperlevél legalább 40 nyári napon át történő szakadatlan szedését, rendszeres tisztogatást igénylő, éppen ezért egy gyermek számára kissé nyűgös foglalatosság.) Csontváry számára viszont ez a gyermeki tevékenység, majd fiatal kori, elvileg hasznosítható ötlet életének 54 éven átívelő mozzanata. A mindössze 29 mondatból álló *Kis Önéletrajzában* is érdemi említést kapott, kiszorítva más fontos élettörténéseit.[17] Kéziratos feljegyzéseiben további 14 alkalommal tesz említést az „általa kipróbált" selyemhernyó-tenyésztésről.[18] Ezen megfogalmazásainak különböző változatai egymást erősítik, soha nem cáfolják. Íme, egy jellegzetes visszatekintése: *„24 éves koromban már az ország gondjai nehezedtek reám... hazánk anyagi helyzetén segíteni akartam... valami csodás ösztön... a könyvtárba kergetett kutatni... a selyemtenyésztésnél megállapodtam, melynek már diák koromban is nagy ápolója voltam... a selyemtenyésztést találtam a legkönnyebb feladatnak a mit meg lehet honosítani az iskolák útján."*[19] Hangsúlyozza „a szederfák teljes kihasználását", a „megerőltetés nélküli tevékenységet", s azt, hogy az iskolában *„minden növendék nemre való tekintet nélkül arányos beosztással kötelezve legyen"*.[20] Olyan hibákra is figyelmeztet, mint hogy *„... ahelyett, hogy a selyemhernyót szederfalevéllel etetnők, adunk neki a halálfejes lepkének való krumplilevelet"*.[21] Azt is megemlíti, hogy a selyemtenyésztés iskolák útján

[14] Lehel F.: *Csontváry*. Szellemkép Könyvek 2. 1998, Budapest, Miltényi T. ed., 70.

[15] *Csontváry-emlékkönyv*. Corvina, 1976, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds., 244.

[16] Csontváry kiadatlan önéletrajza. In *Csontváry emlékkönyv*. Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 76.

[17] Csontváry önéletrajza az 1908 évi kiállítás katalógusában. In *Csontváry-emlékkönyv*. Corvina, 1970, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 50.

[18] *Csontváry dokumentumok, II.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Romváry F. ed.) és *Csontváry-dokumentumok, I.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Mezei O. ed.)

[19] *Csontváry dokumentumok, II.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Romváry F. ed.), 130.

[20] Uo. 179.

[21] Uo., 152.

való általános meghonosításának terve akkoriban *„boldogult édesatyámnak is tetszett".*[22]

A selyemhernyó-tenyésztés Magyarországon

A selyemhernyó-tenyésztés gyakorlatának Kínában háromezer éves múltja, más európai országok mellett Magyarországon is háromszáz éves hagyománya van. Mária Terézia is ösztönözte ezt a tevékenységet. II. Lipót 1794-es rendeletében számos intézkedés mellett előírta, hogy a tennivalókat *„... a tanítók heti egy órában tanítsák".* Előírták, hogy új kerteket létesítsenek, eperfákat ültessenek, gondozásukat a szakmai felügyelő mellett a jegyző és az iskolamester is végezze.[23]

A későbbiekben szorgalmazói között mások mellett Kossuth, Széchenyi, Wesselényi is szerepel. A földművelés szakemberei az állattenyésztés egyik ágazatának tekintik. Olyan mellékjövedelmet biztosító forrásnak, melynek megfelelő alapot biztosít az, hogy az ország területének 80 százalékán jól termeszthető a hernyók táplálásául szolgáló eperfa, más néven szederfa.[24] Széchenyi István 1826-tól 15 éven át 16 000 szederfát ültettet el birtokain[25], hangsúlyozván *„... erdőként kell állni az eperfáknak, mielőtt a selyemtenyésztésről szólni lehessen".*[26] A századok folyamán ez a tevékenység hullámzó jellegű volt. Időről időre a központi kormányzat és a megyei irányítás rendeletekkel próbálta azt serkenteni. Húzzuk alá, hogy nem mindig sikerrel. A Mária Terézia korában felvirágzott nemzetgazdasági intézmények közül nehezen tudott gyökeret verni a selyemhernyó-tenyésztés, például Pest megyében.[27] A Csontváry életteréhez közeli Nógrádban 1845-ben ismét szorgalmazták fák ültetését, és azt, hogy a kérdést *„... oktassák az iskolában és a vizsgákon kérjék számon".* Selyemhernyó-nevelő házakat terveztek felállítani, majd kertet vettek Losoncon, és ültettek 1000 fát. 1854-ben ismét javasolták, hogy a hernyónevelés oktatása a falusi tanítók dolga legyen. 1867 után már az iskolák voltak a selyemhernyó tenyésztésének fő terepei. Az 1870-es években még a fővárosban is, a Városliget úgynevezett Szederliget részében „selyem-tenyészde" állott fenn.[28] 1880-ban a földművelésügyi minisztérium ismét hangsúlyozta, hogy *„... az iskolákban kell elkezdeni oktatását, a tanítók feladata az ügy népszerűsítése."*

[22] *Csontváry-dokumentumok, I.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Mezei O. ed.), 162.

[23] Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/ 1994.,193.

[24] Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/ 1994.,193.

[25] *Széchenyi és kora.* TKM Kiadó, 1991, Budapest (Éri I. ed.), 107.

[26] *Bezerédj Pál és a hernyóselyem kultúra megteremtése.* www.tolna.hu/res/bezeredj_selyemkultura_tanulmany.pdf

[27] Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/ 1994.,193.

[28] Mezei O.: *Kosztka Tivadar közművelődési tevékenysége 1884-1891 között.* Dobogó, 2012. október–december. 29-es jegyzet, 16.

A hernyóselyemipar újjászervezésének, fejlesztésének kiemelkedő alakja, Bezerédj Pál Szekszárdon 1880-ban létrehozta Európa legnagyobb selyempete-vizsgáló intézetét, ahol 800 munkás 300 mikroszkóppal (!) végzett állat-egészségügyi háttérmunkát. Ezen intézet szolgált mintául oroszországi hasonló intézet létesítéséhez. A tanítók mellett Bezerédj a falusi papságot is felkérte a selyemhernyó-tenyésztés előmozdítására. A selyemhernyó-tenyésztés a legszegényebb családoknak jelentett bevételt, esetleg megélhetést. A működéshez két és fél millió eperfa állott rendelkezésre, az ország 31 megyéjében, 5000 község bevonásával. A falusi tanítók képzésük érdekében csoportosan ausztriai központba is elutazhattak. 1889-ben már második kiadásban jelenik meg Áron Ede *Gyakorlati útmutatás az eperfa és selyemhernyó tenyésztésére* című szakkönyve. A selyemhernyók ügyében Darányi miniszter 1903-ban is bizakodott Nógrád *„lelkes tanítókarának hazafias támogatásában"*.

1905-ben Magyarország 1915 tonnás selyemgubó-termelésével a harmadik helyre került Európában, olyan hagyományosan selyemtermelő országok mögött, mint Olaszország és Franciaország. Az 1930-as években országosan 200 körül mozgott a termelők száma, ezt szakértők az iskolai oktatás eredményének tudják be. Az iskolai epreskerteket az 1960-70-es években is ápolták. A selyemhernyó-tenyésztés hazai újraindításával még az 1990-es években is próbálkoztak, külföldi együttműködéssel.[29]

Az írásunk elején említett pszichiáter szakértő azt is kritikusan felrója Csontvárynak, hogy memorandumában *„a közgazdasági ismeretek teljesen hiányoznak"*. Megkérdezhetnénk: megkövetelhető ez egy egyszerű ötlettől? Másrészt ez a vád akkor lenne legfeljebb részben megalapozott, ha valaki is tudná, mit tartalmazott részleteiben az az 1877/78-as memorandum. Az kétségtelen, hogy az egész kérdéskör központi eleme a gazdaságosság, vagyis hogy arányban van-e a befektetett munka a tényleges haszonnal. Ennek kiszámítása azonban szakértők feladata, például a minisztériumban. Ott, ahová Csontváry fordult. Arra van adatunk, hogy Pest megyében a lakosság szívesebben foglalkozott a jobban jövedelmező szőlőműveléssel, mint az eperfák ültetésével.[30] Egy Ung megyei, 1868-ban megjelent újságcikk szerint viszont *„Olaszország ennek az iparágnak köszönheti gazdagságát. Nemcsak a nagy, de a legkisebb birtokosok is oly jövedelmet biztosíthatnak maguknak azáltal, melyet sem a gabona, sem a tengeri, vagy a dohány nem nyújtanak"*.[31] Csontváry feljegyzéseiben kiemeli: Törökország előhaladottabb, mert mezőgazdasága fejlettebb, pénzügye rendezettebb, nem utolsósorban a selyemtenyésztése miatt. [32]

Hazai tapasztalati tény, hogy komoly, szervezett munka sikeres lehet. Bezerédj a legszegényebb termelők között 120 millió koronát osztott ki, hiány-

[29] Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/ 1994.,193.

[30] Borovszky S.: *Magyarország vármegyéi és városai.* Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye I. Dovin Kiadó, 1990, Budapest, 319.

[31] Mezei O.: *Kosztka Tivadar közművelődési tevékenysége 1884-1891 között.* Dobogó, 2012. október–december. 29-es jegyzet, 16.

[32] *Csontváry-dokumentumok, I.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest (Mezei O. ed.), 166.

talanul visszafizette az állam ráfordításait, nyereség is maradt, és a teljes eszközpark. Csontváry kéziratos feljegyzéseiben kétszer is említi a tényt: *„... utánam jött Bezerédj s igazolt engem kisebbített méretekben".*[33]

A felsorolt tények között egy sem található, amely érdemlegesen cáfolná Csontváry elgondolásának helyességét. Ellenkezőleg, például Bezerédj nagyszerű életműve egyenesen bizonyítja azt.

A Csontváry-javaslat sorsa

Írásaiban Csontváry legalább két különböző helyen és időpontban felemlíti, hogy az 1877/78-as beadványára nem kapott választ. 1912-es röpiratában panaszolja, hogy 35 éve, míg kiadatlan úgynevezett *Nagy Önéletrajzában* pedig hogy 40 éve nincs válasz. (Zárójelben: Csontváryt – néhány jelentéktelen pontatlanságától eltekintve – hiteles, pontos visszaemlékezőnek tekinthetjük. Előbbi számadatai matematikailag egymást kölcsönösen erősítik. Ekképpen kikövetkeztethetjük a *Nagy Önéletrajz* eddig ismeretlen keletkezési, pontosabban kezdési dátumát: ez 1917 lehet.)

Panaszának jogosságával kapcsolatban azonban kérdéseket vet fel egy aprócska dokumentum. Ezt a Csontváry töredékes, helyenként nehezen olvasható, fésületlen írásvázlatait nagy munkával, betűről betűre megfejtő és betűhíven közreadó Romváry Ferencnek köszönhetjük. Ez egy egyszerű „zöld boríték", Csontváry műtermi címére küldve, a borítékon a következő nyomtatott felirattal: *„A földművelésügyi m. kir. minister a selyemtenyésztés emelése céljából kiküldött meghatalmazottja"*. Kiderül még, hogy *„(nyomtatva) közszolgálati ügyben portómentes"* és egy ugyancsak zavarba ejtő dátum, körbélyegzőn: 911. nov. 5. Levélmelléklet nincs. Mégis kapott volna egy akár csak formális, beadványát visszajelző választ Csontváry? És miért éppen 1911-ben? Ez időben ismét írt volna memorandumot, erre kapta volna a választ? A fent említett Bezerédj Pál ebben az időben miniszteri meghatalmazott volt. Lehetséges, hogy levelet váltottak, és Csontváry tőle kapta volna ezt a levelet? Mindezt tényszerűen nem tudhatjuk. Sajnos, egy szomorúbb változat lehetősége is fennáll. Bár a korabeli szemtanúk visszaemlékezései sokszor nem megbízhatóak, az kiderül, hogy az idő tájban Csontváryt a Japán Kávéház művészasztalának tagjai többször „megtréfálták", ugratták. A királyi kabinetirodába küldött táviratát például a kávéháziak „megválaszolták" a kabinetiroda nevében elhangzó általefonhívás formájában, az egyik verzió szerint. A másik változat szerint a kabinetiroda levélpapirosán egy példányban nyomdai fejlécet készítettek, hamis sürgönyválaszt eszkábáltak.[34] Valószínű, hogy ez a boríték egy ilyen „tréfa" keserű dokumentuma.

[33] *Csontváry-dokumentumok, I.* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest (Mezei O. ed.), 126. és uo. 167.

[34] Lehel F.: *Csontváry.* Szellemkép Könyvek 2. 1998, Budapest (Miltényi T. ed.), 70. és Herman L.: *A művészasztal.* Képzőművészeti Alap Kiadó, 1958, Budapest, 94.

Az igazolható, hogy a selyemtenyésztésre vonatkozó gondolatát élete végéig nem adta fel. Egy a vele 1919. április végén készült és nyomtatásban, újságban május 2-án megjelent interjú tanúsága szerint az új idők új kormányzása idején a következőket nyilatkozta: *„Másik eszmém az* [tudniillik első eszméje az, hogy a magyar művészeket tehetséggondozásként szervezetten, állami segítséggel kellene felkarolni és a világban ismertté tenni], *hogy selyemtenyésztéssel fel lehetne az országot lendíteni. Fent voltam a népbiztosságnál, Kellen* (sic!) *elvtárssal tárgyaltam."*[35] (Helyesen: Kelen József, helyettes szociális termelési népbiztos.) Csontváry szavahihetőségét máig időnként kétségbe vonják, vélekedések formájában, de bizonyítékok nélkül. Csontváry szava pedig e kérdésben is hihető, életszerű. Lehetett ilyen tárgyalás, amely után nem vitették el Csontváryt egy elmeosztályra, nincs ilyen adat. Ellenkezőleg, az is lehetséges, hogy tárgyalásának volt foganatja. Pár hét múlva, 1919. június 24-én a Népgazdasági Tanács II. (Földmívelésügyi) Főosztálya ugyanis rendeletben szólt a selyemhernyó-tenyésztés előmozdításáról.[36] A rendelet indoklása a korszak nyelvét tükrözi, imígyen: *„A selyemtenyésztés óriási gazdasági jelentősége sohasem volt nyilvánvalóbb, mint a mai napjainkban, amidőn a selyem nem a gazdagok hiúságát szolgálja, hanem a proletár-állam fenntartásához nélkülözhetetlen hadi- és népruházati anyagok előállítását táplálja."*

Azt nem tudhatjuk, értesült-e Csontváry az újsághinterjú megjelenéséről, illetve a rendelet- tervezetről. 1919. május 13-ától ő már egy belosztályon feküdt, és június 21-én elhunyt.

Elmebaj vagy észszerű ötlet?

Ha szem előtt tartjuk a selyemhernyó-tenyésztés hazai történetét, eredeti ötlete nyitott kapukat döngetett volna 1877/78-ban? Mielőtt elküldte memorandumát, talán tájékozódnia kellett volna. Azonban mi csak beadványa kivonatát ismerjük, nem tudjuk, hogy a részletek pontosan mit tartalmaztak. Ne hamarkodjuk tehát el az ítéletet, kellene az eredeti dokumentum! Az iparág története ugyanis azt is bizonyítja, hogy időről időre indokolt lehetett azt újra felfedezni, felélesztení és nem tudhatjuk, Csontváry nem éppen erre tett-e javaslatot 1877/78-as memorandumában.

Arra van adatunk magától Csontvárytól, hogy ötletének jelentőségét utólag túlbecsülte. 1912-ben így ír: *„Mi volna az országból ma, ha a harminczöt* (sic!) *év előtt sürgetett selyem tenyésztési tervem a bölcs Királyunk* (sic!) *kezébe került volna? Már Mária Terézia és Széchenyi István is azzal foglalkoztak, hogy ezen az úton keressék az ország nemzetgazdaságának a fellendülését. Véderőnk – kereskedelmi flottánk, világgal versenyző kultúránk kiépítése ebből az egy tételből táplálkozhatnék. …*

[35] Kaczér V.: *Csontváry a világ legnagyobb érzés-plein-air festője.* In Lehel Ferenc: *Csontváry.* Szellemkép Könyvek 2, 1998, Budapest, Miltényi T. ed., 170.

[36] Takáts R.: *Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992/ 1994.,193.

Ma az anyag szaporításának avagy megszerzésének bármely munkája sokkal nagyobb energiát vesz igénybe, mint a könnyű módon megszerezhető selyemtenyésztés meghonosítása".[37] Kinyilatkoztatása túlzásait, fellengzősségét enyhítheti az, hogy mondandója a „jövő nemzedéknek" ajánlott szenvedélyes és költői előadás és röpirat része. Bármennyire is túlzó, szövegkörnyezetében egy alapjában ésszerű ötlet retorikai csomagolásaként, avagy ha ezt az írását költészetnek tekintjük, egy drámai költemény elemeként is értékelhető. Másutt, de valószínűleg ugyancsak az 1910-es években visszafogottabb módon is nyilatkozik a szerinte elszalasztott lehetőségről: *„A sors kijelölte az utat és szorgalmazta általam a minisztériumoknál a selyemtenyésztés iskolák útján való meghonosítását... A kormánynak azonban abban az időben az iskolák felett nem volt rendelkezési joga, nem nyúlhatott erélyes kézzel a felekezetek iskoláiba. Ha ma nekünk félmilliárd (korona) értékű selymünk van a kezünkben, ami a mostani árakkal szemben nem volna lehetetlen, nem kellene ma a valuta miatt fűhöz-fához kapkodni és a szomszédoknál kolduskent alkalmazkodni."*[38] Még halvány önirónia is képes: *„Valamikor régen rajongó ifjúkoromban hazánknak gazdagságot és dicsőséget kívántam. E gazdagságra felsőbb szuggesztio* (sic!) *folytán a selyemtenyésztés jött mint eszme segítségül."*[39]

Már nehezebb költői szófordulatként értelmezni következő késői idézetét, mely szintén kiadatlan feljegyzései közül származik. Ezt a részt az első világháború évei alatt jegyezte le Csontváry. Ebben ugyanis azt állítja, hogy előérzetei („nyilallásai") előre megjósoltak számára több fontos eseményt, tengeri katasztrófát, Szaloniki elfoglalását, a parlamentben a véderő-törvény elfogadását, az emiatti király elleni tüntetést. Hozzáteszi: *„Erről tudósítottam a kultuszminisztert és figyelmébe ajánlottam ezt, mint Isteni csodát, amire nyugodtan hivatkozhatik; egyben pedig megírtam, hogy a Baalbek c. festményemnél lesz kimondva a selyemtenyésztés iskolák útján való meghonosítása is."*[40]

Furcsa, összefüggéstelen megfogalmazás, amelyen belül mégis felfedezhető egy logikus szál. Ez időben ugyanis Csontváry már felfedi addig rejtegetett „titkát": több évtizede közvetlen kapcsolatban áll a világot mozgató Teremtővel, ezért képes ő olyan csodás jelenségekre, mint az előbb említett jóslatok. Ennek köszönheti ő továbbá a világot túlszárnyaló festménye, a Baalbek megalkotását, de ugyanígy a selyemhernyó-tenyésztési ötletét is. Hallgassuk őt: *„Az Istent én megtaláltam helyesebben mondva az Isten keresett fel engem, mint láthatatlan Mester." „Előbb a selyemtenyésztéssel... bízattam meg... utána* (sic!) *jött 1880-ban a rajz képessége"*, vagyis festőként való indulása. Belső meggyőződése szerint, mint kiválasztottnak, ekkortól mindvégig közvetlenül a Teremtő irányította minden cselekedetét, teljesítményét.

Csontváry felsorolt jóslatai és mondatai joggal kelthetik fel egy lélekgyógyász szakmai érdeklődését, a lelki baj gyanúját, az óvatosság azonban e ponton is indokolt. A festő önvallomása jellemezheti akkori, 1910-es évekbeli,

[37] *Csontváry-emlékkönyv.* Corvina, 1976, Budapest, (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 66.; 190.; 244.
[38] *Csontváry-dokumentumok, I.,* Új Művészet Kiadó, 1995, Budapest, (Mezei O. ed.), 166.
[39] Uo. 75.
[40] Pertorini R.: *Csontváry patográfiája.* Akadémiai Kiadó, 1966, Budapest, 116.

kórosnak is minősíthető lelkiállapotát. Ez azonban aligha árnyékolhatja be több évtizeddel visszamenőleg 1877/78-ból származó, részben talán naiv, de önmagában világos ötletét. Egy kiindulási ötlet ésszerű maradhat akkor is, ha évtizedek múltán szerzője esetleg azt egészen furcsa megvilágításba helyezi.

Szorosabban vett témánk elemzésének korlátja, hogy tényszerűen, dokumentumok híján nem tudhatjuk a következőket:

1. Mi Csontváry eredeti beadványának teljes, hiteles szövege?
2. Kapott-e beadványára akár csak formális, esetleg érdemi választ?
3. Ismételten beadta-e javaslatát?
4. 1919-ben volt-e személyes „tárgyalásának" szerepe abban, hogy az akkori irányítás („Népgazdasági Tanács") felelevenítette a selyemhernyó-tenyésztés kérdését, ekképpen életre keltve az ő fiatalkori ötletét?

Azt sem tudhatjuk, hogy idézett késői retrospektív írásai, írástöredékei önmagukban milyen mértékben tekinthetők bizonyítékoknak, és pontosan mire.

Tekintsük végig, mit is tett Csontváry?

– 12 éves korában – szinte játékként – a gyakorlatban végezte a selyemhernyók tenyésztését.

– 21 éves korában tudatosult benne az ország akkori nehéz helyzete.

– 24 éves korában – tiszteletet érdemlő motiváció alapján – a maga eszközeivel ezen javítani kívánt: *„Hazánknak gazdagságot és dicsőséget kívántam már életemben."*

– Ésszerűnek minősíthető ötlete támadt: a selyemhernyó-tenyésztés elindítása (újraindítása? fellendítése?), ennek révén gazdasági haszon.

– Ennek megvalósításában az iskolai oktatást látta döntőnek, ez ésszerű megvalósítási tervet jelent.

– Elgondolásának értékét nem semmisíti meg az, hogy más időben és más helyen ez már létező, többé-kevésbé működő gyakorlat. Ha a minisztérium válaszol, az ötletet udvariasan hárítva például ezt is válaszolhatták volna.

– Ötletének kivitelezése ésszerű: a megfelelő fórumhoz, minisztériumhoz intéz beadványt.

– Feltételezhetjük: az őrá más levelei elküldésekor is szinte jellemző hirtelenségre, a kritikai készség és önkorlátozás bizonyos gyengeségére utal az, ha megelőzőleg nem tájékozódik ezen a területen, és nem mérlegel. Lehet, hogy ha ezt megteszi, nem küldi el memorandumát. Ellenkezőleg viszont az is lehetséges, hogy ismerte a magyar selyemhernyó-tenyésztés akkori valós helyzetét, és csupán a módszer felélesztésére vagy dinamizálására tett javaslatot. Ebben az esetben ötlete nem tekinthető ésszerűtlennek.

– A válasz hiányát, javaslata kudarcát józanul fogadja. Azt panaszolja, számon tartja, írott adatok szerint 35, 40, illetve 42 éven át is, de ezzel kapcsolatban nincs túlzott vagy kóros reakciója. Nincs arról adat, hogy megszállottan, kóros fanatizmussal újra és újra levelekkel bombázná a minisztériumot.

– Megjelent írásaiban[41]; a Japán Kávéházban többször szóban a visszhang hiányát újra és újra felemlíti, bizonyos további esélyt adva arra, hogy mégis felfigyeljen valaki javaslatára.

– Kezdeményezése megvalósításában állhatatos, s 42 év múltán, 1919-ben, halála előtt pár héttel, akkor ismétli meg javaslatát, amikor gyökeresen új politikai-gazdasági rezsim létrejöttével erre bizonyos elméleti esély mutatkozik. Ez a lépése is érthető, formálisan hibátlan, mindez ekkor is megtartott ítélőképességére utal.

– Eléri, hogy az adott szituáció, vagyis az 1919-es forradalmi felfordulás dacára a megfelelő helyen, valószínűleg a legmagasabb szinten „tárgyalhat", ez önmagában is teljesítmény. Az sincs kizárva, hogy javaslatát ott végül is figyelembe vették, mert az bizonyos, hogy e tárgyban rövidesen javaslatával összhangban álló rendeletet alkottak.

Összefoglalás

Nem állíthatjuk, hogy a selyemhernyó-tenyésztés és Csontváry kapcsolatában sikerült minden kérdést minden kétely nélkül megválaszolnunk. Szükségesek volnának adatok, dokumentumok. Ha azonban „az dolgot ő magát nézzük", leszögezhetjük: az egész selyemhernyótervében lényegében semmi olyat nem tett Csontváry, amit egy hétköznapi, úgynevezett „egészséges" ember ne vállalhatna. Ebben a részletkérdésben tehát nem indokolt kórosságról, elmebetegségről, akár csak komolyabb személyiségzavarról beszélni. Önmagában, saját korában ötlete nem abszurd, nem is bizarr. Közösségi szemlélete, nemes indítéka, beadványa ügymenetének megfelelő intézése inkább elismerést érdemel, s beleillik sokrétű, országát önzetlenül szolgálni akaró elhivatottságába.

Nem csupán egy minden szempontból tiszteletre méltó embernek, egy zseniális alkotónak, hanem a tudományos igazságnak, a valóságnak is tartozunk azzal, ha Csontváry elemzésében mindenkor tényeken alapuló, aprólékos, árnyalt megközelítést alkalmazunk.

[41] *Csontváry önéletrajza az 1908 évi kiállítás katalógusában.* In *Csontváry-emlékkönyv.* Corvina, 1970, Budapest (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 50., *Csontváry-emlékkönyv.* Corvina, 1976, Budapest (Gerlóczy G., Németh L. eds.), 66.; 190.; 244.

LŐKÖS ISTVÁN

MIROSLAV KRLEŽA 1922-ES TORZKÉPE A MAGYAR IRODALOMRÓL

A *Magyar Szemle* két világháború közötti példányait lapozva gyakran találkozunk jeles szlavistánk/kroatistánk, Bajza József horvát tárgyú írásaival. A tudós a nyolc évszázados, és a 18. század végéig csaknem felhőtlen közös múlt történetét kutatva közös históriánk és irodalmi kapcsolataink számos dokumentumát, eseménytörténetét vizsgálta a humán diszciplínák nagy hasznára. Írásait olykor a napisajtóban is közreadta. A *Magyarság* 1930. április 20-i számában például az európai hírű Miroslav Krleža Ady-esszéjéről értekezett *Horvát költő Ady Endréről* címmel. Naprakész tudósítás volt, mivel Krleža *Ady Endre, a magyar lírikus* című esszéjét 1930 januárjában közölte a rangos *Hrvatska revija* című folyóirat. Németh László figyelme talán e híradás nyomán terelődött a horvát író dolgozatára, a „kelet-európai tájékozódása" idején. Németh csak bő évtized múltán adta közre *Krlezsa Adyról* című tanulmányát.[1] A horvát kortárs munkájáról jó érzékkel hangsúlyozta, hogy *„a külföldi irodalomnak aligha van hasonló súlyú Ady-tanulmánya, Ady európai helyét pedig talán idehaza sem határozta meg senki szabatosabban"*. Páratlan intuícióval méltatta a Krleža-esszé erényeit.

Krleža esszéje méltán tekinthető a Trianon utáni Közép-Európa egyes irodalmaiban (szerb, horvát, szlovák, román) markáns színvilágként megjelenő Ady-recepció fontos részének, amelyet még a szerb Veljko Perović, Miloš Crnjanski, a szlovák Emil Boleslav Lukáč, vagy Štefan Krčméry életműve reprezentál. Így van ez akkor is, ha – Németh László szavai szerint – *„az összetett Ady nagyon leegyszerűsödik"* Krleža interpretációjában, ha hiányzik belőle az Istenkereső, a *„Mindenségcsináló"* Ady, és szimbolizmusával *„a világot megismétlő és megértelmesítő"* költő, s ha magyarságélményének negatív elemei miatt Krleža nem érti Ady *„magyarrajongását"* és *„Hunnia-gyűlöletét"*. Érti viszont helyét és szerepét a kelet- és közép-európai *„szimbolista-impresszionista történés"* kontextusában (a szlovén Dragotin Kette, Josip Murn, Ivan Cankar, Oton Župančič, a lengyel Julian Tuwim, az orosz Blok, a horvát A. G. Matoš), s a háborús versek Adyjának európai párhuzamban is élvonalbeli pozícióját.

A horvát olvasónak szánt Ady-portré az akkori közép-európai közelmúlt sajátos viszonyait követi. Dícséri a Nagy Háború „embertelenségben" megszólaló, háborúellenes versek sorát publikáló, a Dunatáj megbékélését szorgalmazó poétát, *A Duna vallomása* és a *Magyar jakobinus dala* alkotóját, aki a *„tatártól, töröktől fölégetett kicsiny házak"* lakóinak *„a fekete-sárga bécsi bérencekkel"* való *„huzakodásairól"* énekelt; aki *„a kilencvenes évek fekete-sárga és piros-fehér-zöld prosperitásának látszólagos növekedése idején nevelkedve szüntelenül kossuthosan, negyvennyolcasan, márciusian és petőfieskedőn érzett"*; aki *„utol-*

[1] Németh László: *Kisebbségben* IV. 1942, Bp., 342–359.

só napjáig engesztelhetetlenül Bécs-ellenes maradt"; „akinek szívét [...] az osztrák puskatusok" törték össze; aki *„kilencszáztizennégyben az egész magyar költészettől csillagászati távolságban találta magát"*, mert nem hitt egy pillanatig sem *„a császári és királyi háború jelszavainak"*; s aki a *„Tisza-korszak"* idején is *„ember maradt az embertelenségben."*[2]

Ezt az Ady-képet a Dózsa- és a kuruc versek Adyjának méltatása motiválja, s hogy az Ady-vers karakteréről teljesebb képet nyújtson, közli a *Sírni, sírni, sírni* teljes textusát. Átköltéseiben a versek atmoszférájának az eredetit híven közvetítő hatások dominálnak, s formai megoldásai is sikerültek. Recepciójának ez az akusztikai és formai rétege saját költészetét is befolyásolja: az Ady-versek futamai háborús lírájában és az észak-horvát dialektusban (kaj nyelvjárás) írott Kerempuh-balladákban is megjelennek. (Magyarul *Éjtszakának virrasztója* címmel Csuka Zoltán míves átköltésében.)[3]

Krleža nem előzmények nélkül nyúlt tárgyához. Az Ady-esszé megírásával egy időben terjedelmes vitairata (*Leszámolásom velük*)[4] egy passzusában arról nyilatkozik, hogy írói pályaválasztása első, meghatározó indítéka Petőfi költészete volt: *„Petőfinek a farkasokról írt verse az első mély serkentés volt, amelynek hatására írni kezdtem* [...] *Én magam, mint Petőfi hatása alatt álló tizennyolc éves, negyvennyolcas Kossuth-párti gyerkőc, Petőfi negyvennyolcas eposzának,* Az Apostol*nak csaknem teljesen kész fordításával léptem be a Ludoviceumba. Ez a mű döntő, szinte végzetes fontosságú hatást gyakorolt rám."*[5] A Petőfi-élmény a Ludovikán eltöltött két tanévben újabb magyar irodalmi impressziókkal bővült. A magyar irodalomhistória itt is tantárgy, s az egykorú Budapest pezsgő irodalmi élete sem hagyja érintetlenül. Jó magyar nyelvi ismeretek birtokában olvashatta a Nyugat-nemzedék műveit, s már ekkor felfigyelhetett Ady lírájára: *„... Ady Hunniája a mai magyar valóság képlete..."*;[6] *„Petőfitől Adyig, Hungáriától (extra Hungariam) Hunniáig sejthető a diagnózis lehetősége, hogy ti. a magyar helyzet nem egészséges."*[7] 1919-es Ady-nekrológjában pedig *„a magyarság legfájdalmasabb veszteségeként"* aposztrofálja a költő halálát, akinek személye-életműve *„... mindannak fájdalmas szintézise, ami magyarnak tekinthető ezen a glóbuszon* [...] *A* Vér és arany *és az* Új versek *című kötetek a magyar költészet határkövei."*[8] Egy korai naplóbejegyzése azt is elárulja: Jászi Oszkár és a polgári radikálisok tevékenységére is felfigyelt, amit későbbi magyar tárgyú írásai is (az említett tizenkilences nekrológ mellett a *Harc a magyar választójogi reformért* című ter-

[2] Krleža Ady-tanulmányának magyar fordítása az újvidéki *Híd* c. folyóiratban jelent meg: Miroslav Krleža: *Ady Endre a magyar lírikus. Híd* 1957. február 8–19.

[3] A Krleža-életmű Ady-recepciójáról lásd alábbi munkánkat: Lőkös István: *Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht.* Verlag Otto Sagner, 1999, München.

[4] Miroslav Krleža: *Moj obračun s njima.* 1932, Zagreb.

[5] A magyar fordítást közli: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből.* Összeállította és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor. 1962, Bp., 797–798.

[6] Miroslav Krleža: *Versek. Emlékiratok.* 1965, Bp., 398.

[7] Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914–1921.* 1956, Zagreb, 217.

[8] Miroslav Krleža: *Ady Endre je umro.* Riječ SHS. 1918, Zagreb, I. 29.

jedelmes értekezés) tanúsítanak. Jászit a magyar szellemi élet Adyval rokon reprezentánsaként méltatja.[9]

Mindezek után készül el a magyarul még nem olvasható *Petőfi és Ady, a magyar irodalom két lobogója* című tanulmánya,[10] amely a Monarchia összeomlása után készült, s a zágrábi *Nova Evropa* című periodika *„magyar kérdést"* tárgyaló, 1922. áprilisi számában jelent meg. E címével sokat ígérő, ám nem kevés csalódást okozó írás horvát nacionalista felhangoktól terhes, alkotója eszmei tévelygéseinek, balos szemléletének markáns tükörképe. A magyar katonai nevelőintézetekben (pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola, Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia) eltöltött öt esztendő után Nietzsche tanait megismerve,[11] s a délszláv egységtörekvések hamis illúziójától áthatva, Krleža szakít a katonai pályával, s szülővárosába, Zágrábba hazatérve író és publicista lesz. A szociáldemokraták vonzáskörébe kerül, 1917-től a bolsevik forradalom hatására Leninért rajong, majd a jugoszláv kommunista mozgalom aktivistája.

E cikkcakkos életút és az irodalmi életmű vitathatatlan esztétikai értékeinek ismeretében talányos személyiségként áll előttünk e világirodalmi formátumú alkotó. Ez az általa *egyenesvonalúság* vagy *egyvonalúságként* aposztrofált, 1914-es pályakezdés és 1981-ben bekövetkező halála között ívelő eszmei fesztáv számos kudarccal, meghasonlással tarkított. A húszas-harmincas évek fordulóján a proletkult, majd a harmincas évek második felében a zsdanovi doktrínák harcos elutasítója lett, s csalódottan, meghasonlását nem titkolva ítélte el a sztálini tisztogatásokat, amelyeknek ifjúkori kommunista barátai is áldozatai lettek. A szovjet–finn háború idején a finnek melletti elkötelezettségét hangoztatta. Szakított a párttal, és a második világháború éveiben már attól retteg, hogy a partizánok vagy az usztasa hatalom végez vele. 1945 után mégis siet kinyilvánítani elkötelezettségét Tito Jugoszláviája mellett, s a gyűlölt Sztálint zseniális stratégaként dicséri. Egykori pártbeli ellenfelei persze a hatalom csúcsán vannak, így 1952-ig nincs meghatározó szerepe a közéletben. Azután, két híressé vált beszédével ível felfelé pályája (az egyik a Jugoszláv Néphadsereg tisztikara előtt, a másik a ljubljanai írókongresszuson hangzott el), már a titói szocializmus elkötelezettje, s a kulturális közélet vezető személyisége. Aztán következett 1967, a Horvát Tavasz (1971) prológusát jelentő esztendő, a horvát irodalmi nyelv helyzetéről és funkciójáról szóló, ellenzéki hangvételű, demonstratív nyelvi *Deklaráció* ideje, amelynek ő is aláírója. Ismét fekete bárány lett.[12]

Tehát 1922-ben a magyar irodalom e két kiválóságáról értekezett az éppen megszületett Szerb–Horvát–Szlovén Királyság jugoszláv elkötelezettségű folyóiratában. Az április 11-ei számot azonban a Horthy Miklós kormányozta Magyarország bírálatának szánták. A tendenciózusságot két szerző írása il-

[9] Miroslav Krleža: *Borba za madžarsku izbornu reformu. Novo društvo* (1) 1918. sv. 1. 17–21.; sv. 3. 84–88.
[10] Miroslav Krleža: *Petefi i Ady dva barjaka madžarske knjige.* Nova Evropa Knj. IV. br. 11. 11. aprila, 1922. 341—354. (cirill)
[11] Krleža és Nietzsche viszonyáról l.: Frank Lindemann: *Die Philosophie Friedrich Nietzsches im Werk Miroslav Krležas.* Otto Harrassowitz, 1991, Wiesbaden.
[12] Krleža pályarajzához vö.: Stanko Lasić: *Krleža. Kronologija života i rada.* 1982, Zagreb.

lusztrálja: R. S. Seton-Watson: *Magjarska pod Hortijevom vladom* [Magyarország Horthy uralma alatt], Oskar Jászi (sic!): *Mađarski problem* [A magyar probléma]. Egy L. i. M. monogram mögé rejtőzködő szerző magyarok és jugoszlávok viszonyáról értekezik (*Mađari i jugosloveni*). Krleža irodalmi tanulmánya – látni fogjuk – sem mellőzi a Horthy-Magyarország „kritikáját". A cikkek sorát Kosztolányi Dezső Krleža fordította írása – *Uspomena 23. maja devetstotinaidvanajste godine* (Emlékezés kilencszáztizenkettő május 23-ra) – zárja.

Krleža ekkori magyar irodalmi szemléje lehangoló. Benne magyarsághoz való viszonyának Janus-arcú mivoltát szemlélhetjük, amely később, 1947-es magyarországi útirajzában – *Iz knjige Izlet u Madžarsku 1947* (Kirándulás Magyarországra 1947-ben) – teljesen eltorzul.[13]

Az 1922-es Krleža-szöveg a népvándorlás kori Kárpát-medence történetét felvázoló, a romantika kori horvát nacionalizmus szemléletével telített szubjektív, és a magyar honfoglalás, az államalapítás, illetve a magyar nyelv kialakulásának történetietlen, olykor dehonesztáló interpretálása. Szerinte a magyarok a hosszas ázsiai vándorlás közben sokféle etnikai közösséggel érintkezve érkeztek a Kárpát-medencébe, s csak itt, a „Duna mentén" váltak önálló etnikai közösséggé, nyelvük is itt kezdett kialakulni.[14] A „kiegyezéses Deák-korszak" hazug mítoszt alkotott a magyarokról, *„akik már ezer évvel ezelőtt alkotmányozó nemzetgyűlést tartottak (»pusztaszeri nemzetgyűlés«) és megteremtették a magyar grófok és a dzsentri pszeudomagyar schwarzgelb-szentistváni diktatúra alapjait"*.

Szent Istvánt *„tipikus avar Aposztatának"* nevezi, aki *„lerombolta a tatár bálványokat, hagyományokat és ereklyéket"*, *„és mint római-császári pannón misszionárius tűzzel és vassal irtotta az avarizmust, privilegizálva mindenütt a külföldi koloniális elemeket."* Árpád és Szent István népének nyelvéről lenézően ír: *„... a mocsarak mellett és a völgyekben megszületett egy gyászos idióma, amely se nem mongol, se nem dákoromán, se nem csuvas, se nem avar, se nem szláv, se nem germán, hanem valamennyi elem lerakódása, tarka és sűrű üledék."* Krleža rapszodikus személyiségével magyarázható, hogy mindezek után a *Halotti beszéd* kapcsán már azt állítja: *„ez a nyelv* [...] *csodálatosan és keményen zeng"*, benne *„a szláv szavakat még nem zúzták szét a tatár vokálisok"*, *„ez a* [...] híres *»sermo super sepulchrum« latin transzkripcióban a magyar nyelv akkori fázisának érdekes dokumentuma."* Szerinte ezt az új Kárpát-medencei idiómát a tatárjárás *„új ázsiai alkotóelemmel frissítette"*, majd az ázsiai horda elvonulása után, különböző események következményeképp (keresztes hadjáratok, járványok, éhség, pestis, kolera) a „perifériáról" *„újabb és újabb tömegek" zúdultak „kolonizációs tendenciával a Kárpát-medencébe"*, *„és a nyelvi s rasszbeli kép állandóan változott;* [...] *az a nyelv, amelyen a középkorban a halottakat temették, az se nem Kossuth, se nem Petőfi nyelve"*.

A magyar irodalom kései megszületése szerinte ezzel a viszontagságos nyelvfejlődéssel magyarázható, a *litteratura hungarica* ugyanis *„... mint orga-*

[13] L. erről: cikkünket: *Krleža 1947-es magyarországi útirajzáról. Hitel* 27(2014) 5. sz. 99–113.

[14] Az idézeteket saját fordításunkban közöljük a Nova Evropában megjelent szöveg alapján. L.: a 10. sz. jegyzetet.

Bártfa főterének házsora, keleti oldal, részlet (fotó: Guitman Barnabás)

nikus képződmény nem több háromszáz évesnél, így az európai irodalmak között a legfiatalabb." Az irodalomtörténet-írás szempontjait mellőzve nem vesz tudomást középkori latin és magyar nyelvű prózánk, kódexirodalmunk stb. emlékeiről, és nem tekinti irodalmi értéket jelentő alkotásoknak bibliafordításainkat, katolikus legendáinkat, s *„a reformációt jelentő fordításokat"*. Balassit is – *„első erotikusként"* – épp csak megemlíti, pedig néhány év múltán a magyar petrarkista *„ómagyar infinitivuszainak"* emlékére írja meg a *Sírni, sírni, sírni* című Ady-vers parafrázisaként *Tužaljkáját* (Gyászdal).[15]

Szavaiban a romantika korát idéző horvát nemzeti érzület munkál: *„A tizenhetedik század közepe táján Zrínyi Miklós horvát bán Bécsben kiadja az* Adriai tengernek Syrenaját, *amellyel lerakja a magyar eposz és a magyar irodalom alapjait."* A *horvát* származású Zrínyi lesz a magyar epika, egyáltalán a magyar irodalom megteremtője, további fejlődésének meghatározója. Zrínyi – mondja Krleža – *„... erők egész sorát szabadította fel, amelyek rendszeresen merítettek a szláv elemek forrásaiból..."* Majd így folytatja: *„a magyar történelem különböző és váratlan sorsfordulóin"* mindig *„a tiszta szláv sarjak – Zrínyi és Martinovics, Kazinczy, Kossuth és Petőfi – léptek fel aktívan" „a Dunatáj és a Kárpátok problémái"* megoldásának szándékával. Állítását bizonyítandó Martinovics *„republikánus halálára", „Kossuth gondolatgazdag beszédeire"*, Kazinczy *„írásaira: életművére, Petőfi forradalmi verseire"* hivatkozik.

Az európai irodalmak e *„legfiatalabb organikus képződményének, a magyar irodalomnak nyelve a 18-19. század fordulóján"* – ennek ellenére – *„a szegények és*

[15] István Lőkös: *Erlebnisse und Rezeption. Krležas Kerempuh-Balladen aus ungarischer Sicht.* Otto Sagner, 1999, München, 53–59.

a nyomorult földművesek és marhatenyésztők orgánuma". Ebből az elesettségből Kazinczy munkássága emeli ki, akinek nyelvújító mozgalma *„egybeesik a francia forradalom és ellenforradalom korával"*, s aki *„a horvát Martinovics bizalmasa,* [...] *az összeesküvés bűntársa"* volt, s ezért *„hét hosszú esztendőn át sínylődött a Habsburg börtönökben: Brünnben, Kufsteinben és Munkácson, ahol a rács mögött ugyanaz az eszme érlelődött benne, amely akkor valamennyi szláv nemzetébresztőnél megjelenik a Bugtól Krapináig, hogy ti. nyelv nélkül nincs nemzet."*

E megállapítása meglepő, mivel Krleža nincs nagy véleménnyel a szláv népeknek – így a horvát romantikának – nyelvi kimunkálását szorgalmazó és véghezvivő mozgalmairól.

Krleža tanulmányában felületességgel is szembesülünk. Petőfi közéleti líráját pusztán kordokumentumként látni és láttatni esztétikai félreértés is. Miként értelmezendő akkor a címbeli minősítés, amely szerint Petőfi – Adyval együtt – a magyar irodalom lobogója? A választ a Petőfi tájköltészetét méltató intuitív részlet kínálja: Petőfi lírájában *„van* [...] *valami, ami megállítja az efemer mulandóság folyamatát, s ami valóságként marad fenn legalább oly soká, amíg lesz magyar nyelv, s ez a* magyar táj. *Csendben, fedetlen fővel, ájtatos lélekkel kell közelíteni az ilyen Petőfi-vers szentségéhez, mert benne a Petőfi-vers szent titokként áldozik, s tárja fel a magyar föld titkát, amely itt először kap valamely magasabb, életszerűbb, kozmikus jelentést. E Petőfi-tájrajzok előtt a magyar föld nem létezett. Halottakat temettek bele valamely régi középkori nyelven (*»Sermo super sepulchrum«*), felettük rímekbe szedtek valamiféle katolikus himnuszokat* [...] *Petőfi versében születik meg, keletkezik és affirmálódik ez a föld. Az a fájdalom, amely itt e tűzvész pusztította csárda porladó omladéka felett süvölt, magyar fájdalom, a véres nap, az a vörös golyó az őszi ködökben, a láthatáron magyar nap; és magyar depresszió kadenciákkal és vággyal teli reménytelenség is a hatalmas síkságon, ahol az ember parányinak és magányosnak érzi magát, miközben feje felett fata morganák járnak táncot. Mindez ott él Petőfi verseiben, ma is oly elevenen, mint hetven esztendővel ezelőtt, amikor íródtak. Ki tudná e versből az alföldi éjszaka csendjét újrakölteni, amikor hull a hó, valaki lámpással megy át az udvaron, majd harangszó hallatszik valamely távoli faluból, hogy aztán elhalkuljon az öreg »Kutyakaparó« csárdánál a homokpusztában, ahol alig van több két-három bokornál, odébb meg, a dombtetőn egy szent fej nélküli kőszobra áll, nyakában egy rongyos tarisznyával, amit valaki sok évvel ezelőtt akasztott oda: Kívül-belül szomorú csárda ez / A Kutyakaparó..."*

A „Kossuth-párti", „negyvennyolcas" érzületű, az írói pályán Petőfi költészetének jegyében induló Krleža a magyar irodalom fejlődéstörténetének 1849 utáni, tragikummal teli korszakáról értekezve lírai töltésű sorokban szól a negyvennyolcat követő abszolutizmusról, illetve a korhangulat irodalmi vetületéről. A kép, amelyet fest, nem teljes, mindössze a Vörösmarty-líra negyvenkilenc utáni szakaszának bemutatására korlátozódik, s lényegében hiteles is. *A vén cigány* rövid, de intuitív interpretációja a horvát olvasóban fel tudta idézni az abszolutizmus korának *croatiai* viszontagságait is, amely korszakot máig így szokás jellemezni: 1849 után a horvátok azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésképpen – vagyis a „fekete-sárga", „kétfejű sasos" diktatúrát. *„Negyvennyolc után* – írja – *sötét űr támadt, amelyben megsemmisült, lerombolt*

házak sorakoztak, s a repedt kürtök képzetét fakasztó padlásokon, a törött gerendák között a szél kornyikált, s minden útkereszteződésnél hollók károgtak, csőrükkel vájva ki a felkoncolt lázadók szemét. Eme kétségbeeséssel teli napokban írta meg az akadémiai költő Vörösmarty legjobb versét, A vén cigányt. A vén cigány*ban egy egész magyar nemzedék csalódásait sikerült kifejeznie: összeomlott minden, a lélek valahová a sötétségbe menekült, kongott a szörnyű üresség…"*

E rokonszenvező sorokat követően hangnemet vált, az abszolutizmus korát követő „kiegyezéses korszak" rajzát a horvátság nemzeti érzületében sértett rétegének kiegyezésellenessége motiválja. Krleža szerint a kiegyezés kori magyar *irodalomban „eluralkodik a hipokrízis, a hazugságok, a virtuozitás és az üres formák. Az élet bürokratizálódott, a vármegyei dzsentri újságírók légióját foglalkoztatja tudósító- és regényíróként, akik mindannyian a fennálló rezsim panegirikuszait kezdték harsogni, hogy a népet az államalkotó tradícióval és a magyar etatista hazugsággal elkábítsák* […]: *dilettáns nevek egész légiója jelent meg, s így fabrikálódott a modern magyar történelem és irodalom."*

Általánosításait, a dilettáns publicisztika szintjét is alulmúló megállapításait csak tetézi az általa összeállított írói névsor: *„Garay, Bajza, a három báró: Jósika, Kemény és Eötvös, a famózus Jókai, Szigligeti, Arany, Tompa – ezek azok a fő pillérek, amelyekre a magyar irodalom épületét felhúzták a kiegyezéses Deák-korszak után."*

Irodalmunk kiegyezés előtti és az 1867-től a századfordulóig ívelő szakaszáról ennél igaztalanabb és felületesebb sorokat aligha írtak. Az előítéleteknek ez az elegye Krleža zsigeri kiegyezésellenességével magyarázható, amelyet életművében több alkalommal is megfogalmazott, egyebek között a *Mars, a horvát hadisten* (*Hrvatski bog Mars*) című novellagyűjteményéhez fűzött jegyzeteiben. A *Kiegyezés* fogalmát magyarázva kifejti: az 1867-es *„osztrák–magyar kompromisszumot"* a *„horvát szábor* [nemzetgyűlés] *nem ismerte el"*, s Ferenc Józsefet *„formális hozzájárulása nélkül"* koronázták *„horvát–magyar királlyá, egy év elmúltával Levin Rauch horvát bán egy manipulatív szábori választás következményeként a magyarokkal kompromisszumot kötött 1868. november 8-án, amely »Kiegyezés« néven alapvető horvát állami törvény lett, és az 1918-as összeomlásig volt érvényben."*[16] Történelminek szánt definíciója így hangzik: *„Hat-hét abszolutisztikus erőszaktétel, oktrojálás és kabinet-diplomák, legfelsőbb dekrétumok, ukázok és trükkök után egy nyavalyás báró színleges választások alapján a magyar grófokkal holmi színleges arrangement-t csinált. E csalások neve* »Kiegyezés« *lett, mely ideálként csillámlott a mi polgári üzletező politikusaink előtt, miközben ostoba játékot űztek a belgrádi udvarral…"*[17]

A fentiek cáfolataként horvát identitású, kiváló történészünket, Sokcsevits Dénest idézzük: az 1868-as Magyar–Horvát Kiegyezéssel *„a horvátok a korabeli Európában egyedülállóan széles körű autonómiát kaptak…"*,[18] ami – egyebek között – horvát nyelv-, címer-, zászlóhasználatot, a hadsereg horvát egységeinél horvát vezényleti nyelvet, a közös parlamentben előbb 29, majd végül 40 horvát képviselői helyet, a parlamentben is anyanyelv-használati jogot jelentett,

[16] Miroslav Krleža: *Magyar Királyi Honvéd Novellák.* Ford.: Sinkó Irma. 1952, Újvidék, 194.
[17] Uo.
[18] Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig.* 2011, Bp., 378.

s – legnagyobb engedményként – a középkorban a török hódításig Magyarország részét alkotó három szlavón vármegye Horvátországhoz csatolását.[19]

A horvát írónak tudnia kellett, hogy az általa jellemzett korszak reprezentatív költője Arany János, horvát és szerb fordítások alapján pedig azt is, hogy a regényíró Jókait Európa-szerte nagyra becsülték és olvasták,[20] s hogy Eötvös, Jósika és Kemény Zsigmond a modern magyar regény úttörői és megteremtői voltak. Meglepő, hogy Gyulai Pál és Vajda János nevét le sem írja, s Ady lírájának beható ismerete ellenére sem érzékeli: Arany János nélkül sem Ady Endre, sem Babits, sem Kosztolányi nem lett volna azzá, ami lett. A névsorában szereplőket a „dilettáns" jelzővel illetni – lebecsülés. Eötvös, Jósika és Kemény esetében a „három báró" számjelzős szerkezet pejoratív, bennük nem az írót, a feudális arisztokratát kívánja láttatni. Nem különbek a századvég és a századforduló korát minősítő sorai sem.

Krleža úgy vélte: ez a társadalmi bázis adja e néhány év(tized) *„különféle történelmi, romantikus, biedermeieres, negyvennyolcas, sovén, nacionalista-pánturáni stb. témákkal teli irodalmat, amelynek szerzői: Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Bródy Sándor, Lengyel Menyhért, Pekár Gyula … és mások."* Az általuk teremtett *irodalom „[…] dekadensen kozmopolita, európai-nagyvárosi, ízetlenül édeskés, dekadensen erotikus és ez a fölösleges bizarréria irodalmilag affirmálódik bennük, s cizellálódik a nyelvben mind erőteljesebben és kifinomultabban. Ez az irodalom dominánssá vált, de produktumai, amelyek a pesti közönséget és a Nyugat nagyvárosi salakját meghódították, semmiféle kapcsolatban sincsenek a magyar élet és a negyvennyolcas, jakobinus magyar nemzeti ideálokkal és vágyakkal."*

Változást ebbe a „bonyolult", s egyre elkeserítőbb társadalmi közegbe a századforduló „politikája, publicisztikája és irodalma" hoz egy új nemzedék fellépésével. A *Világ*, a *Huszadik Század* és a *Nyugat*, s a „szociológus Jászi" körül „csoportosuló értelmiségiek", „haladó írók" és néhány „baloldali demokratikus párt liberális törekvései és a Renner-féle szociáldemokrata filiálé" együttesen *„a grófi, vármegyei, feudális dzsentrimentalitás erődítményének kapuját döngető"* fellépése, a *„fekete-sárga dinasztia és a zsidó kapitalisták etatisztikus vállalatai"* elleni lázadást jelentik. A forrongás e lázas atmoszférájában a magyar irodalom történetének „új fejezete" kezdődik, amelynek főszereplői: *„a nagy tehetségű Móricz Zsigmond, aki regényeiben a vármegyét és a hősök egész falanxát ábrázolja, akik a régi mentalitással folytatott küzdelemben buknak el; az ellentétek bizarr lírikusa, Kosztolányi, aki keresztre feszíti az embert, aki arra ítéltetett, hogy a nagyvárosban kallódjon, ám távlatok és a messzeség után vágyakozik; Babits, a nyelv virtuóza, aki a modern líra legjobb eredményeit ötvözi a magyar asszonánccal, és a tehetséges kritikusok egész légiója, akik egyöntetűen bizonyítják, hogy az új magyar irodalom elérte a korszerű európai színvonalat."*

[19] Uo. 372–375.

[20] A Jókai-művek szerb és horvát fordításainak bibliográfiáját l.: Imre Ban – Janoš Barta – Mihalj Cine: *Istorija mađarske književnosti*. 1976, Novi Sad, 367–373.

Krleža pályáját életre szólóan meghatározta a Galilei-kör és Jászi munkásságának megismerése s – talán – egykor pesti körökben emlegetett, ám megbízható dokumentumokkal máig sem bizonyított magyar írói ambíciói is. Jászi munkásságát behatóan ismerte, 1918-ban a magyar választójogi reformért folytatott küzdelemről értekezve, de az Ady-nekrológban is (1919) több jelét adta a magyar szociológus és életműve iránti érdeklődésének. 1922-ben, Jászi zágrábi látogatása idején találkoztak is,[21] ám a magyar politikus hűvös és tartózkodó magatartása miatt a kapcsolat folytatás nélkül maradt.[22]

A Nyugat-nemzedék rokonszenvező bemutatása már a dolgozat Ady-portréjának exponálása. Miként a Petőfiét negyvennyolcban – fogalmaz tovább –, *„ez a nemzedék is megtalálta vezéralakját"*, Ady Endrében nevezetesen, aki *„egy egész generáció és egy egész korszak szellemének pregnáns kifejeződését és szintézisét jelentette." „Ady, mint irodalmi fenomén* [...] *egy ellipszisként jellemezhető, amely két fókusz között két alapvető intonáció körül forog"*: Petőfi jakobinus lendületű, „a zászlót a végső győzelemig" őrző poézise és *„Vörösmarty hegedűszó melletti, vén cigányos kocsmai siralma"* között. A *„kettő között hajladozva"* a *„nyomatékos extremitás"* képzete jelenik meg benne, s ekképpen költészete *„a magyar problémák mindenre kiterjedő skáláját jelenti."* Petőfies ez a líra akkor is, amikor megalkotója *„a Dunatáj és a Kárpátok valamennyi népének identitásáról dalol elragadtatással, s a* Magyar jakobinus dala *dunatáji népsorsot idéző, a magyar, oláh, szláv bánat"* azonosságát konstatáló strófáit papírra veti.[23] Amikor Ady *„...látnokian, világosan maga előtt látja az egész Kárpát-medence vízióját, és ezt a mongol–avar–szláv–oláh és sváb amalgamizált* [...] *keveréket"*, késztetést érez lerombolni *„az ázsiai zsoldos mentalitás erődítményeit, amelyeket már elmagyarosodott elődei: Martinovics, Petőfi és Táncsics is megpróbáltak lerombolni"*. Petőfies radikalizmus jellemzi Ady költészetét akkor is, midőn a „királyság Szent István-i koronája" a hatalom szilárdságát jelképezte *„a grófok és a bankárok szankcionális diktatúrája, a zsandárság és a szoldateszka... korában"* s *„a magyar Gubec Mátéról verselt, az oláh Dózsáról"*, akit Gubec Mátéhoz hasonlóan *„tüzes vassal koronáztak meg"*.

A magyar nyelv igézetétől s ifjúkori magyarságélményétől szabadulni haláláig sem tudó (valójában nem is akaró), a magyarságot gyakran szeretve gyűlölő és gyűlölve szerető Krležánál a Kárpát-medencei szlávságot a honfoglalás óta asszimiláló magyarság „krležai motívumát" nem nehéz felismerni az „elmagyarosodott " Martinovicsra, Petőfire és Táncsicsra történő utalásokban. Dicséri Ady „progresszió" melletti elkötelezettségét, forradalomváró hitét, de költői habitusának, személyiségének további jellemzőiként *„parnaszszista, dekadens, betegesen erotikus és nőiesen puhány"* voltát emlegeti. Ámulatba ejtik viszont Ady kuruc versei, amelyben *„...oly melegséggel szólal meg, mint a*

[21] *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. 2001, Bp., 258.

[22] Jolán Mann: *Krležina nepročitana Hungarica* (Nepoznati hungarološki tekstovi rukopisnoj ostavštini Miroslava Krleže. In Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XV. 2013, Split-Zagreb, 71.

[23] Saját fordításában a vers két strófáját idézi: *„Iz hiljade mlakih čežnja / zašto ne bukne / vulkan plamene volje? / Ta magjarska, slovenska, vlaška bol / večno te ista bol je? / Naše sramote i porazi / su hiljadugodišnji jadi! / O zašto se ne golimo / na girućoj barikatdi?"*

violoncello és Rákóczi rebelliseinek tragikus sorsáról zeng", a kurucokról, *„akik fellázadtak Bécs ellen"*, majd a bukás után itáliai és konstantinápolyi emigrációba vetette őket a sors, miként később „Kossuth katonáit", a dolgozat megírása idején pedig az úgynevezett magyar forradalmak (1918-19) köztársaságpárti és szocialista résztvevőit. *„Ezek a kuruc versek* – írja – *a litániákhoz hasonlóan, a primitív népi műtárgyak, paraszti gótikus faragványok mágiáját hordozzák, amelyek durva, elnehezült kezek alatt formálódtak, szögletesen és ormótlanul. Érdemes lenne e nyelvi virtuozitás mélyebb elemzéséhez kezdeni, hogy kellőképpen kiemelkedjék egy ilyen adys kuruc vers plasztikus, modern technikai csúcsot jelentő nagysága, amelyben primitív, plebejusi tömörségben kondenzálódik mindaz, amit a magyar Fatum könyvébe bejegyeztek, s amelynek matematikai pontossággal be kellett következnie."*

Az Ady-életmű valamennyi, általa is fontosnak ítélt dimenziójának bemutatására – terjedelmi korlátok miatt – nincs módja, így *„az élet gazdag költői orkesztrációjából csupán néhány hangszínt kíván kiemelni"*. Így a Párizsból hazatérő Ady *„a nyugati nagyvárosi melankóliát hozta magával, a »halál rokona« volt, és a provinciális akadémiai környezetbe a vers forradalmára lett"*. Költészete a sivár, *„provinciális"*, végletes, *„láncra vert magyar élet" „nagy lírai perspektívájának intonációja"*, amelyben *„a nemesi, petőfies-negyvennyolcas, liberális, lateiner környezet"* színei éppúgy megjelennek, mint *„a magyar puszta gazdag téli tája"*, *„kétségbeejtő* [...] *kintornától hangos, piszkos Pest"* képei, vagy éppen *„a meghitt, provinciális kisvárosok"* hangulata. Az életút alkonyán keletkezett kötet, a *Halottak élén* a pacifista Krleža szemében világirodalmi szférába emelő költői teljesítmény.

A későbbi, 1930-as Ady-esszé ígéretét hordozó, szűkös pályarajzot a *Nova Evropa* magyar számának az ellenforradalmi Magyarországot támadó célzatosságához igazodva balos zárlattal fejezi be: Ady, *„noha annak poétája volt, a commünt nem érhette meg, előtte ment a halálba"*. Hasonló szűkszavúsággal mond véleményt a *Nyugat*-nemzedék és a kommün viszonyáról: *„a magyar irodalom számára a kommün organikus törést jelentett, a modern, nyugati szemléletű írók számára ugrás volt a sötétbe. A magyar írók egész galériája* [...] *vesztette el kapcsolatát az élettel és elhallgatott"*.

Arról sincs sok mondanivalója, hogy milyennek látta az irodalmi életet a proletárdiktatúra idején, mindössze ennyit ír: *„a forradalom napjainak felfokozott ritmusában fiatal nevek egész falanxa lépett elő,* [...] *ami a Kozmopoliszba vezető utat jelentette, s az európai forradalmi, internacionalista csoportok megfelelője volt."* Kik voltak e „falanx" tagjai? A kérdésre Krležának nincs konkrét válasza, a bukás utáni sorsukról is csupán ennyit mond: *„ezek a legfiatalabbak most a köztársaságiakkal külföldre menekültek a fekete-sárga szoldateszka terrorja elől"*. Az akkori jelen (1922) Magyarországán az élet ugyanis *„a negyvennyolc utáni veréséghez hasonló"* – lévén, hogy *„a Kárpát-medence felett a Boldogságos Szűz Mária hidalgójának kísértete jár"*, aki nem más, *mint „*[...] *a Habsburg zászló lovagja, a magyar Szent Korona jegyese, Őfőméltósága Horthy Miklós admirális..., aki az ezeréves Királyság kormányzója* [...]*"*, akinek jóváhagyásával *„jezsuita bandák* [...] *gyilkolják a népet"*, az ellenforradalom „tollnokai" pedig *„szonetteket írnak Árpádról és Szent Istvánról és a magyar győzelemről. Ez a magyar irodalom ma a szerencsétlen nép vérével íródik"*, miközben *„a folyók hullákat sodornak és vetnek partra, a lágerekben pedig járványoktól*

és az éhségtől hullanak az emberek." Ezúttal nem áll elő számottevő írói névsorral, mindössze három személyt nevez meg: a két sikeres színpadi szerző, Lengyel Menyhért és Molnár Ferenc, valamint Rákosi Viktor nevét írja le. Ami a húszas évek elején a magyar irodalomban történik – véli –, merő hazugság, „[…] *nem irodalom, nem értelem, szív, hanem papír és »blöff«: zsidó konjunktúra, profit, reklám, katolikus egyház, császári és királyi »Waffenrock«, s »k.u.k. Dienstreglement«, s ennek kevés köze van a magyar irodalomhoz."*

A már 1920-ban egy a kommunisták szervezte zágrábi gyűlésen, pártaktivistaként, a *„magyarországi fehér terrorról"* szónokló Krležától 1922-ben más vélemény nem volt várható. A *Nova istina* című lapban közölt szöveg szerint „Krleža elvtárs beszéde" („govor druga Miroslava Krleže)" ezúttal a magyar kommün iránti szolidaritást kifejező szavakkal zárult: *„Az éhség, a blokád és az exponens antant seregek elleni harcban a magyar kommün hősként esett el. A csata elveszett, de nem ez volt az utolsó ütközet. A nagy szocialista átalakulás komplexumában, mely a történelmi Európában végbemegy, a magyar kommün eleste csak egyetlen széjjeltört kard. Mert ahogy az udvari marsallok azzal a tudattal közölték a francia királyokkal a rájuk váró halál hírét, hogy a királyság eszméje a király halála ellenére is tovább él* […], *úgy mi hasonlóképpen hisszük azt, hogy a szabadság eszméje nem halt meg, sőt újra fel fog támadni."*[24] E beszéd a bécsi kommunista emigráció szellemét visszhangozza, a kommunizmus ideájával szembeni optimizmusát a szovjet rendszerrel kapcsolatos illúziója táplálta.

Az 1930-as Ady-esszé s az 1922-es tanulmány textusát egybevetve felmerül a kérdés: mi magyarázza a Németh László méltatta esszében megjelenő szelídebb hangvételt? A témában történt alaposabb elmélyülésre gondolhatunk, s nem is alaptalanul, hiszen Krleža esszéírói munkássága csúcsán (Rilkéről, Proustról, G. B. Shaw-ról, Thomas Mannról, Goyáról stb. értekezik az Ady-esszét is tartalmazó *Eseji* [Esszék] kötetében)[25] széles körű tájékozottság birtokában nyúl újra az Ady-témához, egyéni színezetű, kiforrott művészetszemlélet birtokában. S kérdésünkre e szemléletváltás kínálja a választ. Már utaltunk rá: a húszas-harmincas évek fordulóján konfliktusa támad az ún. „szociális irodalom" (Jugoszlávia kommunista íróinak csoportját nevezik így) a művészi alkotómunka szuverenitását a pártdirektíváknak alárendelő képviselőivel, az 1929. január 6-án I. Sándor király által bevezetett diktatúra után pedig a jugoszláv népek demokratikus egysége bizonyult reménytelennek. Mindez politikai nézeteinek újragondolására késztette, aminek hozadéka az 1933-as *Előszó Krsto Hegedušić »Dráva menti motívumok« c. albumához* címet viselő, a pártdirektívákkal szembeforduló, szuverén esztétikai elveinek deklarálását tartalmazó tanulmánya.[26] 1930-ban az Ady-életmű méltatásához már ezzel a szemlélettel kezd újra.

[24] *Protiv bijeloga terora U Mdžarskoj. Govor druga Krleže.* Nova istina II, br. 30. Zagreb, 27. I. 1920. g.
[25] Miroslav Krleža: *Eseji.* 1933, Zagreb.
[26] Krsto Hegedušić: *Podravski motivi. Trideset i četiri crteža. S predgovorom Miroslava Krleže.* 1933, Zagreb, 5–26.

JUHÁSZ ANTAL

„HA ESTE MÖGKOPPASZTJÁK, REGGELRE KITOLLASODIK"

Tanyai életutak

Amikor a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben idős parasztembereket kérdezgettem sorsuk alakulásáról, gyakran tettem föl magamnak a kérdést: Mit képes fölidézni emlékezete „mély kútjából" a megkérdezett, a bizalmába fogadott idegen számára? Mi az, ami az emlékek töredékeiből az egyénre magára jellemző, és mi az, ami általános érvényű? Időben meddig nyúlik vissza az emlékezete? Ezek a kutatásom számára alapvető, elvi kérdések, de fontosak akkor is, ha pusztán a megnyilatkozó életének megismeréséről van szó. A kutató célja nem lehet más – számolva a befogadás korlátaival is –, mint az adott esetben egy paraszti életút alapos megismerése.

1.

Amikor a jakushegyi tanyán Fodor Jánost fölkerestem, vejével egy nemrég kivágott öreg gyümölcsfát fűrészelt. Derűs arc, ősz, tömött bajusz. A tisztaszobában ültünk le. *„Úgy vagyok én, mint majsai szamár a ködben"* – kezdte a szót, szürkehályogműtétjére és idős korára utalva.

Szeged-Alsóvároson keresztelték. A család csak két és fél hold örökföldön élt. Négyen voltak testvérek, korán árván maradtak. Hétéves, amikor anyja, kilenc, mikor apja halt meg. Az árvaszék az édesanyja öccsét jelölte gyámjának, aki rövidesen elszegődtette bojtárnak Ördögh György gulyásszámadó keze alá, az alsótanyai *Laposjárás*ra. Gyertyaszentelő (febr. 2.) napján volt a gulyásfogadás, amikor a pusztai kapitány és a gazdaközösség a számadókat fölfogadta. A bojtárokat már ők szegődtették.

„Először bornyúhajtó gyerök vótam – emlékezett –, *aztán második bujtár, utóbb számadó bujtár. Az ökorcsordánál vótam, ahun ezren fölüli marhát legeltettek. Egy falkánál a számadó mellett öt bujtár szolgált: a számadóbujtár, második bujtár, harmadik bujtár, a lakos és a kisbujtár. A lakos nappal főzött és aludt, mert éjjel ő vigyázott a falkára. Hét évig vótam a Laposjáráson, utána az átokházi baromjárásra kerűtem, Fődi István számadóhon.*

Gyerökkoromban április elején verték ki a jószágot, ősszel Andrásig (november 30.), némelykor december elejéig tartották kint a pusztán. Mikor beszegődtem, 20 forint vót a béröm, aztán fölhaladt 110 forintra.

A számadóm, Ördög Gyura többször elbeszélte azt az esetöt, ami a „Hóttfák"-nál mögesött negyvennyócban a Laposjáráson.

Két honvédtiszt menekült arra kocsin. Üldözték űket, de rájuk esteledött. Bemöntek a mérgesi gulyáshon, Váli Imréhön. Hárman vótak: a két tiszt mög a kocsisuk. Mögkérték a feleségit, adna-e éjszakai szállást.

Azt mondja a számadó felesége:

– Ha a bujtár beleegyezik – mert a számadóbujtár éppen a gulyástanyán dógozott, segítött az asszonynak.

A bujtár azt mondta: Tűle maradhatnak.

Így a katonatisztök bemöntek a tanyába. Jól érözték magukat. Vótak a Válinak apró családjai. A tisztök barátkoztak velük, játszottak, aztán egy-egy aranyat adtak a családoknak.

Mikó a bujtár elvégezte a dógát, bemögy. Hát a gyerökök dicseködnek vele, hogy mit kaptak a tisztöktül. A bujtár kézbevötte. Nézi. Fényös, hát ez arany, igazi aranypéz!

Mögvacsoráztak. Kérdözi az egyik tiszt a bujtártul: elvinné-e őket még az éccaka Szabadkára?

– Löhet, ha a számadóm mögengedi.

– Mikor köllene indulni?

– Két-három óra tájt szoktunk indulni.

Vacsora után a bujtár kimönt a számadóhon. Elmesélte, hogy mit látott, az aranyakat és hogy mire kérték a katonatisztök.

Váli átüzent a másik számadóhon. Valami Meszesnek hítták. Elkezdte mondani, kik vannak a lakásán. Ha elviszi a bujtár űket, mennyit ígérték neki. Hát még mennyi péz lehet náluk a ládában…

– Mög fogjuk támadni űket – mondta Váli Imre. – Két órakó induljá el velük – így a bujtárnak. – Mikó a járáson az egyik ló elesik, akkó ugorjá le a kocsirul. Szaladj, amőre látsz, mert tisis mög fogsz dögleni. Vagy ha az első revorver lüvést hallod, akkó is szaladj, amőre tudsz.

A bujtár visszamönt a gulyástanyára. Készülődött. Két órakó szólt a tisztöknek. Azok elköszöntek, három aranyat adtak az asszonynak.

Kocsira ültek, elindultak. Kiértek a nyílt útra. A bujtár azt mondta:

– Vigyázzanak. Ha kiérünk a pusztára, mögtámadhatnak minket.

– Ha lűnek, lüvünk mi is.

A bujtár más úton akart mönni, de igen buckás vót a puszta, ezér csak visszatért a szabadkai útra. Mikó a buckák közül kiért a kocsi, az egyik ló fölbukott.

– Engöm möglűttek – kiáltott az egyik tiszt.

A bujtár leugrott a kocsirul és elszaladt.

A tisztöket mind agyonlüvöldözték, a kincsöt, amit egy nagy ládában vittek a kocsin, magukkal vitték.

Utána való napokban tanáltak a hóttakra az útonjárók. Eltemették űket. A számadókat utóbb nyomozták, el is ítélték űket, de a bujtárt nem büntették mög.

A két meggyilkolt honvédtiszt: Gracza László és Záhony István emlékezetére tizenkét tölgyfát ültettek. A tanyaiak az emlékhelyet „Holtak fái"-nak (Hóttfák) nevezték. Öreg Fodor János hozzátette: *„Mikó arra legeltettem, mindig vigyáztam, hogy a jószág ne dörgölőzzön a fákhon, nehogy kárt tögyenek bennük."*

Fodor János 1909 őszén berukkolt katonának. Négy esztendeig viselte a mundért, majd 1914-től újabb négy évet töltött „az ország használatában". A háború után nem ment vissza pásztornak, hanem gazdálkodáshoz fogott.

Szeged városa 1922-ben parcellázta a Vágójárásnak nevezett közlegelőt a Fogadalmi templom építési költségeinek előteremtésére. A tízholdas földek bérbeadása nyilvános árverésen történt, ahol a parasztok egymásra licitáltak, és ezzel gyakran fölverték a haszonbéreket.

„Bóka Mihállyal fogtam ki egy tizedöt. 12 mázsa 60 kiló búzaérték volt az évi árendája. Az árverésön ki köllött fizetni félévi bért és utána háromévi árendát. Én öt holdat fogtam ki. Négy lóval, vagy négy ökörrel szántottuk a gyöpet, faekével, vasekével, kinek mi volt – fél sukk mélyen szántottuk. Én összefogtam apámmal, Bókának egy zákányi gazda szántotta a földjit és ledolgozta a szántást. Első évben búzát és rozsot vetöttem, egy holdon 6-8 mázsát adott. Bóka kukoricát vetött, ha mögkapálták, az új gyöptörés jó termést adott.

Huszonhatban a Kisvasút dűlőben hárman fogtunk ki tíz holdat. Azt a födet a tanyai kisvasút építésére osztották. Vecsörnyés Mátyás négy holdat, özv. Szabóné, Vecsörnyés Etel négy holdat, én két holdat béröltem. Ennek évente 220 pengő volt az árendája. A födemben vót egy nagy bucka, azt kocsival hordtam el a laposba. A harmincas években szőlőt telepitöttem tobb mint ezer szögölön."

Fodor János a tanya körül hét hold örökföldet művelt. Ehhez a közlegelő parcellázásakor ugyanannyit bérelt, így homoki kisparaszt volt, amikor az agitátorok beszervezték a ruzsai termelőszövetkezetbe. 1968-ban a Napsugár Téeszben 234 ember, a tagoknak közel 40 százaléka volt hatvan év fölötti vagyis téesz-nyugdíjas, mint ő. Az árvagyerek gulyásbojtár Szeged városi kisbérlő, majd törpebirtokos lett, öregkorában pedig nyugdíjasként élt lánya családjával a jakushegyi tanyán.

(Lejegyeztem 1968-ban, emlékező: Fodor János, szül. 1888., Ruzsa)

2.

Bozóki András 1881-ben született Szeged-Királyhalmon, a várostól 35-36 kilométerre fekvő tanyán. A közeli Horgos községben keresztelték, melyet 1920-ban a trianoni békeszerződéssel Szerbiához csatoltak. A szűkebb határrészt *Keljfel*nek emlegették. Horgosi, martonosi családok telepítettek ott szőlőt, és korán kellett kelniük, hogy időben a szőlőbe érjenek – innen a határ népi elnevezése.

Szülei tíz hold városi bérföldön éltek. Tizenegy gyermekük született. Andrást tízévesen *kanászgyerök*nek szerződtették. Cseléd volt, majd napszámos és részes munkákat vállalt.

„Mikor mögnősültem, apámtól kaptam egy rozskenyeret mög egy disznólábat. Pár hónap múlva elmöntünk más házába lakónak. Legénykoromban spóroltam egy kis pézt, abból vöttem egy üszőbornyút. Eladtuk a bornyút, vöttünk egy fejőstehenet. Elmöntem egy gazdához, hogy aratáson részt fogjak. Fölfogadott, le is arattunk, de közben elfogyott a kenyérnek való. Kértem ötven kiló rozsot előlegbe. Adott, majd lefogta a részemből. Hat mázsa rozsot kerestem akkor. Mögszeretött a gazda, adott sarnyú-kaszálást is napszámba. Jó napszámot fizetött: 1 forint 10 krajcárt.

Mondtam az asszonynak: próbáljunk mást, feleségöm, gyerünk el kapásnak szőlőbe, ahhon értünk.

Elmöntem Horgos-Királyhalomra. Egy pékmestörrel mög is egyeztem, tizenegy hold szőlőt fogtam ki tőle. Azt mondja: Egy holdat vess be dinnyével felibül. Úgy is lött. Amikor először mögszödtem a dinnyét, 93 mázsa lött. Hordtam kocsin a szegedi mög a szabadkai piacra. Vót egy malacunk. Möntünk részibül kukoricát szödni, hogy möghizlalhassuk. Akkó Halastelekön vót eladó tíz hold jó termő bérlet, új ház is vót rajta. Lött annyi pézöcském, hogy mögvöttem öt holdat a kis házzal, a másik öt holdat apósom vötte át.

Aztán jött a háború (...) Egy mérnök volt a földszomszédom, a háború után eladó volt 16 holdja, benne szőlő és jó kaszáló. A széna kedviért mögvöttem. Huszonnégyben fogtam a várostól még tíz hold járásföldet. Árendája egy mázsa búza volt holdanként. Ezt évente kétször fizettük, májusban mög novemberben. Olyan bicke-buckás homok vót, de vót benne vízállás is. A gyöpet ásóztuk, némely részit négy lóval szántottuk, aztán kocsin hordtuk a földet a laposba. Két lovam volt, mög az öcsémnek kettő, összefogtunk vele. Leginkább kukoricát vetöttünk, köztesnek babot vagy dinnyét. Egy évben kölest is vetöttem. Az jó termött."

Bozóki Andrásnak tíz gyermeke született. Nyolc 1968-ban is élt. A család keze munkájával erős tanyai gazdaság létesült az ásotthalmi homokon. 1945-ben házat épített Városatanyán, a közeli tanyaközpontban, és 66 éves korában a tanyáról a falusodó központba költözött. A volt Szeged városi kisbérlő az örökföldes tanyai gazdák példáját követte.

(Lejegyeztem 1968-ban, Ásotthalmon.)

3.

„Szögedi fődön születtem. Gajgonyán, A tanyát apám jussóta az apjától, aztán mögváltotta a testvérségtül a fődet, így lött négy holdja. Vót két lovunk, egy csikó, fias tehén, nevelt magdisznót, három-négy anyabirkát a szaporulatával. Fél hold legelő vót bekerítve a tanya mellett.

Tíz családot szült az én anyám. Kevés vót a főd, eljártunk az urasághon felesködni. Engöm mög elszegődtettek cselédnek, mikó nyóc éves vótam. Iskolába köllött járni, de a gazdák jóba vótak a tanítóval, elintézték, hogy ne kölljön járni. Legelsőbb két kisgyerökhöz fogadtak mög dajkának. Nem kaptak lányt, mer azok Szögedre szerettek eljárni cselédnek, nem szerettek harmatba járni. Azt mondta a gazda – Balog Józsefnek hítták, a gazdaasszony mög Nagy Terka vót –, amíg nem jó, üsd! Fél évre öt forint vót a béröm, mög mostak, varrtak rám. Józsefkó álltam helyre, aztán kimaradtam az iskolábul.

A másik esztendőben mindönös vótam Barát Istvánnál. Libapásztor, kanász, dajka vótam, mindönös. Két családja vót a gazdának: nyócéves gyerök mög egy kisebb lány. 15 hód fődjük vót és még akkó elmöntek az urasághó kukoricafődért, krumplifődért. Én addig a családjaikat ajnároztam, mög a jószágokat. Apám alkudott a gazdával, 10 forint vót a béröm fél évre, mög a mosás, varrás. Azt mondta apám: Ennél ócsóbban nem adom a gyerököt. Arra nagyon vigyázott, hogy legálább egy gúnyára való möglögyön.

Emlékszöm, lóval nyomtattunk. Ott álltam az ágyásban, két lovat hajtottam. Olyan melegöm vót, a szömeim maj kisűtek, de csináni köllött. Kilencéves vótam, már akkó a más kenyerit öttem. Nem mondhatom, a kenyeret nem sajnálták. Szalonnát is vágtak hozzá. Ha nem tudtam mögönni, azt mondta az öreg gazdasszony: Tödd el,

majd mögöszöd! Én mán untam, mindég kenyér, szalonna. Az öreg gazdaasszony rám kajabált: Széthasítalak! – Elszaladtam, három napig vissza se möntem. A kapitány aztán mögfenyigette az öregasszonyt. Nem vót cselédkönyvem. Be köllött mönni a városra cselédkönyvet váltani.

Az istállóba aludtam a szénatartóba, a lovak faránál. Én hamarabb ébredtem, mint a gazdáék. Elsőbb a jószág alatt a dudvát szétráztam, szalmát szórtam rá. A gazdasszony mögfejt, aztán kierigettem a teheneket a kerítésbe, a borjúkra rákötöttem palókát. Akkorra fölkeltek a gyerökök, azokra köllött vigyázni. A gazdáék fejés után elmöntek dógozni és sütéttel jöttek haza. Falkával vót a disznó, sok aprójószág, liba, azt mind én őrőztem. Vót nekik sok meggyfájuk, cseresznyefájuk. Kimöntünk szödni, neköm a fa högyibe köllött szödni.(...) Mindég foglalkoztattak. Fél óra pihenés se vót. Itt is Józsefkó álltam helyre és Szentmihályig. Akkó mán fázott a lábam, sütötte a dér a talpamat. Mikó hazamöntem, én apám vött egy lábbelit, ruhát.

Következő esztendőbe öregapámékhó adtak oda. Röndös kanász löttem. Űnáluk a pásztorgyerök kikorosodett, ott vótam három esztendőben. Onnan jártam a gajgonyai iskolába. A könyvet vinni köllött a legeltetésre, de hiába mondtam én a leckét, ha szaladni köllött a disznó után. Négy osztályt jártam, de – hallja – a katonaságnál többet tanútam. Ott öt iskolát végeztem. Legutóbb szanitéc löttem. [...]

Öregapámnak vót egy lánya, az előtt mög nem bírtam állni. Legényt tartott, bálba akart mönni, de nem engedték. Öregapám elmarkóta a haját, a fejit verte a sublót tetejibe, amíg nem mondta utána, hogy: „Nem mögyök a bálba." Gőgős, büszke lány vót.

Öregapámnál kaptam egy süldőt, 25 forintot egy esztendőre. Sokallták a bért. Mögmondtam nekik, nem maradok tovább. Hazamöntem.

Akkó apám elszegődtetött Ördög Antal gazdához. Ott két esztendőt húztam ki Szentgyörgy-naptól Szentgyörgy-napig. Vót két fejőstehén, három ló, ezöket köllött kormányozni, mög télön ötetni. A harmadik esztendőbe is hittak vissza, de nem maradtam.Vót nekik egy nagy székjük, arasztos kotúra, le vót a csatak kaszálva pár holdon. Engöm délbe kikűdtek gyűjteni. Latyakos vót víz a rönd alatt. Favillát adott a gazda. Lemék, három-négy röndöt összehányok, hát eltört a favilla. Bemék: – Mér gyüttél be? – Eltört a villa, szujos vót. – Az mondta gazda: Lefogom a bérödbül. Én mög visszaszóltam: A maga kezibe nem törhetött el.

No, december elejin azt mondja a gazda: Eredj haza, mondjad apádnak, ideád-e harmadik esztendőre is? – De mán ezön a nyáron a kaszanyél is a kezembe vót. A szomszéd gazda látta, hogy bírom a dógot, elhivatott magához. Decemberben le is foglalózta, pézt adott, Szentgyörgykor álltam az új helyre. Utolsó este azt mondták: »Estére kitolókása lössz«. Köleskását főztek, sült a végzéskalács, az vót a szokás.

Ördög Antalnál egy malac, egy mázsa rozs, 25 forint vót a béröm. Széll István, az új gazdám féléves süldőt, egy mázsa rozsot, 110 forint pézbért és zsebpézt adott. 100 láncos nagygazda vót. Ott bérösködtem, amíg be nem rukkoltam.

A frontról kétször kaptam hat nap szabadságot. El köllött vetni a kukoricát, de nem tudtam bevégezni. Jött a rendőr értem. Déli 12 órára értem a parancsnokságra. Egy huszár őrmestör vót ott, nagy gallérral, nagy mellényű embör vót:

– Mi az, maga csinál magának szabadságot?

– Igön, van két hold kukoricafődünk, el akartam vetni, mert nem kaptam embört. Maguk nagy mellénnyel vannak itthon, ilyen embört nem látok odakint egyet se a fronton...

Mögfeleltem én mindönütt, nem vótam rogott (rovott) legénykoromba se, katonakoromba se. Mégis hadbíróság elé kerültem, mert áthágtam a parancsot. Kothenc – mondta az őrmestöröm –, magát vagy itt fejbelüvik, vagy kikűdik a frontra.

Mikó bevittek a bíróság elé, ilyen hasú urak ültek a székben. Ilyen szivart szíttak. Elkezdenek vallatni. Ekkor mög ekkor hun vótam. Mondom, itt és itt. [...] *Kivallattak mindönt, mind legépelték. Egy magaslaton egy koma billögtette a gépet. Mikó a végire értek, azt mondja a hadbíró az írnoknak:*

– Fejezze be az írást! Ezt az embört mög köllene dicsérni, mert – azt mondja – kötelességét teljesítette, mikor itthon maradt dógózni. Ki vesse be a földeket?

Az lött a vége, hogy kikűdtek a frontra.

Húszban esküdtünk. Ángyom volt a gűgyü, összekommendáltak bennünket. Télön, decemberben vót a lánykérés. Egy hét múlva elmöntem, vittem a jegygyűrűt. 120 koronát kértek, annyi vót a jegypéz. Egy hónap múlva mög is esküdtünk. Január 19-én, hetfén vót az esküvő.

Három évig anyósoméknál laktunk. Addig nem vót töhetség épiteni. A tizennégyes háború után osztottak portát Újfaluban (Sándorfalván). A katonaviselt embörök kaptak házhelyet, mög két hold földet. 23-ban épitöttem a portán kis házat. Kothenc Mihály vót a mestör. Öt évig laktam benne, tóttunk hozzá egy kis istállót, mer pár darab jószág is került. Úgy épitöttem, hogy neköm vót egy tehenem, azt eladtam, abbú vöttem gerendákat, deszkát. Feleségem varró vót, ő is keresött, én mög eljártam a majorokba dógozni. Szőlőmunkásnak vöttek föl, de a szőlőben addig vótam, amíg nem vót kaszálnivaló. (...)

28-ban az újfalui házat elcseréltem erre a régi házra. Akkó még nádtetejes vót, de bent vót a faluban, nagy portán. Aztán eladó vót kinn Nádastón egy csőszgunyhó egy hold föddel. A jószágtartás végett vöttem mög, mert ott vót a járásszélön. Úgy mondom, ahogy vót: Aztán vöttem még két holdat. Akié vót, az eladósodott. Homokfőd vót, csuda mélyen szántottam, azt nem szerette a királydinnye. Annyi teleköt hordtam a födbe, hogy fekete vót a föd. Tartottam jószágot: két fejőstehenet, bornyút, lovat, lött trágya. Egysző rugós lovat vöttem a vásáron. Gondótam, addig hajtom, amíg ki nem keresöm az árát. Elhajkáztam egy évvel tovább, aztán eladtam. Szűk termés vót, nem vöttem másik lovat, csak tavasszal, amikó láttam egy kis iramságot.

Két gyerök születött. Hat-hét évesek vótak, mán kapáltak. Olyan elhajított kapát adtunk a kezibe. Azt mondtam a feleségömnek: „Annyi kenyeret szegjél nekik, amennyit akarnak. Hagy ögyenek, maj hamarabb dógoznak." Éhözni nem éhöztek a családok.

Feleségöm háton hordta a tejhasznot a faluba, a piacra mög a csarnokba. Sok csirkét fölnevelt. Kocsiderékkal vittük a városba a hűtőházba. Dógoztunk, énneköm nem vót a vérömbe, hogy a kocsmárosnak keressek.

Öt holdat adtam be a téeszbe. Sándor fiunk mán azelőtt otthagyott minket, családos vót. A Söprűkötőbe mönt dógozni. Aztán mink is bejöttünk a faluba a házunkba. Kapjuk a háztájit, abba mindég kukoricát termeltünk. De most mán a háztájit nem tudjuk bemunkálni, a téesz árpát ad helyötte. A kertbe vetünk krumplit, káposztát, babot, tököt, van szöllő is. Feleségöm viszi piacra, mög a szövetközetnek eladni."

(Lejegyeztem 1972 nyarán, emlékező: Kothencz Sándor, 1894, Sándorfalva.)

4.

„Városatanyán, a Bokor-iskola mellett laktunk, fődgunyhóban. Mikor nagy eső vót, teleszaladt vízzel, mert fődbe ásták, lépcsőkön jártunk le. Vót, aki lefele emeletösnek csúfolta az ilyen verömházat.

Apámnak a háborúban ellőtték a lábát, nem bírt dógozni. Éldögéltünk. Öten vótunk testvérök: Vica néném, ő fiatalon möghalt, Piri néném, Anti bátyám, én, mög Géza öcsém. Most mán magam vagyok a testvérök közül. [...]

Anyám vött lisztöt a malomban, ledagasztotta kenyérnek, elvitte egy házhoz, ahol mögengedték, hogy mögsüsse a kemincében. Az öt kenyeret fölkötötte a hátára, elvitte Kelebiára, ott adta el. [...] *Aztán lött egy holdacska fődünk, ott vetöttünk, malacot nevelgettünk...*

22 éves vótam, odáig a gunyhóban laktunk. Vót benne két priccs, asztal, székök, vályogból rakott, vasplatnis tűzhely. Szögény lány vótam. [...] *Az én uramnak mögégött a felesége, mert amikó nem égött a tűz a kemincébe, petrót öntött rá, fölllángolt, kiszaladt az udvarra, vízzel leöntötték, de mire mögjött a mentő, már nem birták mögmönteni. Három család maradt árván. Evvel az embörrel, Bánóczki Györggyel jöttünk össze.*

Az uram azelőtt gulyás vót a baromjáráson. 46-ba költöztem ide hozzá. Dógoztunk, vöszögettünk fődet. Én fát hordtam Szegedre a piacra. Az uram gépnél dolgozott, cséplésön. Négy-öt évre rá épitöttünk. Bóka Pista kocamestör vót az épitője, olyan képesítés nélküli mestör vót, nem tanulta, de értött mindönhöz. [...]

Mikó kicsit mögerősödtünk, akkorára bejött a téesz. 12 holdunk vót, lovaink löttek, gumis kocsi, mindönféle szerszám, de a téesz elvitt mindönt. [...] *Pár évre rá ősszel kimöntünk szárat vágni, az uram elesött, ott halt mög. Agyvérzést kapott. Nem kaptunk utána egy fillért se, mert nem vót nyugdíja. A városba mondták: Bánóczkiné, csak egy pici nyugdíja lött vóna az urának, tudnánk segíteni... Akkó még bírtam, dógoztam. Most az öttömösi elöljáróság, áldja mög a jóisten, sokat segit."*

Az özvegyasszony magányosan él az egykori baromjárás szélén épült kis tanyában. Fia fiatalon elhunyt, lánya Domaszéken lakik. Lánya vagy veje gépkocsin gyakran meglátogatja. Hívták, költözzön hozzájuk, de a 83 éves asszony ragaszkodik a tanyához. Ellátja magát, csirkéket nevel, és pénteki napon várja a tanyagondnokot, aki szükségletei szerint kenyeret, élelmet, gyógyszereket és takarmányfélét visz számára.

(Lejegyeztem 2008-ban. Emlékező: Bánóczki Györgyné, Bacsó Irén, szül.: 1925., Öttömös)

5.

Apai nagyszüleim, Szeged Átokháza kapitányságában éltek. Öt gyermeket neveltek föl, a legkisebbet, István fiukat – emlékezőm édesapját – 1887. július 12-én Szabadkán tartották szenteltvíz alá. Dobó István 1910. november 11-én Pusztamérgesen kötött házasságot Ács Sánta Piroskával. Házasságukból 11 gyermek született és kilencen élték meg a felnőttkort.

Dobó István öt lánc földet örökölt, és nagy igyekezettel, hozzáértő gazdálkodással gyarapította birtokát. Az 1940-es években kb. 25 holdon gazdálkodott. Rozst, kukoricát termelt, búzát csak egy hold barna homokon, a tanya mellett szőlőt telepített. Jószágállománya 1941–42-ben: 2 ló, 2 ökör, 2 bivaly, 1-2 fejőstehén, 15-20 birka, 2 anyadisznó a szaporulatával és baromfi.

„Apám nagyon szorgalmas, kitartó embör volt. A HANGYA szövetközet elnökének választották – emlékezett lánya – *emlékszöm, otthon írta szövetközet jegyzőkönyveit."* A tanyaházban volt két szoba, egyik hajópadlós, konyha, gang, éléskamra, külön épületben külön kamra, hambárral. A tanyát léckerítéssel szegett nagy gyep vette körül.

Dobó Ilona 1948. november 24-én kötött házasságot Huszta Józseffel. Férje családja a zákányi tanyai kapitányságban gazdálkodott, majd Szeged belvárosában kocsmát vásárolt, és italméréssel foglalkozott. 1927-ben a kocsmát az egyetemi klinikák építése miatt kisajátították, utána Husztáék Öttömösön megvették az egykori urasági major főépületét, 21 kat. hold földdel. Az új pár a kúriának nevezett majorsági épületben rendezkedett be.

1951-ben Huszta Józsefet kulákká nyilvánították. A fiatalasszony kétnapos gyermekágyas volt, amikor a major egyik elhanyagolt melléképületébe telepítették őket. *„Az uram kérte, hogy másik lakásba költözhessünk. Ehhez hozzájárultak. Nem messzire volt egy úri tanya, úgy nevezték: a Kisasszonyok tanyája. Ott kaptunk egy szobát és konyhát. Nem vittek el bennünket, mint a vendéglőst és családját, de rettegésben éltünk. Éröztük, hogy baj lössz. Alakult itt a téesz, beléptünk tagnak. Behívtak bennünket a községházára, és egy kiküldött mögmondta, hogy kizárnak a téeszből. Az volt az ürügy, hogy az uram templomba járt és kántorkodott. Júliusban történt, akkor az uram az erdőgazdasághoz mönt munkát keresni. Ott volt egy jószándékú erdész, aki munkát adott. Tuskókitermelést végeztünk. Bírtuk, erősek voltunk. Elég szépen kerestünk, én csak két hónapig, mert utána kíméletösebben köllött élni, terhes löttem.*

Dógozott az uram más helyön is. Hiába mönt jó munkahelyre, két hét után azt mondták, osztályidegön, mars! Vásárhelyön aratáson marokverő voltam, a cséplésön mög polyvás. A gyerököket ezalatt anyósom gondozta. Vallásos asszony vót, olyan erős vót a hite, bízott benne, hogy jóra fordul mindön. Nem hiába. Amikor visszakaptuk a tanyát és visszaköltöztünk, öngyilkos lött annak az embörnek a felesége, aki addig ott lakott. [...] *Kezdtünk újra gazdálkodni. Nem volt semmink, csak egy tehenünk, mög néhány tyúk. Evvel kezdtük az életöt. Visszakaptuk a fődet, talpra álltunk.*

61-ben alakult a téesz. Az uram mindjárt belépött és őt választották elnöknek. Nagyon nehéz vót vezetőnek lönni. A gyönge adottságú homokon a szövetközet a 70-es évek elejin szőlőt, őszibarackost, erdőt telepitött. Fejlesztötte a marhatartást, a juhászatot."

Öt gyermeket neveltek föl. Mindegyikük továbbtanult. Gellért fiúk kertészeti egyetemet, egyik lányuk hittudományi főiskolát végzett. Három gyermekük családjával Szegeden, egyikük Budapesten él. 1982-ben Huszta József nyugdíjba ment, majd gyümölcsfaiskolát létesített. Férje halála (1991) óta,

fia közreműködésével Husztáné irányítja a családi gazdaságot. A faiskolán kívül őszibarackost telepítettek és spárgaültetvényt gondoznak. Lakásuk az egykori major utolsó maradványa, a „kúria", melyet idősb Huszta Gergely 1927-ben vásárolt.

(Lejegyeztem 2008-ban. Emlékező: özv. Huszta Józsefné, Dobó Ilona, szül.: 1930., Öttömös).

6.

Gárgyán István tanyája fölújított, kőporos vakolatú, üvegezett verandás épület. Délkeletre néző homlokzatán ikerablak, mellette parabolaantenna, előtte kis virágoskert tűnik szemünkbe. A házhoz L alakban csatlakozó gazdasági épületben tágas istálló, kocsiszín, mögötte gépszín, ahol a traktort és a mezőgazdasági gépeket tárolják. A tanya mellett többholdas semlyék mutatja az állattartásnak a gazdaságban betöltött jelentős szerepét. Az új bútorzatú szobában a 73 éves gazda és felesége idézi föl családjuk életútját.

„Apámék Átokházán, szögedi födön laktak. Édösanyám Balota pusztán kapta ki pár holdas örökrészit. A puszta Öregátokháza szomszédságában Halas határához tartozott. Még kisgyerök vótam, mikó odamöntünk lakni. Apám a juss mellé még vött egy kis födet, de csak négy holdon gazdálkodott.

Az alsó-balotai iskolába jártam. Tanítóm mondta, hogy taníttassanak, anyám szeretött vóna erdésznek, de én nem akartam, annyira a jószág bolondja vótam. A lovakat röttentő szerettem, de szeretöm máig is. Mikó hetedik osztályos vótam, mán mögfogtam az eke szarvát. Fölkeltem hajnalba, mire iskolába köllött mönni, mögszántottam jó darabot. Délbe gyorsan mögöttem az ebédöt, aztán gyerünk tovább…"

Gárgyán István egy farsangi bálban ismerkedett meg Kispéter Máriával. Mint más egykorú fiatalok, a vasárnapi templomozáskor és bálokban találkoztak. A Kispéter család nagyobb földön, 21 holdon gazdálkodott. Ám 1960-ban kezdődött a téeszszervezés.

Itt felesége vette át a szót: *„Mindönt elvöttek. A földeket, mindönt. Apukám elmönt dógozni, négy évig sertésgondozó vót Bácsalmáson."*

Kérdem, miért ment el olyan messzire?

Mert nem volt közelebb olyan gazdaság, ahol pénzt tudjon keresni, el tudjon tartani bennünket. A téeszben eleibe nem adtak pénzt, csak munkaegységöt. Ha jutott rá pénz, jutott – ha nem, akkó nem kaptak semmit. Édösanyám lépött be a téeszbe. Mi lányok nem vótunk téesztagok, napszámba jártunk Balotára, mög ahova hívtak. Ötömösön idős Dobónál kezdtünk dógozni. Téesztag volt ő is, de volt nagy szőleje, almása, maga nem tudta mögmunkálni. Napkeltire ott köllött lönni, aztán napnyugtáig."

Gárgyán István és Kispéter Mária 1962-ben kötött házasságot. Először a szülőknél a balotai tanyán laktak. Idősebb Gárgyán 1965-ben tanyát vásárolt Öttömösön, majd 1971-ben a faluba költözött, és a tanyát átadta fia családjának. Ifjabb Gárgyán traktoros volt a termelőszövetkezetben, felesége a növénytermesztésben dolgozott.

„Százhúsz hektár szőllőt köllött mögmetszeni, mög a barackost. A barackos metszésit mán januárban, hóban kezdtük. A fagyos vesszők csúnyán összekarcoltak bennünket. – Mindönki ott veszitötte el az egészségit, ahol dolgozott." – állapítja meg a gazda. – *„Az anyja teremtésit, az embör nem ért rá arra, hogy elmönjön egyször-kétször a fürdőbe, mert ha nem csinálta, akkó hónapután úgyis mög köllött csináni."*

A rendszerváltozás után a termelőszövetkezet föloszlott. A család a régi birtok aranykorona-értéke szerint kapott kárpótlási jegyekkel földeket vásárolt. 2008-ban 12 hektár földön gazdálkodtak, az év tavaszán állatállományuk 3 ló, 3 fejőstehén,1 hasas üsző, 1 anyadisznó a szaporulatával, számolatlan baromfi. Korábban egy holdon termesztettek spárgát, de az ültetvényt felére csökkentették, mivel nem győzték végezni az igényes kultúrnövény tavaszi, kora nyári munkáit.

Három gyermekük van, idősebb fiúk a falu jegyzője, felesége óvónő, Öttömösen laknak. Kisebb fiuk mint tanyagondnok az önkormányzat munkatársa, lányuk elvált, kisiskolás gyermekével szülei tanyáján él. A gazdaságban számíthatnak tanyagondnok fiuk és asszonylányuk segítségére.

A faluban van házuk, de még 2008-ban is erősen kötődtek a tanyai gazdálkodáshoz, elsősorban a jövedelmező állattenyésztéshez.

(Lejegyeztem 2008-ban. Emlékezők: Gárgyán István, szül.: 1935., Gárgyán Istvánné, Kispéter Mária, szül.: 1943., Öttömös.)

*

„Mélységes mély a múltnak kútja,
Ne mondjuk inkább feneketlennek?
Feneketlennek még akkor is és talán
éppen akkor, ha kizárólag és egyedül
az ember az, akinek múltjáról kérdés
és szó esik."
(Thomas Mann: József és testvérei)

Az életutakat szegedi tanyai emberekkel készített interjúkból válogattam. Öttömösön, Sándorfalván megtelepedő emlékezőim is szegedi gyökérzetűek, ily módon a szegediek, tradicionális kifejezéssel „a szögedi nemzet" mentalitásának, habitusának jegyeit hordozzák. Bárki felvetheti: voltak-e ilyen sajátosságok, és melyek azok? A néprajzkutatás, a fenti életsorsok több részlete is bizonyítja: a szegedi népnek voltak – máig kitapinthatók – olyan sajátosságai, melyek nem csupán egyes emberekre, hanem a közösségre is jellemzők.

A 20. század első felében Szeged legnagyobb tanyai népességű városunk. 1930-ban több mint 35 ezer, 1949-ben több mint 45 ezer tanyai lakosa volt. Debrecennek, Szabadkának, némelykor Kecskemétnek nagyobb volt a határa, de Szeged tanyai népessége meghaladta az említett városokét. Az 1870 óta tízévente megtartott népszámlálások a városok külterületi lakosságát regisztrálták – ami nem azonos a tanyai népességgel, mivel a határban faluszerű

központok, kertes lakótelepek is létesültek, mint pl. Kecskeméten Helvécia, Lakitelek, Szegeden Röszke, Szentmihálytelek, Alsóközpont. Ezek lakói a településtörténeti és néprajzi kutatás szerint nem tekinthetők tanyainak. Ha az ilyen és hasonló külterületi telepeket figyelembe vesszük, még inkább kitetszik, hogy Szeged tanyai népessége, tanyasűrűsége meghaladta valamennyi tanyás városunkét.

A szakirodalom megállapította, hogy Szeged agrárnépességére a törpe- és kisbirtokos réteg túlsúlya jellemző. Ennek történeti okai voltak. Csak a fontosabbakat említve: egyrészt a 18. században a város határában zsellérek is bírhattak szállásföldet; a városi tanács tiltotta 25 holdnál kisebb területen tanya építését, de rendeletének nem tudott érvényt szerezni; illetve a közlegelők kiosztásakor tízholdas földeket adtak haszonbérbe, és engedték ennél kisebb földön, a társas bérleteken is a tanyaépítést. Ekkora bérföld, különösen ha az részben buckás futóhomok, csak akkor biztosította a család megélhetését, ha a családfő részes munkát vállalt és fölcseperedő gyermekeit cselédnek szerződtette.

Itt jutunk el a természetföldrajzi körülmények, a talajviszonyok meghatározó szerepéhez. A város körül jó minőségű feketeföldek terültek el: a 18. században ez volt a szántóföldek övezete, ahol tanyákat nem építettek. Az alsóvárosi és fölsővárosi feketeföldeken kívül barna homoktalaj következett, sűrűn vízállásokkal, szikesekkel és homoki szőlőhegyekkel váltakozva. A külső határrészeket átmeneti és laza homok borította: a 19. század közepéig ez volt az alsóvárosi és felsővárosi puszta, a közbirtokosság legelője. Ez a határrész is változatos, itt is voltak északnyugat-délkeleti fekvésű homokhátak között vízállások, körülöttük közepes minőségű, átmeneti homokföldek. Ebben a határövezetben a földek nagy része 6-8 aranykoronás, Átokházán, Ruzsán, Csengelén gyakori a holdanként 4-5 aranykoronára értékelt föld. Ezeken csak a talajnak megfelelő kultúrnövények jó megválasztásával, trágyázással, mindenekelőtt sok munkával lehetett megélni. Tápén, Algyőn, dél-tiszántúli településeken a szegedi tanyaiakat, sommás általánosítással, homoki embörnek nevezték. Feketeföldi parasztok azt tartották, hogy a homoki emböröknek többet kell dolgozniuk.

Szeged határában a 18. század óta belterjes kultúrák termesztése honosodott meg és terjedt el: előbb a dohány, majd a paprika, az 1760-as évektől a szélfútta homokdombokon megkezdődött a szőlőtelepítés, utóbb egyes zöldségfélék pl. Szeged-Felsőtanyán a káposzta, az 1930-as években Öttömösön a spárga termesztése. E belterjes kultúrák termelése jóval munkaigényesebb, mint a hagyományos gabonaféléké.

A természetföldrajzi körülmények, a belterjes kultúrnövények honosítása és termesztése, a város birtokpolitikája együttesen nyújt magyarázatot arra, hogy a dolgosság, a szorgos igyekezet, a szegedi tanyák népe mentalitásának jellemzőjévé vált. Kiskunhalason emlegették: *„a szegedi embör, ha este mögkoppasztják, reggelre kitollasodik"*. A szólásmondás szemléletesen fejezi ki, hogy emberek, szomszéd közösségek milyennek látták egymást.

URAIM, NYUGALOM

Móricz Zsigmond

Budapest, július 27.

Ezt a jellemző kis esetet a tőzsdén hallottam.

Együtt ültek nagy bankok igazgatói és legnagyobb pénzemberek, s korszakos nagy árdrágítási manőverről tárgyaltak.

A pénznek megvan a természete, kicsinyben is, de nagyban különösen, hogy öncéllá válik, s minden más emberi érzést megszüntet: csak a Pénz önző, erős és nagy érdekeit táplálja. Nagyszabású tervről tárgyaltak az urak: a föld újra teremtéséről. Földbirtokokat vásárolni, kihalt, értéktelen, elszikesedett alföldi pusztákat, ahol már a birka is szétszórva és keserves munkával keresi meg a maga mindennapi kaszálóját. E földeket nagy befektetéssel újra erőre hozni, géppel megforgatni, trágyázni, átszántani, a sziket lecsapolni, halastavakat teremteni: a nagy Tőke képes rá, hogy újra teremtse a világot a legistenibb cél, a profit reményében. És ez most mindenütt, de különösen a földművelés terén, a legcsábítóbb színekben tündököl: az istenért, Budapesten egy kilogramm kenyér két korona hatvannégy fillér. Ha valaha, most érdemes milliárdokat befektetni a Földbe.

Mikor legjobban s legmerészebb fantáziával, szinte éjféli káprázattal mennek bele a fantasztikusan nagyszerű tervekbe, mikor a számadatokon keresztül végre a Nemzetgazdaság korképe kezd kialakulni örvendetes és boldog arányokban, mikor már szinte elvész egy legmagasabb erkölcsi érzés előtt az üzletcsinálás nyers odiózus szaga, megjelenik egy tagja a zártkörű társaságnak, aki kívülről jön, s a lüktető élet nyers hírét hozza:

– Uraim – szól –, vigyázzunk! Békehírek vannak. A legkomolyabb jelei látszanak a békekötésnek. A tőzsdén a papírokat piacra dobják, s a politikában a legnagyobb fordulatok fenyegetnek.

Általános és rémült csönd. Mindenki kijózanodik, a hőmérsékek leszállnak, a fantáziák egyszerre a másik végletbe csapnak, feltűnik a közel jövőben az olcsó kenyér… s a Tőke megvonaglik s összébb húzza a kincs harmatozó denevérszárnyait.

Azonnal kiküldik egy megbízható tagjukat. Ez autóba ül s körülvágtat; megy a tőzsdére; megy a minisztériumokba; megy a legelső forrásokhoz s egy óra múlva ragyogó arccal és boldog mosollyal nyit be a még mindig együtt ülő, várakozó és dermedten spekuláló Tőke-vezérkarhoz:

— Uraim, nyugalom! — nincs baj, nem lesz béke.

Előadja adatait, megfigyeléseit, biztos híreit, s a nagy emberek fölolvadnak és megenyhülnek, és kivirul a távoli hímes rét, a profit virágai kövérebbek és dúsabbak, mint valaha, és mintha mi sem történt volna, a többtermelés útján egy pillanatnyi zökkenővel tovaindul a nagy gép: a pénztermelő Pénz.

Pesti Hírlap, 1918. júl. 28.

(Móricz Zsigmond: Riportok. 1910–1929. I., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989, 212–214.)

LUDMANN MIHÁLY

150 ÉVE SZÜLETETT ÁRKAY ALADÁR

A város szövete

Az ember alkotta település számtalan organikus tulajdonsággal rendelkezik. Először is mindig változik, folyamatos átalakulásban van. Az alkotó részegységek, az épületek teret foglalnak el, egymásutániságuk egy sajátos struktúrát, szövetet rajzol ki, az utcák, terek és az épületek rendszerét. Ebben egyszerre érvényesül az emberi szándék, a célszerűségre való törekvés és a természet adta lehetőségek. Ezt a rendszert az emberi tevékenység formálja, és időben kiterjesztve sokszínűséget ad neki. Mi mindig a mi időnkben adott állapotot érzékeljük, ezt tekintjük természetesnek, olyannyira, hogy nem is figyelünk rá. Érdekes azonban egy kis időutazást tenni, hogy felfedezzük, hogyan alakult ki ez a mai állapot.

A budai Városmajort sokan ismerik. A Városmajor hosszú időn keresztül a budai vár parancsnokának a birtoka volt, amíg II. József a városi tanács hosszas küzdelmét lezárva nyilvános közkertté nem nyilvánította. Ekkor, 1785-ben bízták meg Tallher József birodalmi építészt a tervek elkészítésével. A Városmajor és a róla elnevezett utca már a 19. században létezett, többek között itt építette meg villáját a század nagy festője, Barabás Miklós is. A Kis-Svábhegy és a Városmajor környékének fokozatos benépesülése szükségessé tette a 20. század elején egy új egyházközség kialakítását, melynek vezetője, Kriegs-Au Emil szorgalmazta a templom építését. A terv elkészítésével az akkor már ismert építészt, Árkay Aladárt bízták meg. Az építész a Városmajor utcában lakott a Kallina-villában, és a kápolna-tanács tagja is volt.

Az emberi létezés szövetei

Az az út, amelyet egy ember bejár és megél, végtelen sok szálból szövődik össze, ez a létezés szövete. Utólag sorsszerűnek mondjuk ezt az utat, holott ezt sok véletlenszerű tény befolyásolja és alakítja. Ki is volt az az építész, akinek a Városmajor máig jellemző és meghatározó arculatát köszönhetjük?

Árkay Aladár Temesváron született 1868. február 1-jén. Édesapja Árkay Sándor műlakatos, ebben az évben nyitotta meg temesvári műhelyét, azonban a következő évben Pestre költözött. Kétségtelen, hogy a kiegyezést követően a gazdasági fellendülésből több, elsősorban nagyalföldi városunk részesedett, azonban Pest, majd 1873-tól Budapest vezető szerepe meghatározóvá vált, és ez az építészeti fellendülés a kiegészítő művek alkotóinak is sok feladatot adott. Árkay Sándor igényes, művészi szépségű kovácsoltvas munkái keresettek voltak. Az ekkor kiépülő Andrássy út mellett álló több épület és a nevezetes New York-palota vasrácsait is ő készítette. Nem csak

Pesten foglalkoztatták, hanem többek között a Kecskeméti Városháza dísztermének a csillárjai is az ő munkái, szépségük a mestert dicséri.

Árkay Aladár 1886-ban iratkozott be a Magyar Királyi József Nádor Műegyetemre, ahol építészdiplomát szerzett. Ezután a két színházépítő bécsi építész, Fellner és Helmer, majd a korszak egyik meghatározó mestere, Hauszmann Alajos irodájában dolgozott. Részt vett az ekkor még zajló Budavári palota átépítésében. Hauszmann ekkor a neobarokk világában alkotott, így ezt a stílust a nála dolgozó kezdő építészek alaposan megismerhették.

Árkay Aladár feleségül vette Kallina Irmát, akinek az édesapja morva területen született építész volt, és Budapesten telepedett le. Kallina a vejével közös építészirodát alapított és több jelentős fővárosi pályázaton indultak. Ezek között az első közös alkotásuk a Budai Vigadó épülete volt. A nyilvános pályázatot 1896-ban írta ki a főváros közgyűlése. A tervet Árkay apósával, Kallina Mórral együtt készítette, amelyet a bírálók első díjjal jutalmaztak, 12 pályamű közül.

Az 1898 és 1900 között létrehozott épület eklektikus külső megjelenését a barokkos tömegtagolás és plasztikus díszek adják, amelyek együtt jelennek meg az észak-itáliai reneszánsz timpanonos homlokzatával, az óriás oszlopokkal és fegyelmezettségével. Sansovino és Palladio hatása a belső tér, különösen a lépcsőház kialakításában is tetten érhető.

A későbbi közös munkáik között kiemelkedik a várban a Honvéd Főparancsnokság épülete (1897), amely ma a II. világháborús sérülések utáni visszabontásnak miatt torzóként látható. A Gellért-hegyi emlékmű építészeti terve még közös munka, de a Szépművészeti Múzeum tervpályázatán Árkay már egyedül indult. Terve III. díjat kapott, így nem került kivitelezésre, de ez is nagy elismerés volt a fiatal építész számára. (Az első díjazott Pecz Samu műve volt, de végül a második helyezett Schickedanz Albert elképzelése alapján építették meg a múzeum épületét.)

A szecesszió világában

Kortársaihoz hasonlóan, akik közül a legtöbb Lechner-követő kikerült, őt is megérintette a szecesszió, amit a Városliget szélén álló, 1905-ben épített Babocsay-villa épülete is tanúsított. Az eredeti állapotot már csak archív fotókon láthatjuk, mert a húszas években a villát jelentősen átalakították. Ebben az épületben a berendezést is az építész tervezte meg.

Árkay látta, hogy az építészeti megújulás elkerülhetetlen, és az eklektika világa számottevően nem gazdagítható. Árkay Aladár korszakos jelentőségű műve, amely az általa képviselt szecesszió remekműve, az a fasori református templom, lelkészlak és tanoncotthon, amelyet 1911–1913-ban építettek meg. A centrális belső terű templom a protestáns templomok alaprajzi elrendezését követi. A boglyaíves kapu a szecesszió korának kedvelt formája, a fehér-fekete-sárga kerámia díszítések absztrakt jellegűek és a bécsi építész, Otto Wagner művészetének ismeretéről tanúskodik. A hengeres saroktorony a finn nemzeti romantika kedvelt megoldása. Ezekből a tapasztalatokból Árkay egyéni hangulatú épületegyüttest formált. Ebben az időben a Kis-Svábhegyen a bírák és ügyészek számára villákat tervezett, amelyek ennek a környéknek, Árkay szűkebb pátriájának ma is sajátos hangulatot adnak.

A városmajori Jézus szíve-templom tervét 1931-ben fejezte be Árkay Aladár, az építkezést fia, Bertalan fejezte be 1933-ban (fotó: Ludmann Mihály)

A Városmajorban

A Városmajorban a népesség növekedése miatt nagyon hiányzott a templom. Már 1919-ben fontos feladatként jelölték ki Kriegs-Au Emil vezető lelkésznek, hogy mielőbb építsék meg itt a hívek számára az önálló templomot. A megbízott építész Árkay Aladár lett, tervét 1922-ben elfogadták, majd megépülése után, 1925. szeptember 8-án felszentelték. A Városmajor parkos részén áll, homlokzatával a Csaba utcára néz. Nem messze tőle a forgalmas Krisztina körút helyezkedik el, kicsit távolabb a Széll Kálmán tér. A körút és a tér között jelentős építkezés kezdődött 1924-ben (ekkor kezdték el a monumentális Postapalotát építeni).

A városmajori kis templom homlokzata háromszögű, domborművel díszített vakolt orommezője, a bejáratát védő oszlopos kontyolt félnyeregtetős tornáca a népi építészet jellegzetes megoldása. Az oldalfalhoz illesztett, terméskőből épült hasáb tornya az erdélyi, míg a mellé állított félhenger formájú torony a finn népi romantikát idézi. A templom kicsi mérete ellenére háromhajós, ahol az oldalhajókat síkmennyezet, míg a főhajót csúcsíves dongaboltozat fedi. Kívül cserépfedésű nyeregtető védi a belső teret.

Ez a kis templom méltó folytatása a fasori református templomnak. Ugyanakkor rokonságot mutat Kós Károly zebegényi templomával, különösen az anyaghasználatban és a hajókat elválasztó vaskos kőoszlopaival és aszimmetrikus homlokzatával.

Városmajori kistemplom – az épület 1925-ben készült el Árkay Aladár tervei alapján (fotó: Ludmann Mihály)

Azért érdekes ez a stílushasonlóság, mert a háború után a „Fiatalok" nemzeti romantikája kiment a divatból, és csak néhány építész folytatta ezt a stílust.

A Városmajor fái között szerényen megbúvó kis templomot azonban a gyülekezet gyorsan kinőtte. Először bővítésben gondolkodtak, de hamar rájöttek, hogy nem ez a járható út. Árkay Aladár a kistemplom felszentelése után két évvel már dolgozott a nagyobb templom tervein. Az első terv centrális görögkereszt alaprajzú volt, az új városmajori tervet 1931-ben készítette el. Ebben már a fia, Bertalan is közreműködött, aki nagyon jól ismerte a korabeli európai építészeti törekvéseket, hiszen korábban Párizsban, Bécsben és Rómában folytatott tanulmányokat.

Két templom egymás mellett

Sajátos pazarlásnak tűnik, hogy a Városmajorban két templom is áll közvetlen egymás szomszédságában. Az építész ugyanaz, de bennük két világ testesül meg. A régebbi a „Fiatalok" népi romantikájának továbbélését testesíti meg, az újabb pedig hazánk egyik első puritán, tisztán és jól felismerhetően egyszerű geometrikus formákból szerkesztett temploma. Jogosan merül fel a kérdés, hogy hogyan fogadták ezeket a meghökkentő terveket, amelyeket a két építész bemutatott. Természetesen sokan ellenezték a szokatlan formát az egyházi hatóságok részéről is. A plébános, Kriegs-Au

Emil ekkor a tervekkel Rómába utazott, és a pápai jóváhagyással tért vissza. Ezután már nem volt helye ellenvetésnek.

A templom alaprajza téglány formájú, háromhajós épület. A homlokzatát egy-egy álló, masszív hasáb alkotja, amely előtt fekvő téglatestbe mélyül a körívvel fedett kapu. Ezt szintén két fekvő alacsonyabb hasáb keretezi, amelyekben kápolnák találhatók. A hajók szintén hasáb formát alkotnak, amelyet egy magas hasábba foglalt íves szentély zár le. A templom kubisztikus formáival ma is szokatlannak tűnik, itt azonban nem öncélú ez az egyszerűsítés. Az új anyagnak a vasbetonnak köszönhetően vékonyabb falak és pillérek készülhettek, mint a hagyományos építőanyagokból, és ez lehetővé tette a nagyméretű ablakok alkalmazását az oldalfalakon. Ezeknek köszönhetően a fény uralja a belső teret, holott a belépés egy alacsony, árnyékos boltíves kapun keresztül történik, és a bejárat melletti két kápolna is elveszi a fényt. A hajókban azonban eltűnik a sötétség és különösen a szentély ragyogó színes ablakokkal díszített fényfala mutat irányt és utat. Az üvegablakokat Árkay Bertalan felesége, Sztehló Lili tervezte.

A templom ruhája

Az épületeket is fel kell öltöztetni. A megépült forma adott. A külső mint egy ruha, úgy fedi a szilárd anyagot. Ebben nagy szerepe lehet a társművészeteknek, amelyek évezredeken keresztül a legtermészetesebb módon adták hozzá a plasztikát és a színeket a külső felületekhez. Ez is egyike azoknak, amiről a funkcionalista építészet lemondott. A városmajori nagy templom, a Jézus Szíve plébániatemplom azonban szerényen kívülről is hordoz plasztikus elemeket. A bejárat mellett, az épület kubisztikus formáihoz igazodó két angyal domborműve látható, amelyek a kor legjelentősebb épületdíszítő szobrászának, Ohmann Bélának az alkotásai. A szobrászi alkotások a belső térben is szerepet kapnak. Ezek között kiemelkedik a szentélyrekesztő diadalív hat-hat apostolszobra, amelyeket Pátzay Pál mintázott meg.

Ahogyan a gótikában a színes üvegablak felületek falat helyettesítő felületként határolták és megnyitották a belső zártságát, ugyanígy jelennek meg ebben a templomban a színes, monumentális méretű ólomüveg ablakok. Sajnos ezek a második világháború pusztítása miatt ma hiányosak. A szentélyablak és a hozzá legközelebb eső oldalablakok rekonstrukciók, de megjelenítik és érzékelhetővé teszik a színes fények és képek lenyűgöző hatását a szakrális tér alakításában. A festészetet nem csak az üvegablakok, hanem a szentély falán levő, 1938-ban készült Aba-Novák Vilmos festmények is képviselik. Ezeken a képeken Szent István, mint egyházalapító, a másikon pedig államalapító uralkodóként jelenik meg. Aba-Novák festette ki a főhajó vízszintes, bordás vasbeton födém kazettamezőit is. A belső térhez hozzátartoznak a berendezési tárgyak is, amelyeknek az első terveit a két építész rajzolta meg. Ezekből mára már csak a főpásztori szék és két támlátlan ülőke maradt.

A templom befejezése

Városmajorban álló Jézus Szíve plébániatemplomot 1933. június 4-én Serédi Jusztinián szentelte fel. Ezt a napot az építész már nem élhette meg, mert az építkezés kezdetén, 1932. február 2-án meghalt. A tervek azonban már készen voltak, és fia folytatta a mű-

vet, aki a tervezésben is részt vett. Az itáliai hagyományokat követő különálló harangtorony később, 1936-ban épült meg. Ekkor készült el a homlokzat két oldalán elnyúló félköríves árkádsor is, amely a tornyot és a közösségi házat köti össze. Az épület homlokzati részét 1938-ban travertin lapokkal burkolták és ezt a megoldást később az egész épületre kiterjesztették, így eltűnt a vasbeton nyers felülete. Az új templom sem nagyon magas épület, a Városmajort körülvevő épületek közül nem emelkedik ki, de a harangtorony minden irányból jól látható. Felső szintjének különös, szűkülő teret bezáró pillér-gerendás szerkezete alul még kilenc részre osztja a lefedő síkját, majd ez fölötte öt résszé alakul a görögkereszt formában, és ezt a harmadik szinten egy hasáb zárja, aminek a tetején a kereszt helyezkedik el. Ez a fedett, de oldalról nyitott harangház nagyon praktikus megoldás. A tetején levő kereszt hívogat, ez mutatja meg magát először az építészeti együttesből és minél közelebb járunk, úgy tárul fel maga a torony, majd a templom is. Ezáltal itt futnak össze azok a szövetszálak, amelyek a megközelítés irányát rajzolják ki, összecsomósodva a három önálló épületben. Ezek egyszerre idézik a középkort, a népi építészetet, valamint a két háború közötti időszak legújabb törekvéseit úgy, hogy a két templom felszentelése között hét év telt el.

A városmajori hívek, hogy a mester iránti tiszteletüket kifejezzék, a kistemplom mellett egy emlékkutat építtettek, amit nem sokkal a templomuk felszentelése után, 1933. október 1-jén avattak fel. A kút már nem működik, de áll az emlékpillér és az egykori vízmedence virágágyásként szolgál. A templomok körüli sétány is az építész nevét viseli, így emlékeztetve a városmajoriakat és az odalátogatókat arra az építőművészre, aki a főváros ezen kis részének városszövetét formálta.

TÓTH KLÁRA

TŰZ VOLT, BABÁM

Milos Forman halálára

Magam is meglepődtem, hogy Milos Forman halálhíre több volt számomra kulturális hírnél, valahogy személyesen érintett. Nem ment ki a fejemből gyorsan, egymás után jöttek a képek a filmjeiből, s a hangulatok, a barátok emléke, akikkel a hetvenes évek elején, egyetemista koromban bármelyik filmklubba elzarándokoltunk, amikor a már akkor legendának számító cseh új hullám filmjeit vetítették.

Először a nosztalgia leselkedő veszélyével kell számolni, ha most, közel fél évszázad múlva megpróbálom felidézni Milos Forman cseh filmjeit.

„A nosztalgia akkor működik, ha egy korszak már végérvényesen a múlté és senkit nem riasztanak ellentmondásai, összevisszasága és kihasználatlanul maradt lehetőségei. Az ember visszaemlékszik az akkori viselkedési normákra, a hajviseletre, és azon álmélkodik, mennyire banálisnak hatnak az egykor merésznek és fontosnak gondolt dolgok." – tűnődött Forman a nosztalgiáról, épp a *Hair* című filmje kapcsán.

A korszak végérvényesen a múlté, és nem volt másunk, csak az illúzióink, de az vitathatatlan, hogy tűz volt, de legalábbis parázs, izzó parázs azokban a filmklubokban, egyetemi vetítéseken, ahol a hetvenes évek elején a cseh új hullám filmjeivel találkozhattunk. Nem nosztalgiáról van szó tehát, hanem inkább arról, hogy a filmnek s elsősorban a kelet-európai filmművészetnek a hatvanas-hetvenes években valóban a társadalmi tudatot formáló ereje volt. Amikor a filmek a társadalmi diskurzus részévé váltak, elsősorban a valóságról alkotott képünk változott meg. Másképp kezdtünk látni, másképp gondolkodni. S ez bizony eretnekségnek számított. Nemrég került a kezembe egy besúgójelentés a Marczibányi téri Művelődési Ház filmklubjának egyik előadásáról, ahol történetesen épp a *Tűz van babám*at vetítették. Még a csilláron is lógtak, s előadás közben igen hangos tetszésnyilvánítások hangzottak el, szocializmusellenes tartalommal. Csak a cseh filmek veszélyesek társadalmunkra, az olaszok nem – szólt a jelentés. A tartótiszt megjegyzése, utasítása az volt a besúgó számára: legközebb igyekezzen megismerkedni azokkal a személyekkel, akik a leghangosabbak.

Azokban a semmi kis történetekben – *Fekete Péter, Egy szöszi szerelme, Tűz van, babám* – a szocializmus röghöz kötött, szürke valósága kelt szárnyra és ragadott magával minket is a humor, az irónia eszközével.

A *Fekete Péter* – az egyetlen Forman világhírűvé vált cseh filmjei közül, ami irodalmi anyag segítségével született – Jaroslav Papousek írta –, nem az utcán talált történet. Igaz, Forman a háború utáni fűszeresboltból áthelyezte a hatvanas évek Csehszlovákiájának egyik önkiszolgáló boltjába. Forman először kétségbeesetten nézte a vágószobában az anyagot, hogy mennyire valódi, mindennapi ennek az esetlen fiatal srácnak a története, aki képtelen besúgóvá válni, képtelen leleplezni a bolti tolvajt, pedig ezért fizetik. Ki fog ezért bemenni a moziba? Vissza kellett fognia magát, hogy ne tegyen bele valami blickfangosat, valami ütőset, de hitt benne, hogy a legreálisabb valóság leleplezi önmagát, és éles szatírává változik a vásznon.

Nem sokkal később a magyar filmek is megajándékozták nézőiket ezzel az élménnyel, gondolok elsősorban a Balázs Béla Stúdióban készült dokumentumfilmekre, majd a Budapesti Iskola dokumentum-játékfilmjeire.

Egy tétován bandukoló lány bőröndöt cipel az éjszakai Prágában. Az ő történetéből, szomorúan végződő románcából íródik az *Egy szöszi szerelme* című forgatókönyv. Banálisabb történetet nehéz elképzelni, mint a városi fiú által becsapott vidéki lányét, de a Szöszi nyers valósága és életből adódó humora mégis tarol. Otthon és a világban is hatalmas sikere lesz, jelölik Oscar-díjra is, – de azt csak a következő évben, Jiři Menzel *Szigorúan ellenőrzött vonatok*ja kapja meg, mintegy kalapemelésként az ekkor tetőző cseh új hullám előtt. Forman itt már összeereszti a hivatásos színészeket a civil karakterekkel, mert szerencsés esetben mindkettő gazdagabb lesz az eltérő stílusú szerepjátszásból.

A *Tűz van, babám* 1967-ben Forman első politikai tartalmat hordozó filmje. Pedig nincsen más ebben a filmben, mint egy tűzoltóbál, ahová bánatukban mentek el Forman és munkatársai, mert nem haladtak egy másik forgatókönyvvel. A látottak annyira lenyűgözték a filmeseket, hogy az ellesett helyzetek alapján azonnal hozzáláttak egy tűzoltóbálban játszódó film megírásához. Ha elakadtak a munkában, csak lementek a kocsmába, ahol a tűzoltók újabb sztorikkal szolgáltak. A szépségverseny, a tombola, az eltűnő nyeremények, a kitüntetésre váró öreg tűzoltó – minden úgy, ahogy a valóságban. A szereplők is az önkéntes tűzoltók közül kerültek ki. Kettőig dolgoztak a gyárban, hazamentek átöltözni, s délután kezdődött a forgatás.

Mivel itt egy társadalmi szervezet leplezi le önmagát, az elvtársaknak a filmelfogadáson nem volt nehéz önmagukra ismerniük. Abban bíztak, hogy majd ha a filmben szereplő tűzoltók meglátják a filmet, tiltakozni fognak. Számításuk nem jött be, mert azok jóízűen nevettek magukon, s elismerték, hogy „ilyenek vagyunk". A magasabb fórumok azonban már vétóért kiáltottak, s 1967-ben „örök időkre" betiltották. 1968-ban, a Prágai tavasz zöld utat nyitott a filmnek, s Csehszlovákiában is hatalmas siker volt, egészen az augusztusi szovjet megszállásig. Jelölték Oscar-díjra is. Ahogy életrajzi könyvében, a Magyarországon 1988-ban megjelent *Fordulópontok*ban írja, ez a film váltotta meg a repülőjegyét Amerikába.

New Yorkba kétségtelenül nagy hírnévvel érkezett, de szemlélete, gondolkodása, filmkészítési módszerei, amelyek alkalmassá tették a cseh társadalom legmélyebb ismeretéről tanúskodó filmjei leforgatására, s amelyek akadálytalanul működtek a kelet-európai országokban is, Amerikával nem voltak kompatibilisek. Ezt az *Elszakadás* című, még a cseh iskola eszközeivel készített első amerikai filmjének felemás fogadtatásán megtapasztalta. S mivel alig múlt harmincéves, kezdte elölről, a nulláról. Tudta, hogy vagy megtanul amerikai filmet csinálni, vagy éhenkórász emigráns marad, aki napi egy dollárból él a legendás Chelsea Hotelben, sokszor hónapokig hitelből.

Prágában forgatókönyvírást tanult, Amerikában ugyanott kezdte, és rájött, hogy *„Először is a munkamódszeremen kell változtatnom. Amerikában nem nyúlhatok a mindennapi életből vett történethez, és nem dolgozhatok amatőrökkel. Könyveket és színdarabokat filmre vihetek, ám behatóan ismernem kell azt a világot, amelyben a cselekmény játszódik, hogy az eredmény valósághű legyen.*

A lényeg az, hogy ha Amerikában bemegyek egy bárba, és nem értek minden egyes szót, ami elhangzik körülöttem, nincs jogom olyan filmeket forgatni, mint az Egy szöszi szerelme, *vagy a* Tűz van babám!"

Aztán szerencsével, intelligenciával, európai ízléssel kitűnő adaptációkat készített – *Hair, Ragtime, Száll a kakukk fészkére, Amadeus* –, mindig tudva, hogy soha nem lehet az egész könyv minden fordulatát betenni egy filmbe, szelektálni kell, tekintélytisztelet nélkül. Ezek nagy mozik lettek, néztük csodálva, hogy igen, Forman ezt is tudja. Ezek a filmek műveltségünk, tájékozottságunk részeivé váltak ugyan, de nem olvadtak be kitörölhetetlenül személyiségünkbe, mint a Csehországban készült filmek.

Milan Kundera, aki bár csak néhány évvel idősebb Formannál, de tanította őt a főiskolán, figyelt fel arra a jelenségre, hogy amikor '89 után csehekkel találkozott, azok differenciálatlanul 40 év szörnyűségéről beszéltek. *„Elfelejtették azokat az éveket, amikor Forman filmjeit nézték, Hrabal könyveit olvasták, nonkonformista kis színházakba jártak, száz és száz viccet meséltek egymásnak, és vidáman gúnyolódtak a hatalmon? Azért beszélnek mind negyven szörnyűséges évről, mert orwellizálták tulajdon életük emlékét, s az utólag emlékezetükben és fejükben elvesztette minden értékét; mi több, határozottan semmisnek nyilvánítják őket (»negyven elveszett év«)."*

A kultúra lényege a folytonosság, a személyiségé pedig az integritás, a szuverenitás, amit az én korosztályom többek között a kelet-európai filmekben keresett, és mert nagyon vágyott rá, meg is találta. Az annyira hiányzó szabadság a diktatúra repedéseiben is gyökeret tudott verni, mint a fenyő a sziklákon. Ezért érzem személyes veszteségnek Forman halálát.

GRÓH GÁSPÁR

ÁGH ISTVÁN KÖSZÖNTÉSE

Kedves Pista!

Örömmel jelentem, hogy bekövetkezett, amiről öt éve ugyanitt beszélgettünk, hogy rövidesen újabb, még kerekebb születésnap következik, a bűvös nyolcvanas. Különös szám ez: egyik jegye a végtelen jelképe, igaz kilencven fokkal elforgatva, a másik pedig a nulla, amit forgathatunk akárhogyan, akkor is az marad, ami.

A számok világának két szélső értéke.

Igazán költői szám: a mulandóság és az örökkévalóság ütközik benne: ahogyan az ember istenarcú sár, a föld és az ég fia.

Születésnapot ünnepelni a gyerekkor elmúltával sosem igazi gyönyörűség. Addig az, amíg az ember azt hiszi, hogy minden évnyi lépcsőfokkal közelebb jut a felnőttséghez, azaz a szabadsághoz. Húszas éveiben aztán rádöbben, hogy még mindig gyerekként volt a legszabadabb.

Az évek múltát jelző születésnapok aztán már a csak azért sem abbahagyott szabadságharc útjelző kövei.

Utóbb az idő áldozata ünnepeltté válik. Amikor olyasmiért ünneplik, ami nem az ő érdeme. Ezért vagyok biztos abban, hogy bármennyire szeretnénk is, hogy jól érezd magad ezen az ünnepségen, inkább feszélyez ez a cécó, mintsem felszabadít.

Erre az ünnepre nem is neked, hanem nekünk van szükségünk.

Azt szeretnénk megköszönni, hogy vagy. Hogy velünk vagy. Hogy itt lehetünk veled.

Ilyen egy civil születésnap.

De ezúttal többről van szó. A költészet a magyar hagyomány szerint szent ügy, mert a magyar költészet a világirodalom élvonalába tartozik. Ha tehát valaki ebben a csúcson van, akkor a világirodalomban is kimagasló helyre jutott.

És ez nem irányzatoktól, divatoktól, ízlésektől függ, hanem attól, hogy meg tudja-e szólítani egy költő verse az olvasóját. Ágh István verseinek ritmusát az élőbeszéd szabja meg. Azét meg a lélegzet. Ettől olyan olvasni, mondani költeményeit, mintha az életünk része volna. Otthon lehetünk benne, akkor is, sőt leginkább akkor, amikor fáj valami.

Ahogyan neki is sok minden fájt, fáj és fájni fog. De ebben a fájdalomban nagyon sok béke és szeretet van, annyi, ami már maga is lázadás. Nem ugrani a korra – ez is ellenállás.

De csak akkor, ha azzal a tudatossággal teszi valaki, mint Ágh István. Aki szemével jellegzetesen, kicsit hunyorítva, de annál mélyebb figyelemmel figyeli a figyelnivalókat.

Ez a sokat látott szem időnként haragosan tovább szűkül, időnként ellazulva vált nevetősre.

Ágh István költői és írói világának meghatározója a teljességvágy – de kinek nem? Neki viszont mégis több reménye és tán joga is van erre, mert másoknál nagyobb utat járt be. Hagyományos, paraszti világból indult – csakhogy ez a világ éppoly távol

esett a népszínművekétől és a világvégi őskultúrától, mint a hamisan rögzült paraszti kiszipolyozottságtól és nyomortól. A dunántúli parasztpolgár méltósága, műveltségi szintje sokfelé magasabb szinten állt, mint a városi kispolgároké. Igaz, ez a kultúra nagyon más volt, archaikus, természetközeli. Innen kiszakadni, a túlbecsült városi létbe csöppenni mégis hatalmas kultúrsokk lehetett. Elveszett a természettel való intenzív kapcsolat, a generációk során tartó megméretésben kivívott méltóság, a világ többé nem ismerősökből állt. Aki így érkezett egy nagyvárosba, órák alatt csöppent bele a 20. századi ember minden nyavalyájába. Cserébe kinyílt előtte egy másik világ. Amit a modernizáció teremtett, és amiben mindenki maga lehetett, annyira-amennyire szabadon, magára hagyva, hogy keressen kapcsolatot más magányosokkal.

Ebbe a helyzetbe érkezett az ifjú Ágh István, ezt a kihívást kereste magának – szerencséjére kiváló segítők várták, ahogy illik: a bátyja és baráti köre. Jó dolog, ha valakit segítenek, eggyel több ok, hogy ki akarja vívni a függetlenségét. Ágh István egyik lábával a tradíciók világában maradt, a másikkal a minden hagyományt odahagyók közé lépett. Otthon lehet két világban, de sohasem annyira, hogy ne emlékezzék a másikra,

Így láthatta egészben a szétesőben lévő világot – viselhette mindkettő terhét. Ez kellett szellemi kiteljesedéséhez – hogy igazán csak a felnevelő közeg világában érezhesse magát otthon. Van, amiről a pusztulás veszélye nélkül nem lehet lemondani.

Innen, hogy minden írása szerelmes földrajz, a lélek szerelmes földrajza is.

Tíz éve, barátjáról, Sánta Ferencről írta: *„nem mindenekfölött volt író, hanem mindenek szolgálatában."* Ő sem mindenekfölött költő, hanem mindenek szolgálatában. És ezért nem éri be azzal, hogy kizárólag költő legyen. Ezért ír regényt, tanulmányt, szociográfiát, utóbbit művelve szinte észrevétlenül válva egy nagy múltú irodalmi műfaj utóvédharcosává. De győzelem az is, ha elkanyarodva a műfaj szabályaitól, valóságos szépirodalmat csinál belőle.

Természetesen a legmagasabb szinten. Csendben, méltósággal.

„Boldogok és időtlenek voltunk" – írja a *Dani uraság*nak elején, egy borozós, baráti együttlétről. Ezt a meghittséget egy ilyen ünnepi alkalom, mint ez a mai, nem adhatja meg, ahhoz túlságosan is hivatalos, még ha külön-külön egyik köszöntő sem az. A születésnapi köszöntések pedig eleve kizárják az időtlenség boldogságába lépés könnyűségét. Ha azonban valaki elköveti azt a könnyelműséget, hogy nagy költőként nyolcvanéves lesz, számolnia kell ezzel a kockázattal. Azt hiszem, Ágh István ezt is megtette, mikor ráállt arra, hogy itt köszönthessük őt.

Tudnia kellett, mi várja, hiszen néhány éve a hatvanéves Szakolczay Lajost köszöntve írta: *„summád annyi, / centenáriummal kéne ünnepelni"*. Ezzel egyetérthetünk, kiegészítve annak a néhai tisztelendőnek a megjegyzésével, hogy halandóként ne akarjuk korlátozni az Úristen kegyelmét.

Isten éltessen, Pista!

KODOLÁNYI GYULA

KÓDA A 80. SZÜLETÉSNAPRA – EGY ÁGH ISTVÁN-ESSZÉHEZ

Ágh István legújabban, *Foglyul ejtett ünnep* címen a *Magyar Napló*ban közölt versének elején az átszellemült költő kiskamaszként jelenik meg. A befagyott vadvizeken siklik korcsolyáján szülőfalva határában. Körben a hegyek és dombok tetején, füzérben, Somló vára és templomok őrködnek a tágas medence fölött. Nekünk, akiknek a régi dunántúli falvak életének gazdag szépségéről alig-alig van fogalmunk, különösen meglepő és megragadó ez a kép. Így ír a költő: *„a réti vadvizek hódarás jegén korcsolyáztam, / úgy éreztem, kigombolt kabátom szárnyán szállok."*

A két kabátszárny – mert szárnynak hívjuk őket ma is, mindennaposan – itt a repülés látomását idézi meg. Ott vagyunk a tízéves fiúval, átélve a határtalan térben siklás mennyei élményét – egyben látjuk őt kissé távolabbról is, mint két fekete szárnyon szálló látomást. És eszünkbe jut Illyés Gyula 1940-es elbeszélése, melynek címe: *Kamasz izmok tündérszárnyán*. Egy önfeledt, egész napos korcsolyázás felidézése ez, 1918-19 teléről, a szabályzatlan Sió ősszel, telente sok kilométeresre dagadt völgyében, a befagyott vadvizeken a legelők felett. Az élményt Illyés is megpróbálta versben, három rövidsoros strófába tömörítve megörökíteni. A vers két befejezett strófáját az *Abbahagyott versek* című ciklusban, önálló kis kötetben is olvashatjuk, s így szól:

Emlékszel, mikor korcsolyáztál,
a hártyavékony jég alatt
a vízfenék hosszú füvére,
a halra, amely felriadt?

Roppant a zöldes jég. Rohantál.
Lábad köré csillag repedt –
Rohantál s rohant sziporkázva,
dörögve a csillag veled!

Illyés e klasszikusan kész két versszak után a harmadikat már töredékként hagyta ránk, s inkább visszatért pontos és nagy ölelésű képekben tüneményesen gazdag prózai elbeszéléséhez, amelyet végül a *Kora tavasz* című önéletrajzi regényébe épített bele. Ő a történetben már kicsit idősebben és találékonyabban, gimnáziumi egyenkabátját, egy malaclopó köpenyt húz magára, majd egy kettétört szőlőtőkét árbócként erősítve derekára vitorlaként emeli a köpenyt a feje fölé. Látjuk képzeletünkben, amint a malaclopó dagadó szárnyain siklik a hátszélben a jégen.

A szél feltámad Ágh István versében is, és az Illyés-vers csillagokként szikrázó jégrepedései helyett itt maga a Nap árasztja a korcsolyázóra fényét: *„belenéztem a Napba, mikor a felhők közül kisütött, / lelkes lettem, akár a szél, mert attól voltam boldog, / hogy a vakító kulcslyukon át a mennyországba láttam".*

A költő lelkesnek írja le a szelet, és felindítja bennünk az etimológiát, amely összeköti nyelvünkben a lélek, a lélegzet és a szél ősi kapcsolatát.

Ágh István ezután a mai, képzeletben oly szegény, vásárias városi Karácsony megindító emberi villanásainak és a vatikáni éjféli mise barokk pompájának leírásához fordul, majd hirtelen, de annál nagyobb erővel tér vissza versének utolsó strófájában a kamaszkori látomáshoz. A Nap után most a Hold és az angyalok emelik mennyeivé az ünnepet: *„Az én templomom, mint kelő Hold a sötétség fölött, / ott látszik, hol az angyal megjelent a pásztoroknak, /ott telt meg szívük félelemmel a suhogó fényesség láttán."*

A tizenhárom éves Illyésnek is megjelent az angyal nagy korcsolyázása utolsó előtti stációján: egy ártatlan szépségű béreslány hirtelen jelenése, aki kérleli, hogy ne folytassa útját haza, a szürkületben induló havazásban. Valóban hamvasnak látjuk: homlokát, szempilláját és orra hegyét hópelyhek lepik. A fiút a kérlelés nem maradásra, hanem indulásra sarkallja, mintha érezné, hogy ez az életre szóló szerelmes pillanat folytathatatlan: látomásként kell megmaradjon benne örökre.

Ezek a rokonságok a két önfeledt, látomásos korcsolyázás képei és lelki eseményei közt oly egyénien hitelesek is, hogy szinte mindegy, hogy vajon Ágh Pista ismerte, ismeri-e a hatalmas Illyés-életműnek ezeket a fényszilánkjait. Ha igen, ha nem, ezek a képek a költői emlékezet és képzelet legmélyebb, legsajátabb, archetipikus rétegeiből merültek fel, mindnyájunk földmélyi kincstárából. Tanúságaként annak is, hogy a lélek nem öregszik, csak a test, és hogy a lélek kamasz-eszmélései egész életen át, mindvégig őrzik és felmutatják a fény, a szárnyalás szédületét a költőknek – akik továbbadják e látomásokat mindazoknak, akik bennük ráismernek a maguk isteni sejtelmeire.

A magyar költészetnek egyik mélyen bevéső dött, hősi ikonja a fiatalon eltávozott zsenié, Petőfi Sándoré, József Attiláé. Tudjuk, milyen nagy a titkos vonzereje az ő tragikus halálmítoszuknak, s az örök fiatalság bennük megjelenített archetípusának, hiszen nem egy ifjú költő és művész-tehetség számára bizonyult halálosan végzetesnek e varázs.

Ezért is fontos rámutatnunk erre az Ágh István-versre, s arra a költői rokonságra, amely az önfeledt korcsolyázás élményét s emlékét az örökké fiatal lélekhez köti. Lelkes szél, könnyűség, szárnyalás, fény – lelkünk kortól nem függő, örök, mennyei vonzalmai ezek, melyeket ébren tarthatunk magunkban egy hosszú életút végéig, ha figyelünk rájuk.

Ünnepeljük hát a nyolcvanéves Ágh Istvánt, aki máig e halhatatlan lélek megszólaltatója maradt, és emlékezzünk hálásan a testileg három hét híján 35 éve eltávozott Illyés Gyulára, aki ugyanezt művelte költőként mindvégig. Ünnepeljük a költőket, akik holtukig az életöröm és az életerő gondozói és hírhozói maradnak, mindnyájunk javára.

(A két köszöntő elhangzott a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a költő születésnapját ünnepelve, 2018. március 23-án.)

SZERZŐINK

Egedy Gergely (Budapest, 1953) egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar.

Gróh Gáspár (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

Guitman Barnabás (Szombathely, 1977) történelem–latin szakos bölcsész (PPKE BTK). 2002-től oktat a PPKE BTK Történettudományi Intézetében.

Juhász Antal (1935) magyar–történelem szakos bölcsész (JATE). 1957–1991 között néprajzkutató a szegedi Móra Ferenc Múzeumban, 1991-től a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének tanszékvezetője, 1995-től mint egyetemi tanár.

Kozma Miklós (Nagyvárad, 1884 – Ungvár, 1941) politikus. 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke, 1934-től felsőházi tag. 1936-ban rövid ideig a Gömbös-kormány honvédelmi minisztere, 1935-1937 között belügyminiszter. 1940-től Kárpátalja kormányzói biztosa.

Kodolányi Gyula (Budapest, 1942) költő, műfordító, irodalomtörténész, a *Magyar Szemle* alapító főszerkesztője és a *Hungarian Review* főszerkesztője.

Körmendy Lajos (Budapest, 1950) történelem–francia, illetve levéltár szakos bölcsész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban dolgozott. 2012-es nyugdíjba vonulása óta történelem- és társadalomfilozófiai kutatásokat végez.

Lőkös István (Eger, 1933), nyugalmazott egyetemi tanár (Debreceni Egyetem), az MTA doktora, a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, a Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének évtizeden át vendégtanára. 2003-as nyugdíjba vonulása óta főleg kroatisztikai kutatásokat végez.

Ludmann Mihály (Debrecen, 1959) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrál. Több mint húsz éve foglalkozik 19–20. századi magyar építészettörténettel.

Miskolczy Ambrus (Marosvásárhely, 1947) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja.

Snopek, Jerzy (1952, Wrzącá) irodalom- és kultúrtörténész, fordító, diplomata, egyetemi tanár és társadalmi aktivista. 2016-tól Lengyelország nagykövete Magyarországon. A társadalomtudományok habilitált egyetemi tanára. A Lengyel Tudományos Akadémia professor extraordinariusa.

Temesvári István Péter reumatológus, ideggyógyász. 40 éven át az ORFI (Országos Reumatológiai és Fizioterápiás Intézet) orvosa.

Tóth Klára (Nyíregyháza, 1953) filmkritikus, publicista. A *Magyar Szemlé*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

Veliky János (Debrecen, 1945) történész, tanított a Debreceni Egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen, jelenleg az ELTE óraadója.

HUMOR

TANULMÁNYOK

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA
Az elmeél, a komikum, a humor és a nevetés.
Hozzászólás egy bonyolult témához

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ
Nyelvészeti humorelméletek

BALÁZS GÉZA
A nyelvi humor antropológiája

HIDASI JUDIT
A humor interkulturális vetületei

SZOMBATHY ZOLTÁN
Humor az arab kultúrában

BÓDI LÓRÁNT
Humor és vészkorszak. Viccek, karikatúrák a koalíciós időszakban (1945–1948)

ISTÓK BÉLA
Humoros vagy sértő? Az internetes mémek elmélete és gyakorlata

DANKA ISTVÁN
Verbális és vizuális humor és irónia az internetes trollkodásban

RECENZIÓK

KOVÁCS GÁBOR
Alámerülés vagy fürdő? A szubkultúra-kutatás új útjain

KOMÁR ZITA:
A „veszélyes másik". A modern, diplomás nő eszményképének megjelenése

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM
87.
2018/1.
SZÁM

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
Entz Géza

Főszerkesztő:
Gróh Gáspár

Nyomda:
Séd Kft.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu webshop-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/), emailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Külföldön a befizetés időpontjában érvényes árfolyamon ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,

Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra megpróbálunk válaszolni, és igyekszünk azokat megőrizni. Ha nem sikerülne, szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.

VOLUME IX, NO. 3 BUDAPEST MAY 2018

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

GÁSPÁR GRÓH, ANDRÁS LÁNCZI and JOHN O'SULLIVAN assess the Hungarian parliamentary elections of April 2018 • NICHOLAS T. PARSONS reflects on East Central Europe since 1989 • VÁCLAV KLAUS and ANTHONY DANIELS on the economics and personality of Lord Peter Bauer • DAVID MARTIN JONES The New Techtopia: Thomas More Meets Big Data • GERGELY SZILVAY The Restoration of the Transylvanian Hungarian Aristocrats • GORDON McKECHNIE Luzhitsy – A Travel Essay • MÁRIA PROKOPP The Renaissance Studiolo in Europe

Széchényi Ferenc mindig is hazafi volt, de éppen akkor nem lángolt, amikor a nemzeti lelkesedés lángja a legmagasabbra csapott: 1790-ben. Megriadt a szenvedélyek elszabadulásának lehetőségétől, és még a diéta összeülése előtt javaslatot tett arra *Pártatlan gondolatok* című elaborátumában Lipótnak, az új uralkodónak, hogy a koronázás és az alkotmányra tett eskü után oszlassa fel a diétát, majd írjon ki újat a szükséges reformok kivitelezésére, és aztán kétévente összehívott diétákon tíz év alatt megfelelő alkotmányt alakítsanak ki.

Miskolczy Ambrus

Elvi szinten ugyan Kornis egy olyan állam eszméjét körvonalazza, amely az egyes társadalmi csoportok külön érdekei fölött áll, de álláspontja valójában semmiképp sem tekinthető semlegesnek. A háború és a forradalmak okozta „dezorganizáció" fényében már a *Kultúrpolitikánk irányelvei*ben arra a következtetésre jutott, Szekfű Gyulához hasonlóan, hogy az új magyar államot a középosztályra kell építeni. Tegyük ehhez hozzá, hogy a középrétegek preferálása a politikai gondolkodásnak egy olyan markáns hagyománya, amely sosem volt idegen a konzervatívoktól, sőt kifejezetten számíthatott a rokonszenvükre.

Egedy Gergely

Európa megfosztva erős gyökerétől szertefoszlik az európaiak tudatában, absztrakcióvá, történelmi fogalommá válik. Az európai azonosságtudattól megfosztva, az európai értékekhez való kötődés nélkül nem fogjuk tudni, tulajdonképpen mit, kitől és miért kellene védenünk. És a 20. század eleji Európa végét hirdető jóslat, a „Nyugat alkonya" végül bekövetkezhet.

Jerzy Snopek

Az 1922-es Krleža-szöveg a népvándorlás kori Kárpát-medence történetét felvázoló, a romantika kori horvát nacionalizmus szemléletével telített szubjektív, és a magyar honfoglalás, az államalapítás, illetve a magyar nyelv kialakulásának történetietlen, olykor dehonesztáló interpretálása. Szerinte a magyarok a hosszas ázsiai vándorlás közben sokféle etnikai közösséggel érintkezve érkeztek a Kárpát-medencébe, s csak itt, a „Duna mentén" váltak önálló etnikai közösséggé, nyelvük is itt kezdett kialakulni.

Lőkös István

Ezek a rokonságok a két önfeledt, látomásos korcsolyázás képei és lelki eseményei közt oly egyénien hitelesek is, hogy szinte mindegy, hogy vajon Ágh Pista ismerte, ismeri-e a hatalmas Illyés-életműnek ezeket a fényszilánkjait. Ha igen, ha nem, ezek a képek a költői emlékezet és képzelet legmélyebb, legsajátabb, archetipikus rétegeiből merültek fel, mindnyájunk földmélyi kincstárából. Tanúságaként annak is, hogy a lélek nem öregszik, csak a test…

Kodolányi Gyula

830 Ft

9 771216 623000 01804